

Univerzita Karlova
Přírodovědecká fakulta

Studijní program: Demografie

Studijní obor: Demografie

Mgr. Lukáš Bozděch

Změny reprodukčního chování obyvatelstva na počátku demografické revoluce (na příkladu Staňkova)

Changes in reproductive behaviour in the beginning of the demographic revolution (example of Staňkov)

Typ závěrečné práce:

Disertační práce

Vedoucí práce: doc. RNDr. Ludmila Fialová, CSc.

Praha, 2019

Prohlašuji, že jsem tuto disertační práci vypracoval samostatně, pod vedením školitelky doc. RNDr. Ludmily Fialové, CSc., a že jsem uvedl všechny použité informační zdroje a literaturu. Tato práce ani její podstatná část nebyla předložena k získání jiného nebo stejného akademického titulu.

V Praze dne 15. 6. 2019

.....

podpis

Poděkování:

Rád bych poděkoval vedoucí práce doc. RNDr. Ludmile Fialové, CSc. za její trpělivost, vstřícnost a v neposlední řadě také obrovské množství rad, připomínek a doporučení.

Změny reprodukčního chování obyvatelstva na počátku demografické revoluce (na příkladu Staňkova)

Abstrakt

Cílem této práce je analýza reprodukčního chování obyvatelstva v českých zemích v 19. století, tedy v době počínající demografické revoluce. Výzkum se týká obce Staňkov v jihozápadních Čechách, což byla sice lokalita v zaostávajícím regionu, ale v obci samotné došlo v průběhu 19. století k rozvoji průmyslu. To mělo za následek i velký růst počtu obyvatel ve zkoumaném období. Pomocí metody rekonstrukce rodin byly z matrik narozených, oddaných a zemřelých vytvořeny rodinné listy, jejichž analýzou byly zjišťovány především ukazatele sňatečnosti, manželské plodnosti a kojenecké úmrtnosti. S použitím klasifikace podle sociálního postavení byly analyzovány rozdíly v demografickém chování jednotlivých složek obyvatelstva. Zjištěné výsledky byly pro lepší zasazení do kontextu srovnávány s jinými prozkoumanými lokalitami v českých zemích. Ukázalo se, že v rámci jednotlivých skupin obyvatelstva v 19. století ke změnám demografického chování ještě příliš nedocházelo. Celospolečenské trendy pozorované na počátku demografické revoluce se tak dají z velké části připsat proměnám sociální struktury obyvatelstva.

Klíčová slova: demografická revoluce, 19. století, rekonstrukce rodin, Staňkov, sociální stratifikace

Počet znaků (bez mezer): 296 161

Changes in reproductive behaviour in the beginning of the demographic revolution (example of Staňkov)

Abstract

The aim of this study is to analyse reproductive behaviour of population in the Czech lands in the 19th century, a period in which demographic revolution began. The research is based on data from Staňkov, a town in southwestern Bohemia, which, unlike the majority of adjacent region, experienced a substantial industrialization in the 19th century. This resulted in a significant population growth during the analysed period. Family lists were compiled from the registers of births, marriages and deaths using the method of family reconstitution. Nuptiality, marital fertility and infant mortality were the main analysed topics. Population was also divided into groups based on social stratification and these groups were analysed to determine, whether their reproductive behaviour differed from each other. The results from Staňkov were compared to other previously studied localities in the Czech lands. This study revealed that in the 19th century changes in reproductive behaviour within social groups were quite small or negligible. Big changes in nuptiality, fertility or infant mortality in the beginning of demographic revolution can therefore be mainly attributed to the shifts in the social structure of the population.

Key words: demographic revolution, 19th century, family reconstitution, Staňkov, social stratification

Number of characters (without spaces): 296 161

Obsah

Seznam obrázků	10
Seznam tabulek	11
1. Úvod	15
1.1. Cíle práce	17
1.2. Struktura práce	18
2. Dosavadní zpracování vývoje obyvatelstva českých zemí v 19. století na regionální úrovni	20
3. Staňkov	23
3.1. Historie obce.....	23
3.2. Povolání obyvatel Staňkova.....	24
3.3. Počet domů a obyvatel ve Staňkově	26
4. České země v 19. století (vybrané aspekty socioekonomického vývoje)	28
4.1. Proces modernizace.....	28
4.2. Demografická revoluce	30
4.3. Etapy ekonomického vývoje českých zemí v 19. století	32
4.4. Obyvatelstvo v českých zemích v 19. století.....	35
4.5. Sociální a ekonomické podmíněnosti demografického chování	38
4.5.1. Sňatečnost.....	38
4.5.2. Porodnost.....	39
4.5.3. Úmrtnost.....	40
4.5.4. Vliv socializace na demografické chování	41
4.6. Sociální stratifikace obyvatelstva v českých zemích v 19. století	42
4.6.1. Dolní vrstvy	43
4.6.1.1. Hlavní skupiny příslušníků dolních vrstev	45
4.6.2. Střední vrstvy	47
4.6.2.1. Hlavní skupiny příslušníků středních vrstev	48
4.6.3. Horní vrstvy.....	51

4.7.	Možnosti studia diferenciací demografického chování obyvatelstva českých zemí podle sociálních skupin	51
5.	Zpracovávané církevní matriky	53
6.	Metody použité při excerpci dat a jejich následném zpracování	55
6.1.	Postup excerpce	58
6.2.	Rodinné listy	59
6.3.	Počet excerpovaných záznamů	60
6.4.	Podíl vzorku pro rekonstrukci rodin na celé populaci	61
6.5.	Výpočet demografických ukazatelů z rodinných listů	62
6.6.	Zpracování sociální skladby obyvatelstva	65
6.6.1.	Termíny používané v matrikách	65
6.6.2.	Klasifikace obyvatel podle sociálního postavení	67
6.6.2.1.	Třídění snoubenců podle vlastnictví nemovitosti	69
6.6.2.2.	Třídění snoubenců podle způsobu obživy	71
7.	Formování a zánik manželských svazků	73
7.1.	Stav snoubenců	74
7.2.	Věk snoubenců	75
7.3.	Snoubenci podle majetkových poměrů	78
7.3.1.	Srovnání majetkového postavení ženichů a jejich otců	78
7.3.2.	Srovnání majetkového postavení ženichů a jejich otců v průběhu 19. století	79
7.3.3.	Srovnání majetkového postavení ženichů a otců nevěst	80
7.3.4.	Srovnání majetkového postavení ženichů a otců nevěst v průběhu 19. století	81
7.3.5.	Srovnání majetkového postavení otců ženichů a otců nevěst	82
7.3.6.	Sňatkový věk snoubenců podle vlastnictví nemovitosti	83
7.3.7.	Sňatkový věk podle vlastnictví nemovitosti ženichy a jejich otců	84
7.3.8.	Sňatkový věk podle vlastnictví nemovitosti otců ženichů a otců nevěst	85
7.3.9.	Změny sňatkového věku podle majetkového postavení ženichů v průběhu 19. století	86
7.4.	Snoubenci podle povolání	87
7.4.1.	Srovnání povolání ženichů a jejich otců	87
7.4.2.	Srovnání ženichů a jejich otců podle povolání v průběhu 19. století	89
7.4.3.	Srovnání ženichů a otců nevěst podle povolání	90
7.4.4.	Srovnání ženichů a otců nevěst podle povolání v průběhu 19. století	91
7.4.5.	Srovnání otců ženichů a otců nevěst podle povolání	92

7.4.6.	Průměrný sňatkový věk podle povolání.....	93
7.4.7.	Průměrný sňatkový věk podle povolání ženichů a jejich otců	95
7.4.8.	Průměrný sňatkový věk podle povolání ženichů a otců nevěst.....	96
7.4.9.	Průměrný sňatkový věk podle povolání otců ženichů a otců nevěst.....	98
7.4.10.	Průměrný věk ženichů a nevěst v jednotlivých obdobích 19. století podle povolání ženicha	99
7.5.	Hlavní rysy úrovně sňatečnosti ve Staňkově podle sociálního postavení snoubenců	101
7.6.	Délka trvání manželství.....	103
8.	Manželská plodnost	105
8.1.	Manželská plodnost podle věku matky	106
8.1.1.	Srovnání úrovně plodnosti v první a druhé polovině 19. století.....	109
8.1.2.	Srovnání manželské plodnosti podle věku a majetnosti.....	111
8.1.3.	Srovnání manželské plodnosti podle věku a povolání	112
8.2.	Manželská plodnost podle doby trvání manželství	113
8.2.1.	Srovnání výsledků za rodinné listy typu II a V.....	115
8.3.	Věk při posledním porodu	116
8.4.	Počet narozených dětí podle délky trvání manželství	118
8.4.1.	Děti narozené do 5 let po sňatku.....	119
8.5.	Meziporodní intervaly	122
8.5.1.	Interval mezi sňatkem a narozením prvního dítěte.....	122
8.5.2.	Předmanželské koncepce.....	126
8.5.2.1.	Předmanželské koncepce podle povolání otce.....	128
8.5.3.	Délka meziporodních intervalů u dětí vyššího pořadí.....	128
8.5.4.	Vliv přežití předchozího dítěte na délku meziporodního intervalu	131
9.	Úmrtnost	133
9.1.	Kojenecká úmrtnost.....	134
9.1.1.	Změny kojenecké úmrtnosti v průběhu 19. století ve Staňkově	135
9.1.2.	Kojenecká úmrtnost podle majetnosti otce	136
9.1.3.	Kojenecká úmrtnost podle povolání otce	137
9.1.4.	Kojenecká úmrtnost podle pořadí narození dítěte	138
9.1.5.	Kojenecká úmrtnost podle věku matky	138
9.1.6.	Kojenecká úmrtnost podle jednotlivých skupin obyvatelstva ve Staňkově v letech 1831–1900.....	139

9.1.6.1. Srovnání úrovně kojenecké úmrtnosti dětí narozených v rekonstruovaných rodinách a ostatně legitimně narozených dětí v letech 1831–1900.....	139
9.1.6.2. Kojenecká úmrtnost podle legitimacy.....	141
9.1.7. Hlavní charakteristiky úrovně kojenecké úmrtnosti ve Staňkově v 19. století.....	142
10. Závěr	144
11. Seznam použitých pramenů	149
12. Seznam použité literatury	151

Seznam obrázků

Obr. 1 – Skladba svobodných ženichů podle věku, Staňkov, sňatkové kohorty 1800–1900, v %	76
Obr. 2 – Skladba svobodných nevěst podle věku, Staňkov, sňatkové kohorty 1800–1900, v %	76
Obr. 3 – Skladba manželských párů podle délky trvání manželství, srovnání Staňkova (sňatkové kohorty 1800–1859) a panství Škvorec (sňatkové kohorty 1780–1819)	104
Obr. 4 – Míry plodnosti podle věku ženy a jejího sňatkového věku (v letech), Staňkov, 1800–1900	107
Obr. 5 – Míry plodnosti podle věku ženy a jejího sňatkového věku (v letech), Staňkov, 1800–1900	108
Obr. 6 – Míry manželské plodnosti podle věku při sňatku a doby trvání manželství (v letech), Staňkov, 1800–1900	114
Obr. 7 – Míry manželské plodnosti podle věku při sňatku a doby trvání manželství (v letech), rodinné listy typu II, Staňkov, 1800–1900	115
Obr. 8 – Míry manželské plodnosti podle věku při sňatku a doby trvání manželství (v letech), rodinné listy typu V, Staňkov, 1800–1900	116
Obr. 9 – Věk žen při posledním porodu, Staňkov, sňatkové kohorty 1800–1900, v letech	117
Obr. 10 – Srovnání průměrného počtu dětí podle délky trvání manželství (v letech), panství Škvorec (sňatkové kohorty 1780–1819), Staňkov (sňatkové kohorty 1800–1900) a Rožmberka nad Vltavou (sňatkové kohorty 1800–1899)	119
Obr. 11 – Délka meziporodních intervalů podle pořadí narozených, Staňkov, srovnání jednotlivých částí 19. století, v měsících	129
Obr. 12 – Délka meziporodních intervalů u dětí narozených v posledních pěti pořadích, jen rodiny s 6 a více dětmi, pouze ukončená pozorování, Staňkov, 1800–1900, v měsících	130
Obr. 13 – Délka meziporodních intervalů podle toho, zda předchozí dítě přežilo své první narozeniny, Staňkov, sňatkové kohorty 1800–1900, v měsících	132
Obr. 14 – Srovnání úrovně kojenecké úmrtnosti ve Staňkově a v českých zemích v letech 1827–1900, v ‰	135

Seznam tabulek

Tab. 1 – Počet domů ve Staňkově od 14. do 19. století.....	26
Tab. 2 – Počet obyvatel Staňkova v letech 1713–1900.....	26
Tab. 3 – Rodinné listy podle jednotlivých typů, Staňkov, sňatkové kohorty 1800–1900	60
Tab. 4 – Počty jednotlivých excerpovaných událostí použitých při sestavování rodinných listů, Staňkov, 1800–1907	61
Tab. 5 – Podíly živě narozených dětí a zemřelých kojenců ve vzorku rekonstrukce rodin z úhrnu narozených dětí a zemřelých kojenců, Staňkov, 1831–1900, v %.....	62
Tab. 6 – Příklady rodinných listů typu V.....	64
Tab. 7 – Typ vlastnictví usedlosti ženichem při sňatku a v době narození prvního dítěte, protogamní sňatky, Staňkov, sňatkové kohorty 1800 – 1900.....	70
Tab. 8 – Počty sňatků podle stavu snoubenců, Staňkov, 1800–1900, absolutní počty	74
Tab. 9 – Počty sňatků podle stavu snoubenců, Staňkov, 1800–1900, struktura v %.....	74
Tab. 10 – Sňatky podle věku snoubenců (v letech) a jejich stavu, Staňkov, sňatkové kohorty 1800–1900, absolutní počty	75
Tab. 11 – Sňatky podle věku snoubenců (v letech) a jejich stavu, Staňkov, sňatkové kohorty 1800–1900, relativní podíly v %	75
Tab. 12 – Průměrný věk snoubenců, Staňkov, sňatkové kohorty 1800–1900, v letech	77
Tab. 13 – Typ vlastnictví usedlosti ženichem a jeho otcem, protogamní sňatky, Staňkov, sňatkové kohorty 1800–1900	78
Tab. 14 – Typ vlastnictví usedlosti ženichem a jeho otcem, protogamní sňatky, Staňkov, sňatkové kohorty 1800–1900	79
Tab. 15 – Sňatky podle typu vlastnictví usedlosti ženichem a otcem nevěsty, protogamní sňatky, Staňkov, sňatkové kohorty 1800–1900	81
Tab. 16 – Sňatky podle typu vlastnictví usedlosti ženichem a otcem nevěsty, protogamní sňatky, Staňkov, sňatkové kohorty 1800–1900, srovnání jednotlivých částí 19. století	82
Tab. 17 – Sňatky podle typu vlastnictví usedlosti otcem ženicha a otcem nevěsty, protogamní sňatky, Staňkov, sňatkové kohorty 1800–1900	82
Tab. 18 – Průměrný věk ženichů podle typu vlastnictví usedlosti ženichem, protogamní sňatky, Staňkov, sňatkové kohorty 1800–1900, v letech.....	83
Tab. 19 – Průměrný věk ženichů podle typu vlastnictví usedlosti otcem ženicha, protogamní sňatky, Staňkov, sňatkové kohorty 1800–1900, v letech.....	83
Tab. 20 – Průměrný věk nevěst podle typu vlastnictví usedlosti otcem nevěsty, protogamní sňatky, Staňkov, sňatkové kohorty 1800–1900, v letech.....	84

Tab. 21 – Průměrný věk ženichů a nevěst podle typu vlastnictví usedlosti ženichem a otcem ženicha, protogamní sňatky, Staňkov, sňatkové kohorty 1800–1900, v letech	84
Tab. 22 – Průměrný věk ženichů a nevěst podle typu vlastnictví usedlosti otcem ženicha a otcem nevěsty, protogamní sňatky, Staňkov, sňatkové kohorty 1800–1900, v letech.....	85
Tab. 23 – Průměrný věk ženichů a nevěst podle typu vlastnictví usedlosti ženichem, protogamní sňatky, Staňkov, sňatkové kohorty 1800–1900, srovnání jednotlivých částí 19. století, v letech	86
Tab. 24 – Povolání ženichů a jejich otců, protogamní sňatky, Staňkov, sňatkové kohorty 1800–1900.....	87
Tab. 25 – Povolání ženichů a jejich otců, protogamní sňatky, Staňkov, sňatkové kohorty 1800–1900.....	89
Tab. 26 – Povolání ženichů a otců nevěst, protogamní sňatky, Staňkov, sňatkové kohorty 1800–1900.....	90
Tab. 27 – Povolání ženichů a otců nevěst, protogamní sňatky, Staňkov, sňatkové kohorty 1800–1900.....	92
Tab. 28 – Povolání otců ženichů a otců nevěst, protogamní sňatky, Staňkov, sňatkové kohorty 1800–1900.....	93
Tab. 29 – Průměrný věk ženichů podle jejich povolání, protogamní sňatky, Staňkov, sňatkové kohorty 1800–1900, v letech.....	94
Tab. 30 – Průměrný věk ženichů podle povolání jejich otců, protogamní sňatky, Staňkov, sňatkové kohorty 1800–1900, v letech.....	95
Tab. 31 – Průměrný věk nevěst podle povolání jejich otců, protogamní sňatky, Staňkov, sňatkové kohorty 1800–1900, v letech.....	95
Tab. 32 – Průměrný věk ženichů podle jejich povolání a povolání jejich otců, protogamní sňatky, Staňkov, sňatkové kohorty 1800–1900, v letech.....	96
Tab. 33 – Průměrný věk ženichů podle jejich povolání a povolání otců nevěst, protogamní sňatky, Staňkov, sňatkové kohorty 1800–1900, v letech.....	97
Tab. 34 – Průměrný věk nevěst podle povolání ženichů a otců nevěst, protogamní sňatky, Staňkov, sňatkové kohorty 1800–1900, v letech	97
Tab. 35 – Průměrný věk ženichů podle povolání otců ženichů a otců nevěst, protogamní sňatky, Staňkov, sňatkové kohorty 1800–1900, v letech.....	98
Tab. 36 – Průměrný věk nevěst podle povolání otců ženichů a otců nevěst, protogamní sňatky, Staňkov, sňatkové kohorty 1800–1900, v letech.....	99
Tab. 37 – Průměrný věk ženichů a nevěst podle povolání ženichů, protogamní sňatky, Staňkov, sňatkové kohorty 1800–1900, v letech.....	100
Tab. 38 – Manželství podle délky trvání, Staňkov, sňatkové kohorty 1800–1859, v letech	103
Tab. 39 – Délka trvání manželství podle sňatkového věku ženy, Staňkov, sňatkové kohorty 1800–1859, v letech	103
Tab. 40 – Míry manželské plodnosti podle věku a sňatkového věku ženy (v letech), Staňkov, 1800–1900.....	106
Tab. 41 – Míry manželské plodnosti podle věku a sňatkového věku ženy (v letech), Staňkov, 1800–1900.....	107

Tab. 42 – Míra odchylky mezi mírami plodnosti podle věku ženy a jejího sňatkového věku (v letech), Staňkov, srovnání výpočtu s rodinnými listy typu II a V a pouze rodinných listů typu II, v %.....	108
Tab. 43 – Míry manželské plodnosti podle věku a sňatkového věku žen (v letech), Staňkov, srovnání první a druhé poloviny 19. století.....	109
Tab. 44 – Míry manželské plodnosti podle věku a sňatkového věku (v letech), pouze rodinné listy typu II, Staňkov, 1850–1900	110
Tab. 45 – Míry manželské plodnosti podle věku žen (v letech), srovnání první a druhé poloviny 19. století ve Staňkově a rožmberské farnosti	111
Tab. 46 – Míry manželské plodnosti podle věku žen (v letech) a majetnosti rodiny, Staňkov, 1800–1900.....	111
Tab. 47 – Míry manželské plodnosti podle věku žen (v letech) a povolání mužů, Staňkov, 1800–1900.....	112
Tab. 48 – Míry manželské plodnosti podle věku při sňatku a doby trvání manželství (v letech), Staňkov, 1800–1900.....	114
Tab. 49 – Věk žen při posledním porodu, sňatkové kohorty 1800–1839 a 1840–1900, v letech.....	117
Tab. 50 – Průměrný věk při posledním porodu, srovnání podle sňatkového věku, Staňkov, sňatkové kohorty 1800–1900, v letech.....	118
Tab. 51 – Počet dětí podle délky trvání manželství (v letech), Staňkov, sňatkové kohorty 1800–1900.....	118
Tab. 52 – Počet dětí narozených do 5 let po sňatku, Staňkov, srovnání první a druhé poloviny 19. století.....	120
Tab. 53 – Počet dětí narozených do 5 let od sňatku podle sňatkového věku ženy (v letech), Staňkov, 1800–1900	121
Tab. 54 – Srovnání počtu dětí narozených v 5 letech od sňatku ve Staňkově a Budyni nad Ohří v první polovině 19. století podle sňatkového věku žen (v letech).....	122
Tab. 55 – Interval mezi sňatkem a narozením prvního dítěte podle sňatkové kohorty, Staňkov, 1800–1900, v měsících.....	123
Tab. 56 – Interval mezi sňatkem a narozením prvního dítěte podle sňatkové kohorty, agregované hodnoty, Staňkov, 1800–1900, v měsících.....	123
Tab. 57 – Interval mezi sňatkem a narozením prvního dítěte, jen děti počaté v manželství, pouze sňatky se dvěma a více dětmi, Staňkov, 1800–1900, v měsících.....	124
Tab. 58 – Interval mezi sňatkem a narozením prvního dítěte podle sňatkového věku ženy, Staňkov, 1800–1900, v měsících.....	124
Tab. 59 – Interval mezi sňatkem a narozením prvního dítěte (v měsících), podle sňatkového věku ženy, absolutní počty, Staňkov, 1800–1900.....	125
Tab. 60 – Interval mezi sňatkem a narozením prvního dítěte (v měsících), podle sňatkového věku ženy, Staňkov, 1800–1900, relativní podíl, kumulované počty	125
Tab. 61 – Interval mezi sňatkem a narozením prvního dítěte (v měsících) podle sňatkového věku ženy, srovnání Budyně nad Ohří a Staňkova, první polovina 19. století, relativní podíly (v %) a jejich kumulované součty	126
Tab. 62 – Předmanželské koncepce podle doby uzavření sňatku, Staňkov, 1800–1900, v %.....	127

Tab. 63 – Předmanželské koncepce podle věku při sňatku (v letech), srovnání let 1800–1849 a 1850–1900, v %	127
Tab. 64 – Podíl dětí narozených do 8 měsíců od sňatku z celkového počtu prvních dětí podle povolání otce, Staňkov, 1800–1900, v %	128
Tab. 65 – Délka meziprodních intervalů, Staňkov, sňatkové kohorty 1800–1900, v měsících	129
Tab. 66 – Délka posledních pěti meziprodních intervalů, Staňkov, srovnání první a druhé poloviny 19. století, v měsících	131
Tab. 67 – Délka meziprodních intervalů podle toho, zda předchozí dítě přežilo své první narozeniny, Staňkov, sňatkové kohorty 1800–1900, v měsících	132
Tab. 68 – Kojenecká úmrtnost podle roku narození dítěte, Staňkov, generace dětí 1800–1900 narozené ženám ze sňatkových kohort 1800–1900, v ‰	136
Tab. 69 – Kojenecká úmrtnost podle majetnosti otce, Staňkov, generace dětí 1800–1900 narozené ženám ze sňatkových kohort 1800–1900, v ‰	136
Tab. 70 – Kojenecká úmrtnost podle povolání otce, Staňkov, generace dětí 1800–1900 narozené ženám ze sňatkových kohort 1800–1900, v ‰	137
Tab. 71 – Kojenecká úmrtnost podle pořadí narozeného dítěte, Staňkov, generace dětí 1800–1900 narozené ženám ze sňatkových kohort 1800–1900, v ‰	138
Tab. 72 – Kojenecká úmrtnost podle pořadí narozeného dítěte (agregovaná pořadí), Staňkov, generace dětí 1800–1900 narozené ženám ze sňatkových kohort 1800–1900, v ‰	138
Tab. 73 – Kojenecká úmrtnost podle věku matky (v letech), Staňkov, generace dětí 1800–1900 narozené ženám ze sňatkových kohort 1800–1900, v ‰	139
Tab. 74 – Kojenecká úmrtnost legitimně narozených dětí, srovnání dětí narozených ve vzorku rekonstruovaných rodin a ostatních legitimně narozených, Staňkov, 1831–1900, v ‰	140
Tab. 75 – Kojenecká úmrtnost podle legitimacy narozených dětí, Staňkov, 1831–1900, v ‰	142

1. Úvod

V průběhu 19. století došlo v české společnosti k velkým změnám. Na jeho počátku žila většina obyvatelstva českých zemí na vesnicích či v malých městech a pracovala v zemědělství. Životní podmínky obyvatelstva i jeho zvyky se za několik předchozích století výrazně nezměnily. Naopak na konci 19. století už žila značná část lidí ve městech a mnozí z nich získávali obživu v oborech činností, které sto let před tím ještě ani neexistovaly. Jestliže kolem roku 1800 přetrvávaly ve společnosti feudální vazby, kolem roku 1900 se již i na venkově vytvořila nová občanská společnost. Rozvoj vědy a techniky významně přispěl k růstu produktivity práce v zemědělství i v průmyslu a umožnil lepší dopravní dostupnost i malých a vzdálených lokalit. Rychle se zvyšovala vzdělanost obyvatelstva a zlepšovaly se zdravotní poměry. Postupně se proměňoval také charakter lidské reprodukce. Nejen z těchto důvodů je 19. století mimořádně zajímavou etapou v českých dějinách. Proto je mu zejména v posledních letech věnována značná pozornost, i když se většina prací týká politického, hospodářského nebo sociálního vývoje (např. Efmertová, 1998; Lenderová aj., 2009; Jindra, Jakubec a kol., 2015).

Tato práce si klade za cíl postihnout demografický vývoj malého českého města – Staňkova – v 19. století a přispět tím k lepšímu poznání změn demografického chování obyvatelstva v tomto období. Staňkov reprezentuje na tehdejší dobu typické malé město v západních Čechách, jehož obyvatelstvo se na počátku 19. století živilo hlavně zemědělstvím a drobnými řemesly. Ve druhé polovině 19. století pak s nástupem průmyslové revoluce přibývalo i zaměstnanců železnice nebo dělníků pracujících v místních továrnách či dolech.

Možnosti studia demografického vývoje minulých populací jsou vždy závislé na kvalitě a charakteru pramenů, které je možné pro demografickou analýzu použít. Pro období od roku 1869, kdy se na našem území uskutečnilo první sčítání lidu moderního typu, mají demografové k dispozici obrovské množství dat za celé území státu i jednotlivé regiony. Ovšem vzhledem k tomu, že se v prvních sčítáních lidu zjišťovalo o obyvatelstvu jen omezené množství informací, z nich nelze počítat podrobnější demografické ukazatele. Na základě sčítání lze získat spíše souhrnná data za jednotlivé regiony či celé území Čech týkající se např. počtu obyvatel, věkové struktury obyvatelstva apod. Ačkoli jsou pro české země dostupné časové řady o počtech narozených, zemřelých i sňatků od roku 1785, podrobné analytické ukazatele plodnosti, sňatečnosti i úmrtnosti jsou k dispozici až pro pozdější období, přibližně po roce

1895, kdy se zlepšila populační statistika a také se rozšířilo množství sledovaných údajů ve sčítáních lidu.

Ve starším období je situace složitější. Z dat konskripcí, které se začaly konat v roce 1754, jsou k dispozici data za země, případně kraje, nikoli však za jednotlivé vsi. Pro ně se záznamy zachovaly jen výjimečně, pokud byly použity při zpracování soudobých topografií. Z doby, kdy se na našem území ještě konskripce ani sčítání lidu nekonaly, je možné získávat souhrnná demografická data pouze z poměrně nečetných a nepravidelných soupisů obyvatelstva pořizovaných k jiným než demografickým účelům, jejichž výsledky nemusely být zcela přesné.

Další možností získání informací o populačním vývoji je studium matrik, v nichž byly zaznamenávány údaje o narozených, zemřelých a oddaných. Takovýmto způsobem samozřejmě nelze získat data za velké územní celky, protože při studiu je potřeba zpracovat jednotlivě každý zápis v matrikách. Dá se tak proto analyzovat pouze menší území (obvykle obec či farnost), ale na druhou stranu takovýto výzkum přináší spoustu možností velmi podrobných analýz a lze takto počítat i velmi sofistikované ukazatele, pro které data z prvních sčítání lidu nemohou postačovat. Práci s matrikami se u nás věnovala řada badatelů, kteří se ovšem v převážné většině zaměřili na studium nejstaršího možného období, pro které lze získat potřebná vstupní data, což v závislosti na lokalitě bylo obvykle 17. až 18. století. Tímto způsobem dochází k paradoxní situaci, kdy existují podrobné historicko-demografické studie věnující se vývoji obyvatelstva jednotlivých lokalit v 17. a 18. století, někdy s mírným přesahem do 19. století, a na druhé straně je kvalitně zpracovaný populační vývoj ve 20. století, kdy už demografická statistika měla k dispozici kompletní a podrobná celostátní data. Období 19. století, zejména pak jeho druhá polovina, však zůstává badatelsky opomíjeno. Metody pro zpracování matričních zápisů v tomto období narážejí na své limity dané jednak současnými byrokratickými omezeními (veřejnost má přístup jen k matrikám, kde jsou nejmladší záznamy starší než 100 let v případě narozených a 75 let v případě oddaných a zemřelých), tak i tehdejším společenským vývojem (např. zvýšená migrace komplikující analýzu historicko-demografickými metodami). Následkem těchto příčin proto není k dispozici větší množství podrobných demografických studií především pro období druhé poloviny 19. století. Tato epocha však zároveň patří k nejzajímavějším, protože tehdy začalo docházet k bezprecedentním změnám jak ve společenském, tak i demografickém vývoji.

Pro změny demografického chování, které je možné v českých zemích pozorovat od poloviny 19. století, se používá v literatuře pojmu demografická revoluce. Vývoj obyvatelstva v jejím průběhu se vyznačoval poklesem úmrtnosti a následným poklesem úrovně plodnosti. Tyto procesy ale v českých zemích neprobíhaly ve všech oblastech či společenských vrstvách současně, jak zjistil již Antonín Boháč (1914) a posléze rozpracovala Ludmila Kárníková (1965). Rozdíly v počátku poklesu úrovně plodnosti v českých zemích na úrovni okresů jsou také námětem článku Ludmily Fialové (1991). V okrese Horšovský Týn, kam tehdy Staňkov patřil, dosahoval index manželské plodnosti v roce 1880 i 1900 hodnoty mezi 0,7 a 0,8, což ho řadilo mezi oblasti s nejvyšší úrovní plodnosti v českých zemích, kde lze předpokládat ještě přirozenou úroveň manželské plodnosti (srvn. např. Pavlík, Rychtaříková, Šubrtová, 1986,

s. 293) a tedy mezi oblastí, kde k poklesu plodnosti v rámci demografické revoluce došlo nejpozději. V roce 1900 už index manželské plodnosti v některých (zejména středočeských a severočeských) okresech klesl k úrovním kolem 0,5 (Fialová, 1991, s. 176–177).

Okres Horšovský Týn se nacházel v jihozápadních Čechách a zahrnoval řadu velmi odlehlých vesnic blízko česko-bavorských hranic v horském či podhorském prostředí, kam změny (včetně demografických) pronikaly se zpožděním. I přes specifické postavení Staňkova v rámci horšovskotýnského okresu (relativně nízko položená obec s řadou průmyslových podniků, velikostně srovnatelná se sídlem okresu, vzdálená od zemských hranic) lze proto očekávat, že se změny spojené s demografickou revolucí ve Staňkově ještě ani na konci 19. století příliš neprojevily. Dá se předpokládat, že k omezování manželské plodnosti ve Staňkově v průběhu sledovaného období nedošlo buď vůbec, nebo jen v minimální míře v posledních analyzovaných letech. Počínající demografická revoluce se však už mohla projevit zlepšením úmrtnostních poměrů, hlavně pokud šlo o kojeneckou úmrtnost. Na konci 19. století se již také mohly projevit rozdíly ve sňatkovém chování a s nimi související rozdíly v úrovni plodnosti mezi socioekonomickými skupinami obyvatelstva (např. lze předpokládat nižší sňatkový věk u průmyslového dělnictva; srvn. např. Lipovski, 2013). Tím se Staňkov mohl odlišovat od většiny obyvatelstva okresu, kde převládalo venkovské, zemědělské obyvatelstvo které si déle udržovalo tradiční chování (včetně demografického) a u kterého ještě ke změnám pravděpodobně nedocházelo.

1.1. Cíle práce

Z již zmiňovaných důvodů je hlavním cílem této práce přispět k lepšímu poznání 19. století, a to pomocí podrobné analýzy populačního vývoje v obci Staňkov v 19. století založené na studiu matričních záznamů i přes komplikace, které to přináší. Snahou je také navázat na jiné historicko-demografické práce věnované vybraným lokalitám v českých zemích a porovnat vývoj obyvatelstva ve Staňkově s vývojem v jiných lokalitách především v Čechách, pro které z této doby existují zpracované studie.

Jediným pramenem dat pro analýzu byly matriky narozených, oddaných a zemřelých. Datový soubor byl vytvořen pomocí jmenné excerpty staňkovských římskokatolických matrik z 19. století, které jsou v současnosti uloženy ve Státním oblastním archivu v Plzni a jsou přístupné online. Údaje z matrik bohužel nemohly být doplněny o data ze soudobých sčítání lidu, protože se pro Staňkov nedochovaly žádné podklady ze sčítání lidu před rokem 1921. Analytická část práce využívá metody rekonstrukce rodin. Cílem této práce je tudíž co nejpodrobnější analýza datového souboru rekonstruovaných rodin, zejména v oblasti sňatečnosti a manželské plodnosti, protože pro jejich zkoumání je možné metodu rekonstrukce rodin nejlépe využít. Použití těchto dat pro analýzu úmrtnosti je omezené, ale dají se tak zkoumat ukazatele kojenecké úmrtnosti (u legitimně narozených dětí).

Důležitou součástí této práce je porovnání demografických ukazatelů podle sociálního postavení osob. Tato analýza by měla podat přehled o demografickém chování jednotlivých

skupin obyvatelstva a možných odlišnostech podle sociálního postavení. Kromě specifík jednotlivých složek populace lze takto zkoumat i to, zda změny pozorované v průběhu 19. století v celé populaci probíhaly ve všech jejích částech současně nebo zda si jednotlivé společenské vrstvy zachovávaly své starší vzory demografického chování a změny, na které lze usuzovat z celkových dat, mělo za následek hlavně měnící se socioprofesionální složení společnosti (v tomto případě menšího města vyznačujícího se na konci 19. století silnou imigrací dělnických vrstev).

1.2. Struktura práce

Studie je rozdělena do několika tematických celků. Po shrnutí dosavadního zpracování vývoje obyvatelstva českých zemí následuje kapitola věnovaná zkoumané lokalitě a jejímu historickému vývoji. Čtvrtá kapitola se snaží zkoumáním Staňkova v 19. století zasadit do historického a sociálního kontextu. Obsahuje rozbor společenských, hospodářských a demografických změn, ke kterým ve zkoumaném období docházelo, a podrobný popis tehdejší sociální stratifikace. Následující dvě kapitoly se věnují charakteristice a vymezení zkoumaných matrik, excerpci dat, sestavování rodinných listů a především také možnostem vytvoření klasifikace pro demografickou analýzu podle sociálního postavení obyvatel, která je jedním z klíčových cílů práce. Další tři kapitoly se věnují sňatečnosti, manželské plodnosti a kojenecké úmrtnosti podle nejrůznějších kritérií a tvoří hlavní jádro celé studie. Výsledky jsou na konci shrnuty v závěrečné kapitole.

Nedílnou součástí práce je komparace získaných dat o vývoji plodnosti, sňatečnosti a úmrtnosti ve Staňkově s jinými oblastmi českých zemí, která se objevuje průběžně v příslušných kapitolách. Komparace s dalšími evropskými regiony by sice také mohla být zajímavá, ale vzhledem k odlišnému historickému a demografickému vývoji, časovému rámci, odlišným zdrojům dat atd. by byla velmi obtížná. Jednou z mnoha komplikací pro komparaci s vývojem např. v Anglii je, že při výzkumu v Anglii bylo použito odlišné metodologie přizpůsobené jiným typům pramenů, než jaké jsou k dispozici v českých podmínkách. Studie demografických poměrů viktoriánské Anglie a Walesu (Woods, 2000) využívá longitudinální analýzy na základě podkladů ze sčítání lidu, která se tam konala už od roku 1801. Na druhou stranu byla v Anglii a Walesu civilní matriční evidence zavedena až v roce 1837 a po dlouhou dobu nebyla evidenci narozených věnována velká pozornost, takže není možné množství ukazatelů plodnosti počítat přímo (Woods, 2000, s. 34–35). Obdobně také komparace demografického vývoje s jinými zeměmi na lokální úrovni naráží pro období 19. století na řadu problémů. Rozbor se proto omezil na komparaci s vývojem v jiných lokalitách v českých zemích.

Výsledky jsou srovnávány s dalšími oblastmi českých zemí, především Čech, aby je bylo možné lépe zasadit do historického kontextu a vytvořit tak lepší představu o demografických poměrech v 19. století. Pro srovnání výsledků proto budou použity obdobné studie, které již existují, např. práce Ladislava Duška (1985) týkající se Budyně nad Ohří (okres Litoměřice), diplomové práce Barbory Kuprové (2013) o panství Škvorec (okres Praha-východ), analýza

Rožmberku nad Vltavou (okres Český Krumlov) od Mariky Poulové (Poulová, 2006; Poulová, 2007), studie vývoje obyvatelstva Žitenic (okres Litoměřice) od Markéty Vaňkové (2006), analýza Lochenic (okres Hradec Králové) od Věry Kalouskové (2006), případně některé další studie analyzující vývoj obyvatelstva v 19. století v českých zemích.

2. Dosavadní zpracování vývoje obyvatelstva českých zemí v 19. století na regionální úrovni

Období 19. století bylo jedním z nejdynamičtějších a také nejzajímavějších období v moderních dějinách a z tohoto důvodu se těší zájmu odborníků z velkého množství oborů. V podmínkách českých zemí se historicko-demografické studie obvykle zaměřují spíše na starší období, ale často zkoumané období zasahuje i do 19. století, což vyplývá z používaných pramenů (církevních matrik). Vzhledem k tomu, že podmíněnosti reprodukce obyvatelstva v minulosti jsou velmi široké a v 19. století se více či méně dynamicky proměňovaly, musí historičtí demografové čerpat informace také z výsledků zkoumání jiných vědních oborů, jejichž hlavní oblast zájmu je sice odlišná, ale přesto přinášejí relevantní poznatky i pro demografický vývoj. K poznání vývoje obyvatelstva je proto důležité vycházet nejen z demografických studií, ale také z prací sociologů, historiků, ekonomů, právníků a dalších.

Populační vývoj na celém našem území byl několikrát zpracován do ucelených děl. Mezi publikace, které mají za cíl postihnout dlouhodobý demografický vývoj na celém našem území, patří *Dějiny obyvatelstva českých zemí* (Fialová aj., 1996) nebo kniha Vladimíra Srba *1000 let obyvatelstva českých zemí* (Srb, 2004), případně starší práce Ludmily Kárníkové *Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754–1914* (Kárníková, 1965). Údaje za české země přináší také kniha *Přirozená měna obyvatelstva českých zemí v 17. a 18. století* (Dokoupil aj., 1999).

Řada dalších badatelů se věnovala rozsáhlé analýze konkrétního místa či regionu nejen z demografického pohledu. Zde je možné jmenovat např. knihy *Populace Rakouského Slezska a severovýchodní Moravy v éře modernizace* (Dokoupil aj., 2014), *Lidé poddanských měst Frýdku a Místku na sklonku tradiční společnosti 1700–1850* (Lipovski, 2013) nebo rozsáhlou studii *Šťáhlav Krutá vrchnost, ubozí poddaní?* (Velková, 2009). Kromě podrobných demografických rozborů daných oblastí se autoři věnovali i dalším souvislostem, např. analýzám dědických systémů, předávání majetku v rámci rodin nebo instituci výměnku.

V českých podmínkách vznikla v posledních letech řada studií, které se zaměřují na malé území (farnost, vesnici). Z větší části se však jednalo o studie založené na anonymní excerpci matrik. Tímto způsobem je možné zachytit pouze základní trendy v úrovni sňatečnosti, porodnosti a úmrtnosti, a nelze tak počítat detailnější demografické ukazatele. Tyto práce zachycují spíše venkovské farnosti (např. Beránková, 1994; Kalousková, 2006; Vaňková, 2006;

Lašťovková, 1995; Jirásková, 2012; Krausová, 2011; Šikulová, 2010 a další). Výjimkou je studie vývoje obyvatelstva Ústí nad Labem (Dušková, 2000).

Ovšem prací, které by používaly metodu rekonstrukce rodin, je relativně málo. Tuto metodu rozpracovali francouzští badatelé Louis Henry a Michel Fleury a její pravidla pak publikovali v roce 1956 (Fleury, Henry, 1956). Tato metoda se velmi rychle rozšířila i do dalších zemí, i když bylo potřeba určité modifikace na místní podmínky. Vzniklo tak několik metodických pomůcek upravujících tuto metodu pro podmínky českých zemí (Maur, 1968; Čáňová, 2003; Čáňová, 2004). Ucelenou publikací věnující se historické demografii a jejím metodám jsou pak *Základy historické demografie* od Eduarda Maura (1983).

Za použití metody rekonstrukce rodin byl postupně zpracován vývoj obyvatelstva, zejména plodnosti, v řadě českých lokalit. Byly zpracovány především takové lokality, pro které se zachovaly vhodné prameny (úplné řady farních matrik, případně také seznamy poddaných). Je možné jmenovat Břevnov (Čáňová, Horská, 1972), Domažlice (Mužík, 1986), Jablonec nad Nisou (Wowková, Fialová, 1992), Rožmberk nad Vltavou (Poulová, 2006; Poulová 2007), Budyni nad Ohří (Dušek, 1985), panství Škvorec (Kuprová, 2013) či Stružinec (Nekvapil Jirásková, 2017). Metodu rekonstrukce rodin pro zkoumání ovdovění a osíření na panství Nový Rychnov použila také Markéta Skořepová (2014). Obvykle se však tyto studie zaměřují na starší období, zpravidla na 18. století s přesahem do poloviny 19. století. Hlavním důvodem takového časového záběru je především okolnost, že většina veřejně přístupných matrik zpravidla končí na přelomu 19. a 20. století, takže pro manželství uzavřená v druhé polovině 19. století nelze vždy získat všechna potřebná data (informace o dětech a úmrtí manželů). Z toho důvodu pro druhou polovinu 19. století pak lokální monografie téměř chybějí. Výjimkou je práce Heleny Smíškové o obci Janov, která je analyzována až do roku 1930 (Smíšková, 1989). Další nevýhodou použití metody rekonstrukce rodin na zmíněné období je fakt, že takto lze zkoumat pouze rodiny, které prožily celý život v dané obci či farnosti, což při zvyšující se úrovni migrace byla stále menší část populace. Na tento fakt upozorňuje ve svém článku Věra Hrušková (Hrušková, 1993, s. 214).

Období 19. století je také věnováno množství studií historických, právních, ekonomických či sociologických, z nichž lze čerpat relevantní poznatky pro historicko-demografické zkoumání. Velké množství informací o sociálních dějinách podává kniha *Nástin sociálního vývoje českých zemí v letech 1781–1914* (Machačová, Matějček, 2002). Autoři v ní shrnují svoje poznatky z dříve publikovaných studií, vyčerpávajícím způsobem popisují vývoj jednotlivých složek obyvatelstva a jejich vzájemné interakce na pozadí probíhajících společenských změn. Ekonomické dějiny jsou podrobně popsány v knize *Hospodářský vzestup českých zemí od poloviny 18. století do konce monarchie* (Jindra, Jakubec a kol., 2015). Vývoj právních úprav souvisejících s manželstvím popsal Jiří Klabouch v dílech *Politický konsens k manželství* (Klabouch, 1960) a *Manželství a rodina v minulosti* (Klabouch, 1962). Aspekty každodenního života ve zkoumaném období jsou zpracovány v knize *Z dějin české každodennosti: život v 19. století* (Lenderová aj., 2009). Strukturou, postavením a úlohou rodiny se zabývala kniha *Rodina našich předků* (Horský, Seligová, 1997).

Dějinám Staňkova se věnovaly dvě knihy, které vyšly k významným výročím obce. Starší z nich byla vydána v roce 1983 s názvem *750 let Staňkova: historie a současnost města: 1233–1983* (Steinbachová, 1983) a druhá vyšla o čtvrtstoletí později k 775. výročí obce (Steinbachová aj., 2008). Informace lze také čerpat z obecních kronik uložených v domažlickém archivu nebo z práce Karla Kuči *Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku* (Kuča, 2004). Mnohé demografické ukazatele byly také zpracovány v diplomové práci autora zabývající se populačním vývojem Staňkova v letech 1827 až 1900 na základě anonymní excerptce matrik (Bozděch, 2012).

3. Staňkov

3.1. Historie obce

Obec Staňkov se nachází v okrese Domažlice na rozhraní Plaské pahorkatiny a Švihovské vrchoviny v nadmořské výšce přibližně 350 až 400 m n. m. (Kuča, 2004, s. 828). Obcí protéká řeka Radbuza, která ji rozděluje na dvě části. Obě části byly v minulosti samostatnými obcemi a k jejich sloučení došlo až v roce 1938. Do té doby existoval Staňkov Městys (v německých zápisech Markt Stankau), dnes Staňkov I, na levém břehu Radbuzy a Staňkov Ves (Dorf Stankau), dnes Staňkov II, na pravém břehu. Oficiálně byl Staňkov povýšen na město až v roce 1960 (Steinbachová, 2008, s. 16). Podle zápisu v kronice z roku 1923 „výstavností zvláštní neb památností se Staňkov honositi nemůže“ (SOAvD, s. 5). Původ názvu obce pochází z názvu statku jistého Staňka – Staňkov dvůr. Podle legendy, která je ve Staňkově a okolí velmi dobře známa, je ovšem původ jména jiný. Podle ní měl kdysi u řeky při cestě do Bavorska osamělý kovář svou kovárnu. Jednou v noci k němu přišel jistý rytíř, který, dožaduje se okování svých koní, přikázal: „Staň a kov!“ (Steinbachová aj., 2008, s. 7).

První zmínka o Staňkovu Vsi pochází z roku 1233. Majitelem Staňkova byl až do roku 1271 Vitla ze Staňkova (Staňkovic), který okolní území získal od krále. Vitla daroval Staňkov Chotěšovskému klášteru, kterému Staňkov patřil až do roku 1425. Chotěšovský klášter vlastnil, a patrně i založil, Staňkov Městys, o kterém lze nalézt první zmínku až v roce 1367. Městys byl zřejmě založen kvůli existenci cesty z Plzně do Domažlic a dále do Bavorska (Steinbachová, 2008, s. 7–8). Premonstráti roku 1425 zastavili obě lokality ještě s Ohučovem a Touškovem majiteli horšovskotýnského panství Zdeňkovi z Drštky „za 3333 zl. uherských či 300 kop grošů“ (SOAvD, s. 40). Staňkov Ves zůstal součástí tohoto panství až do jeho zániku, zatímco Staňkov Městys byl roku 1624 postoupen zpět Chotěšovskému klášteru, po jehož zrušení v roce 1782 panství získali Thurn-Taxisové. Z tohoto důvodu patřily oba Staňkovy k jiným panstvím a jistou dobu dokonce i k jiným krajům (Staňkov Ves byl součástí Klatovského kraje, kdežto městys spadl do Plzeňského kraje) (Kuča, 2004, s. 828). Od roku 1850 se pak obě části s oficiálními názvy Městys Staňkov a Ves Staňkov staly součástí politického okresu Horšovský Týn (Steinbachová, 2008, s. 11).

Přestože obě části obce leží v těsné blízkosti a jsou oddělené jen nevelkou řekou, poměrně výrazně se od sebe v minulosti lišily. Jak již název napovídá, tak Staňkov Ves byl dlouhou dobu v podstatě pouze zemědělskou vesnicí, naopak ve Staňkově Městysi žili kromě sedláků také

řemeslníci a obchodníci. Také některá privilegia byla udělována pouze Staňkovu Městysi. Bylo to v roce 1602 právo vařit ječmenové a pšeničné pivo, roku 1639 mýtní privilegium, tzn. právo vybírat mýto na mostě přes Radbuzu, a v roce 1690 právo pořádat dva výroční trhy a také týdenní trh každé pondělí (SOAvD s. 42). Staňkovská obecní kronika také zmiňuje od roku 1631 „privilej, že smí obyvatelstvo jeho ‚kšaftovati‘ své jmění potomkům svým až do čtvrtého kolene, začej jsou povinni odvádět klášteru 1 korec ječmene z každého lánu. Obyvatelé gruntů nemající museli ve žních jedna osoba z každého čísla žáti jeden den. Dávka tato ‚freigerstel‘ zvaná odváděna až do roku 1848“. (SOAvD, s. 42). Privilegia byla obci udělena „v uvážení oněch četných nehod a škod, jichž Staňkov zakusil ve válkách husitských, pak ve válce třicetileté, kdež Švédové loupili a drancovali nejen klášter, ale i veškeré jeho statky a dědiny“ (SOAvD, s. 43). Obcí také často procházela vojska v letech 1743–1745.

Největší katastrofy ovšem postihly Staňkov na přelomu 18. a 19. století. Mezi lety 1793 a 1797 došlo hned k sedmi požárům, přičemž při největším z nich v roce 1794 shořelo 29 domů včetně radnice (Kuča, 2004, s. 829; SOAvD, s. 44). Silně se na obyvatelích podepsaly také napoleonské války, během kterých přes obec procházela jak francouzská, tak ruská vojska. V roce 1799 tam 19 dní pobývali Rusové a při návratu o rok později se zde zdrželi 12 dní. V druhém případě se jednalo o 5259 mužů a 283 důstojníků, což pro malou obec znamenalo velkou zátěž (SOAvD, s. 45). Největší tragédie ale Staňkov postihla 9. 11. 1805, kdy do obce vtrhla francouzská armáda s více než 1000 muži a důstojníky.

„Místo muselo vojsko zaopatřiti vším, nejen potřebnými potravinami, nýbrž dáti mu také výpalné 1800 v bankocetlích a 10 schopných koní, 800 liber hovězího masa a 1600 liber chleba. Obyvatelé obětovali také všechny husy, slepice, vejce, máslo, pivo, víno a kořalku, vše, co po ruce bylo. Lepší boty a střevíce byly občanům z nohou vyzouvány, košile, nákrčníky, 69 sáhů dříví bylo spáleno, 20 kop slámy spáleno, množství bramborů upečeno neb spáleno, většinou násilně pobráno.

Škoda 6420 zl. 1 kr.

Mnozí občané byli stlučeni, zvláště představený Michal Jankovský byl kopán, sem tam pohazován a stráží k zastřelení odveden, poněvadž nemohl hned vyplatiti žádaných 2000 zl. výpalného v dobré minci ... Lidé tímto rekvírováním schudli a do dluhů upadli a proto prosili o odškodněnou.“ (SOAvD, s. 45–46).

Obec nakonec po četných žádostech o odškodnění dostala 205 zl. Další ranou pro obyvatele byla silná bouře v roce 1807, která zničila veškerou polní úrodu (SOAvD, s. 62).

3.2. Povolání obyvatel Staňkova

Nejrozšířenějším způsobem obživy staňkovských obyvatel v 16. století byl chov ovcí a soukenictví. V Berní rule bylo ve Staňkově Městysi zapsáno 22 sedláků, 4 chalupníci a 7 pohořelých celkem hospodařících na 874 stryších polí a spolu s nimi i řemeslníci – 2 tkalci, švec, koželuh, krejčí a kramář. Ve Staňkově Vsi nebyl řemeslník žádný, pouze 11 sedláků

(jeden z nich vlastnil i mlýn) a 4 zahradníci obhospodařující dohromady 300 strychů polí (Steinbachová, 2008, s. 10). Podle Tereziánských katastrů bylo ve Staňkově Městysi 7 tkalců, 3 řezníci, 2 krejčí, 3 ševci, soukeník, barvíř, koželuh, bednář, truhlář, provazník, zedník, hrnčíř, pekař, mlynář a kovář, kdežto ve Staňkově Vsi byli pouze mlynář a kovář. Převažujícím zaměstnáním obyvatel v roce 1793 bylo předení vlny a výroba tkanin. V roce 1836 bylo jen ve Staňkově Městysi evidováno 111 živnostníků, z toho 53 cechovních mistrů, 25 jiných oprávněných živnostníků, 14 tovaryšů a 19 učňů. Vzhledem k tomu, že měl tehdy Staňkov Městys jen mírně přes 700 obyvatel, bylo zastoupení řemesel v obci velmi výrazné. (Steinbachová, 2008, s. 22–23). K tradičním povoláním patřilo ševcovské řemeslo, které mělo ve Staňkově tradici, protože existence ševcovského cechu je doložena od roku 1695. Silně zastoupeni byli také soukeníci. Jejich sukna a polosukna rozličných barev nacházela odbyt nejen v nejbližším okolí, ale byla vyvážena i do Německa (SOAvD, s. 8). V 19. století však došlo k velkému úpadku tohoto řemesla. Zatímco v roce 1837 bylo ve Staňkově 26 soukenických mistrů, kteří dokonce usilovali o vytvoření vlastního cechu, jejich počet v následujících letech prudce klesl a do roku 1840 jich zbylo jen 14 (Steinbachová, 1983, s. 13). Za úpadkem soukenického řemesla stála především konkurence tovární výroby. Podle odhadů kroniky z roku 1923 zaměstnávalo v první polovině 19. století soukenictví 40 až 50 % obyvatel, přičemž v roce 1923 zůstal zde již jen jediný soukeník. (SOAvD, s. 8). Zemědělství ve Staňkově nebylo příliš rozvinuté. Hodně se zde pěstoval len a z dobytka se nejvíce chovaly ovce a prasata (Steinbachová, 1983, s. 13).

Přestože Ludmila Kárníková ve svém přehledu ekonomických oblastí českých zemí v období kapitalismu řadí okres Horšovský Týn, ke kterému tehdy Staňkov náležel, mezi neúrodné neprůmyslové oblasti (Kárníková, 1965, s. 323), v případě Staňkova samotného tato charakteristika neplatila. V primitivních podmínkách se zde těžilo uhlí již od počátku 19. století a od roku 1839 byly v nedalekých lesích otevírány kamenouhelné doly (Kuča, 2004, s. 831). Uhelné doly v okolí Staňkova ale měly pouze lokální význam a splňovaly všechna kritéria pro označení uhelný minirevír – těžba trvala jen několik dekád, horníci se rekrutovali z místního obyvatelstva a žili venkovským způsobem života (Machačová, Matějček, 2002, s. 75). V blízkosti obce se také již od první poloviny 18. století těžila olověná a zinková ruda, a to až do roku 1905, kdy důl vyhořel a posléze zanikl.

Velkým milníkem byl pro Staňkov rok 1861, kdy byla otevřena Česká západní dráha, která procházela Staňkovem Vsí a spojovala Bavorsko a Plzeň, později i Prahu. Dobré dopravní spojení a dostatek surovin přispěly k tomu, že ve Staňkově začaly vznikat průmyslové podniky. Josef Ziegler vybuodoval ve Staňkově Vsi v letech 1867–1869 skelné hutě a továrnu na zrcadlové a lité sklo, která využívala místní uhlí (Kuča, 2004, s. 831). Výrobky ze staňkovské sklárny se brzy začaly vyvážet do celé Evropy (Steinbachová, 2008, s. 24–29). Ve Staňkově Městysi byla postavena v letech 1872–1873 budova nového akciového pivovaru a díky nalezištím kvalitní cihlářské hlíny vzniklo ve Staňkově a nejbližším okolí i několik cihlen (Kuča, 2004, s. 831).

3.3. Počet domů a obyvatel ve Staňkově

Staňkov se nacházel blízko česko-německého jazykového rozhraní, takže v něm žili Češi i Němci. Už z nejstaršího známého údaje z roku 1367 lze zjistit, že ve Staňkově Městysi žilo 35 osedlých, z toho nejméně 23 Čechů, 2 Němci a u 10 není možné národnost přesně určit. Z dat z konce 16. století víme, že ve Staňkově Městysi žilo 31 osedlých (z toho 4 Němci) a ve Staňkově Vsi 15 osedlých. Toto číslo v dalším století příliš nerostlo, protože podle údajů z Berní ruly přibýly do roku 1654 jak ve Staňkově Městysi, tak ve Staňkově Vsi pouze dva domy, přitom však v městysi bylo sedm domů pustých a ve vsi čtyři (Kuča, 2004, s. 832). K prudkému růstu obou míst došlo ve druhé polovině 17. století, protože se počet domů do roku 1713 více než zdvojnásobil. Velké množství domů vyrostlo pak také ve druhé polovině 19. století, kdy se hlavně ve více industrializovaném Staňkově Vsi postavilo téměř 100 nových domů, takže se jejich počet během půlstoletí takřka ztrojnásobil.

Jak rostl ve Staňkově počet domů, přibývalo i jeho obyvatel. Růst počtu obyvatel byl ovšem rychlejší. Zatímco v roce 1836 připadalo na jeden dům 7,9 obyvatele, na konci 19. století už byl tento poměr přes 10. V průběhu 19. století se počet obyvatel Staňkova přibližně ztrojnásobil a v roce 1900 přesáhl 3000 obyvatel. Změnil se také velikostní poměr obou Staňkovů. Dlouho platilo, že Staňkov Městys měl skoro dvojnásobný počet obyvatel oproti Staňkovu Vsi, ale na konci 19. století už byl dokonce menším z obou Staňkovů. Lze to přičítat tomu, že ve Staňkově Vsi vznikla celá řada průmyslových podniků a že sem také od roku 1861 vedla železnice.

Tab. 1 – Počet domů ve Staňkově od 14. do 19. století

Část obce	Rok									
	1367 ^{a)}	1587 ^{a)}	1654 ^{a)}	1713 ^{a)}	1836 ^{b)}	1843 ^{a)}	1869 ^{c)}	1880 ^{c)}	1890 ^{c)}	1900 ^{c)}
Městys	35	31	33	77	93	98	113	115	120	150
Ves		15	17	35	54	54	93	99	115	152
Celkem		46	50	112	147	152	206	214	235	302

Zdroj: a) Kuča, 2004, s. 828, b) SOAvD, s. 92, c) ČSÚ, 2015b

Tab. 2 – Počet obyvatel Staňkova v letech 1713–1900

Část obce	Rok							
	1713 ^{a)}	1836 ^{b)}	1843 ^{a)}	1853 ^{b)}	1869 ^{c)}	1880 ^{c)}	1890 ^{c)}	1900 ^{c)}
Městys	246	713	873	921	795	1008	1181	1358
Ves	132	454	543	562	788	905	1364	1689
Celkem	378	1167	1416	1483	1583	1913	2545	3047

Zdroj: a) Kuča, 2004, s. 829, b) SOAvD, s. 92, c) ČSÚ, 2015b

Přestože byl Staňkov menší obcí v relativně zaostávajícím regionu, měl díky rozvoji průmyslu na konci 19. století kladné migrační saldo, což bylo na tehdejší dobu u obcí této velikosti velmi neobvyklé. Venkovské oblasti mívaly v té době obvykle poměrně velké ztráty stěhováním, jak dokazují např. studie o vývoji obyvatelstva v Žitenicích (Vaňková, 2006, s. 151) nebo v Lochenicích (Kalousková, 2006, s. 75). Největší příliv obyvatel do Staňkova proběhl mezi lety 1880 a 1890, kdy přibýlo stěhováním 298 obyvatel, z čehož na Staňkov Ves

připadalo 277 lidí a na Staňkov Městys dalších 21 (Bozděch, 2012, s. 17). Jednalo se ve značné míře o německy mluvící imigranty hlavně z příhraničních částí domažlického okresu, což se projevilo i na národnostním složení obce. Zatímco v roce 1880 žilo ve Staňkově jen 194 Němců (10,1 % z celkového počtu obyvatel), o 10 let později to bylo už 596 (23,4 %) (Počet obyvatelstva, 1941, s. 562).

4. České země v 19. století (vybrané aspekty socioekonomického vývoje)

Tato kapitola pojednává o vybraných aspektech socioekonomického vývoje českých zemí v 19. století a snaží se přiblížit společenské procesy, důsledky jejichž změn měly ve výsledku vliv také na charakter reprodukce obyvatelstva. Na rozdíl od dřívějšího pozvolného vývoje bylo 19. století charakteristické naopak bezprecedentními, relativně rychlými a trvalými změnami, které proměnily společnost více než několik předchozích století dohromady. Součástí kapitoly proto bude nástin těchto změn z teoretického i praktického úhlu. Z teoretických konceptů se jedná hlavně o proces modernizace a dichotomii mezi moderní a tradiční společností v mnoha svých aspektech. Zvláštní zřetel je pak samozřejmě věnován demografické revoluci jakožto nezbytné součásti modernizace.

Vývoj společnosti českých zemí v 19. století je dále analyzován v částech věnovaných etapám jejich ekonomického a demografického vývoje a jejich sociálním a ekonomickým podmíněnostem. Kapitola je zakončena podrobným rozбором sociální stratifikace v daném období, popisem jednotlivých složek obyvatelstva, jejich materiálních podmínek, vzorců chování a způsobů uvažování.

Všechny uvedené procesy se týkaly i zkoumané lokality a celospolečenský ekonomický a sociální vývoj se odrážel i v životě staňkovských obyvatel.

4.1. Proces modernizace

V průběhu 19. století došlo nejen v českých zemích ke změnám v oblasti ekonomické, ale i politické, sociální a demografické. České země byly na počátku 19. století charakteristické agrárním hospodářstvím, zatímco během následujících sto let se do popředí dostal průmysl. V poklidném rytmu života lidí, který se po generace neměnil, se najednou začaly vyskytovat novoty. Počet obyvatel se přibližně zdvojnásobil a daleko větší část populace migrovala za prací či za vidinou lepšího života. Ze společnosti s tradiční hierarchií a způsoby výroby, kde drtivá většina obyvatel žila na venkově a živila se zemědělstvím, se velká část obyvatelstva přesunula do velkých měst či předměstí, kde lidé pracovali v průmyslu za mzdu v penězích s pevně danou pracovní dobou.

Do tradičního uspořádání se dostávaly prvky modernizace a společnost se tak stávala společností moderní. Tradiční ani moderní společnost se ve všech svých detailech reálně nikdy nevykytla a přechod mezi nimi probíhal postupně, takže se jedná o tzv. ideální typy, které slouží k popisu skutečnosti (viz např. Weber, 1998, s. 44). Hranice mezi tradiční a moderní společností je nejlépe definována přeměnou instituce trhu. Základním principem tradiční ekonomiky byla produkce pro vlastní potřebu a nikoli pro směnu. Tempo výroby i množství směny bylo dáno tradicí a obchod čistě za účelem zisku byl vnímán jako podezřelý. V tradičních společnostech až do převládnutí kapitalismu sloužil místní i dálkový obchod ke směně pouze malé části výrobků. Život většiny lidí byl určován jinými než tržními závislostmi. Půda, převážná část pracovní síly a stejně tak i většina výrobků konzumovaných v domácnostech výrobců stála mimo trh. Klíčovým faktorem přechodu k moderní společnosti byla přeměna půdy a práce na zboží, se kterým lze volně obchodovat a které má svou cenu (Keller, 2006, s. 15–16). Důležitým předpokladem tohoto procesu pak také byla přeměna nevolníků a poddaných na svobodné a svéprávně občany zbavené feudálních povinností, kteří mohli volně disponovat svojí pracovní silou (Jindra, Jakubec a kol., 2015, s. 18; Braveman, 1974, s. 52–53).

Modernizace je relativně uniformní, lineární a ireverzibilní proces, jehož základem je transformace hodnot. V moderní společnosti se lidé orientují na svůj vlastní zájem, jednají s druhými podle univerzálně platných předpisů, oceňují je podle podaného výkonu a dostávají se s nimi do kontaktu jen kvůli konkrétní specifické věci (Keller, 2007b, s. 20–21). Změny v průběhu modernizace byly hlubší, rozsáhlejší a rychlejší než většina změn v předcházejícím období. Některé sociální formy, které vytvořila, nelze v dřívější době vůbec nalézt, např. politický systém národního státu, závislost výroby na neživých zdrojích energie či postupující komodifikaci výrobků a námezdní práce (Giddens, 1998, s. 14–15). Jan Keller definuje čtyři základní vlastnosti moderních společností. Prvním z nich je vysoký stupeň generalizace vztahů, které tak jsou méně vázány na konkrétní lidi a situace. Tímto způsobem je sice umožněna vyšší výkonnost, ale na druhou stranu narůstá neosobnost, která ztěžuje identifikaci lidí se systémem a podporuje pocity odcizení. Druhým znakem je vysoká individualizace, tedy nárůst významu jednotlivce, který se vymaňuje z pout tradičních sociálních útvarů. Lepší fungování společnosti také umožňuje funkční diferenciaci jejích subsystémů (politiky, ekonomiky atd.). Posledním znakem moderních společností je vysoký stupeň racionalizace (Keller, 2007b, s. 60–64). Na rozdíl od tradiční společnosti tedy už nestačí schvalovat určitou praxi jen proto, že je tradiční, protože i tradice musí být ospravedlněna ve světle vědění (Giddens, 1998, s. 40). Souběh těchto procesů znamená, že moderní společnost je stále abstraktnější (generalizace), nesourodější (individualizace), specializovanější (diferenciaci) a stále účelovější (racionalizace) (Keller, 2007b, s. 64).

Proces modernizace se skládal z více dílčích částí, jako např. průmyslové revoluce, demografické revoluce, agrární revoluce atd. Typickým znakem všech těchto procesů byla změna či růst na rozdíl od stagnace v tradičních společnostech (Vítková, 2011, s. 38). Tyto změny zahrnovaly růst počtu obyvatelstva, rozvoj hospodářství, zavádění nových technologií či růst objemu výroby v průmyslu i zemědělství. Zejména v zemědělství došlo k výrazným

změnám, kterým se následně dostalo názvu agrární revoluce. Tak se nazývala tržně ekonomická proměna primární sféry, která zracionalizovala a zvýšila zemědělskou produkci, takže ta poskytla ostatním složkám hospodářství přebytek akumulovaného kapitálu spolu se zdroji výživy a surovin, a zároveň uvolnila rozsáhlý kontingent pracovních sil. Půda se v tomto procesu stala volně prodejným zbožím (Jindra, Jakubec a kol., 2015, s. 18).

4.2. Demografická revoluce

Teorie demografické revoluce (demografického přechodu) patří dlouhodobě k základním teoretickým konceptům populačního myšlení. Vychází z předpokladu, že proces demografické reprodukce je ve své podstatě velmi jednoduchý a stabilní. Jestliže se však změní vnější prostředí, reaguje na to i lidská reprodukce určitými změnami. K zásadním změnám, které se odrazily i v charakteru lidské reprodukce, došlo během procesů modernizace a tyto změny byly pojmenovány jako demografická revoluce. Demografická revoluce tak byla nezanedbatelnou a zároveň nedílnou součástí mnohem širšího procesu modernizace a je potřeba ji tak i chápat (Pavlík, 1964, s. 246).

Žádná společnost neprošla procesem modernizace bez toho, aby v ní zároveň nedošlo k demografické revoluci, a dá se předpokládat, že tomu tak bude i v budoucnu (Kirk, 1996, s. 361, 379). První rozvinutou koncepcí procesu demografické revoluce předložil americký demograf Frank Notestein (1945), který ji ovšem nazýval demografickým přechodem (demographic transition). Termín demografická revoluce použil již Adolphe Landry ve své knize *La révolution démographique* o 11 let dříve (Landry, 1934; podrobněji srvn. Pavlík, Rychtaříková, Šubrtová, 1986, s. 508). Stručně a výstižně popisuje tento proces Robert Lee, když píše, že před začátkem demografické revoluce byl život lidí krátký, porodů mnoho, populační růst pomalý a obyvatelstvo mladé, zatímco po ní byl život dlouhý, porodů málo a populace stará (Lee, 2003, s. 167). Lze ji také popsat jako přechod od neplánovaného rodičovství k plánovanému, případně jako změnu demografického režimu z extenzivního, kde se rodí mnoho dětí, ale málo jich přežije, na intenzivní (Frejka, 2016, s. 3). Demografická revoluce ve většině případů začíná poklesem úmrtnosti, po němž se zpožděním následuje pokles plodnosti (Reher, 2011, s. 12). Následkem toho dochází nejprve k velmi rychlému, později poněkud se zpomalujícímu tempu populačního růstu, po kterém následuje fáze stárnutí obyvatelstva (Lee, 2003, s. 170). Přestože v drtivé většině případů platil tento sled událostí, našly se i případy, kdy docházelo k poklesu úmrtnosti i plodnosti zároveň (Kirk, 1996, s. 365). Změnilo se také postavení žen, které se původně staraly o malé děti po většinu svého života, kdežto v současnosti tato fáze trvá jen malou část jejich dospělosti (Lee, Reher, 2011, s. 1). Stav před demografickou revolucí a po ní jsou implicitně považovány za dlouhodobě rovnovážné, zatímco demografická revoluce je vnímána jako most mezi nimi (Frejka, 2016, s. 3).

Ve svém slavném *Eseji o principu populace* vyjádřil Thomas Malthus přesvědčení, že početní růst populace se vzájemně udržuje v rovnováze s ekonomickým rozvojem. Malthus předpokládal, že pokud by populace rostla rychleji než ekonomika, vedlo by to ke snižování

mezd, hladomorům, válkám a epidemiím nemocí. Početnost obyvatelstva je tak neustále udržována pod kontrolou pomocí bídy a neřesti, které jsou nevyhnutelným údělem lidí. Únikem z tohoto stavu však nemůže dlouhodobě být ani ekonomický růst, protože by se pak jen zvýšil počet obyvatel až do fáze nové rovnováhy, kde znovu neřesti a bída budou udržovat počet obyvatel na dané úrovni. Jedinou cestou z tohoto cyklu bylo podle Malthuse omezování porodnosti formou odkládání sňatků (Malthus, 1798, s. 17–31). Malthusova představa platila poměrně přesně v západní Evropě (zejména v Anglii) v době před rokem 1800. Přestože plodnost v rámci manželství byla velmi vysoká, ekonomické i jiné bariéry mnohým lidem omezovaly možnosti uzavření sňatku, takže sňatkový věk byl poměrně vysoký a řada lidí zůstávala celoživotně svobodná. V důsledku se tak udržovala i relativně stabilní hodnota úhrnné plodnosti a přirozeného přírůstu (Lee, 2003, s. 169).

Galor a Weil (1998) přišli s modelem vztahu mezi příjmem na osobu a populačním růstem. V první, malthusiánské fázi je technologický pokrok pomalý a je proporcčně doháněn populačními přírůsty, takže příjmy na osobu zůstávají prakticky stejné. Růst početnosti obyvatelstva je vnímán i jako růst bohatství země, protože technologicky vyspělejší země mohou být tím pádem hustěji zalidněny. Ve druhé fázi, tedy v tzv. postmalthusiánském režimu, začíná růst počet obyvatel i příjem na osobu. Růst produkce je natolik rychlý, že i přes absorpci značné části ekonomického růstu početně rostoucí populací vzrůstá i příjem na osobu. V další fázi vývoje už však kladná korelace mezi růstem ekonomiky a populace mizí. V tzv. moderním režimu ekonomického růstu je populační přírůstek malý či dokonce negativní, zatímco technologie se prudce rozvíjejí, zvyšuje se produkce a příjmy na osobu rychle rostou. Nejvyššího tempa růstu obyvatelstva dosahují nejhudší země, zatímco bohaté země populačně stagnují. Milníkem mezi malthusiánským a postmalthusiánským obdobím je zrychlené tempo technologického pokroku, zatímco dělitkem postmalthusiánského režimu a moderního růstového režimu je demografická revoluce (Galor, Weil, 1998, s. 1–2).

Pokles úmrtnosti i plodnosti v procesu demografické revoluce byl historicky zcela bezprecedentní. Vysvětlení poklesu úmrtnosti je výrazně snazší v porovnání s poklesem plodnosti. Zatímco snížení úmrtnosti bylo obecně považováno za žádoucí cíl, jemuž tradice ani sociální konvence nijak v cestě nestály, pokles plodnosti vyžadoval výraznou změnu v mentalitě a hodnotách lidí. Důraz se musel přenést z přežití a zabezpečení skupiny na jednotlivce a jeho blaho. Toto bylo také důležitým faktorem zpoždění poklesu plodnosti za poklesem úmrtnosti (Notestein, 1945, s. 41). Na zlepšení úmrtnosti se podílelo souběžně několik faktorů – snižování výskytu epidemických nemocí (především díky očkování a lepší osobní i komunální hygieně), lepší diagnostika a léčení chorob, výrazné omezení výskytu hladomorů díky rozvoji zemědělství a dopravy, relativní politická stabilita a méně úmrtí na následky válek, nižší kojenecká úmrtnost a obecné zlepšení životních podmínek širokých vrstev obyvatelstva (Kirk, 1996, s. 362–363; Frejka, 2016, s. 3–4). Podle některých odhadů lze až 85 % poklesu úmrtnosti přičítat zlepšené výživě obyvatelstva (Galor, Weil, 1998, s. 5). Nejdříve obvykle klesala úroveň dětské úmrtnosti následovaná kojeneckou úmrtností. Úmrtnost v dospělém věku většinou klesala s mírným zpožděním a pomaleji (Reher, 2011, s. 12).

K omezování plodnosti v manželství docházelo nejprve u žen ve vyšším věku. Charakteristickým znakem regulace plodnosti v manželství proto byl snižující se věk při posledním porodu (Reher, 2011, s. 12–13). Ekonomické teorie vysvětlující pokles plodnosti za demografické revoluce vycházejí z předpokladu, že páry chtěly mít určitý počet dětí přežívajících do dospělosti spíše než určitý počet narozených dětí. Zaznamenaly-li tedy větší šanci narozených dětí přežít až do dospělého věku, měly by úměrně tomu omezovat i svoji plodnost. Větší pravděpodobnost přežití dětského věku také zvýšila „návratnost“ investic do dětí, např. v podobě jejich výchovy či vzdělání. Se zvyšující se produktivitou práce a zájmem o kvalifikované pracovníky rostla také hodnota vzdělání. Následkem zmíněných změn se tak děti stávaly „dražšími“, protože jejich ekonomický přínos byl limitován školní docházkou a „ušlý zisk“ za čas věnovaný dětem, zejména u vzdělanějších rodičů, také rostl na ceně. Význam početného potomstva klesal dále také důsledkem rozvoje různých forem podpory a pojištění pro případy úrazů, nemoci či stáří. Lidé tak mohli být zajištěni pro tyto situace i bez nutnosti mít děti, které by se o ně v takových případech postaraly (Lee, 2003, s. 174).

Galor (2010, s. 7) však zpochybňuje přímé spojení mezi poklesem úmrtnosti a plodnosti, když dokládá, že např. v Anglii docházelo k pomalému snižování úmrtnosti již od třicátých let 18. století, zatímco plodnost začala rapidně klesat až o 140 let později (mezi lety 1730 a 1800 plodnost dokonce rostla). V téže době také plynule rostly příjmy na hlavu, takže za náhlým poklesem plodnosti musely stát jiné faktory. Nezdá se také, že by časování poklesu plodnosti souviselo s ekonomickou situací jednotlivých zemí, protože v zemích západní a severní Evropy začal tento proces prakticky v téže době bez ohledu na jejich hospodářskou situaci (Galor, 2010, s. 4).

Vysvětlením pro snižování plodnosti a zejména jeho časování, ke kterému docházelo ve velmi podobné době v zemích s odlišnou ekonomickou situací, by mohlo být zrychlování technologického pokroku a rostoucí zájem o vzdělání. Pokud se totiž technologie dlouhou dobu nevyvíjejí, lidé se je naučí používat efektivně. Děti si tak osvojují dovednosti a učí se pohybovat ve společnosti hlavně pozorováním vlastních rodičů a formální vzdělání v takovém případě hraje zanedbatelnou roli. Při prudkém vývoji technologií se ale hodnota pozorování předchozích generací rapidně snižuje, zatímco vzdělání učící novým technologiím nabývá na významu (Galor, Weil, 1998, s. 7–8). Empirická data podporují tezi, že preference vzdělanějšího potomstva byla dominantním faktorem za poklesem plodnosti (Galor, 2010, s. 13–15). Dalším faktorem poklesu plodnosti byl také relativní růst ženských mezd v porovnání s mužskými (Galor, 2010, s. 24).

4.3. Etapy ekonomického vývoje českých zemí v 19. století

Období od konce 18. století do poloviny 19. století v českých zemích by se dalo charakterizovat jako doba velmi pomalého rozvoje ekonomiky, která ještě stále byla silně agrární. Josefské modernizační reformy byly po smrti Josefa II. v roce 1790 potlačovány a veškeré změny a rozvoj, kromě růstu finančních možností, byly vysloveně nežádoucí (Machačová, Matějček, 2002, s. 373). Většina obyvatel stále pracovala manuálně s nízkou produktivitou práce a pro

výkon svého povolání potřebovala jen nízkou, často dokonce žádnou kvalifikaci. Hospodářství mělo agrární charakter s jen velmi malým podílem protoindustrializace v některých regionech (Machačová, Matějček, 2002, s. 38). České země sice patřily k nejbohatším částem habsburské monarchie, ale v porovnání se západoevropskými státy byly poměrně chudé a zaostalé (Machačová, Matějček, 2002, s. 363). Šíření novinek ze západu bylo omezováno, přičemž jedním z důvodů těchto opatření byla snaha zamezit šíření myšlenek z revoluční Francie (Hroch, 1999, s. 81). Strádání, hladomory, epidemie, neúrody ani odvody do vojska ve válečných letech nijak výrazně nezvýšily nespokojenost dolních vrstev, které byly zvyklé na podobné útrapy. Široké vrstvy kvůli do značné míry stále ještě naturálnímu hospodářství na venkově nepoznamenaly ani státní bankrot z roku 1811. V období napoleonských válek se naopak dařilo tzv. válečným zbohatlíkům, kteří akumulovali kapitál. Jednalo se hlavně o sedláky a řemeslníky dodávající pro armádu (Machačová, Matějček, 2002, s. 374–377). Podnikatelů bylo velmi málo, ale postupně začaly vznikat nové podniky a investice začínaly proudit hlavně do textilního průmyslu, železářství a dolování uhlí. Rozvoj nových podniků a průmyslových odvětví ale brzdil odpor řemeslníků a cechů spolu s nefunkční byrokracií (Machačová, Matějček, 2002, s. 383).

Sociální pozice jednotlivých skupin obyvatelstva i stupnice prestiže zůstávaly v první polovině 19. století prakticky nezměněny v porovnání s 18. stoletím. Sociální procesy byly většinou reproduktivní, změny pomalé a sociální mobilita velmi nízká (Machačová, Matějček, 2002, s. 385). Předpokládalo se, že děti mají převzít roli svých rodičů, a tudíž ani snaha o sociální vzestup prakticky neexistovala. Obecně se dala situace jednotlivých vrstev obyvatelstva kolem roku 1800 charakterizovat jako život v přepychu u šlechty, blahobyt vyšších středních vrstev, dostatek hmotných prostředků asi u poloviny sedláků a řemeslníků, a kolísání mezi bídou a nouzí s neúplným uspokojováním základních biologických potřeb u velké části dolních vrstev, což byla většina obyvatelstva. Čeledíni a nádeníci se skoro nikdy dosyta nenajedli, nevyhřáli, pořádně nevyspali a většinou neměli žádné zásoby (Machačová, Matějček, 2002, s. 378–379).

Velkým milníkem byl rok 1848, kdy, přestože došlo k porážce revolucí, bylo dosaženo velkých ústupků. Zrušení roboty a poddanství znamenalo úplné zrušení právní a přímé ekonomické závislosti obyvatel na šlechtě. Feudálové si ale stále udržovali silné postavení ve společnosti (Gawrecki aj., 1987, s. 61). Některé relikty starého řádu přežívaly dále, např. pokořování, líbání rukou kněžím nebo učitelům, poníženost vůči výše postaveným apod. Zrušení roboty však mělo za následek větší pracovní kapacitu selských usedlostí, zrušení cechů v roce 1859 zase umožnilo větší svobodu v podnikání (Machačová, Matějček, 2002, s. 394–396). Rakousko ale bylo neinicativní zemí, která přejímala inovace z vyspělejších států a jejíž společnost se otevírala pomaleji než v zemích západní Evropy (Machačová, Matějček, 2002, s. 38, 391–392).

Ve druhé polovině 19. století už docházelo k vyšší mobilitě jak sociální, tak i prostorové. Obyvatelé mnohem častěji než dřív migrovali, ať už v rámci státu nebo i za hranice monarchie. Byla modernizována a rozvíjena státní správa (např. vytvořením soudních a politických okresů),

kteřá nabízela větší množství pracovních příležitostí (Machačová, Matějček, 2002, s. 395). Koncem šedesátých let 19. století byla také zavedena všeobecná branná povinnost na tři roky a bylo umožněno volné dělení usedlostí (Machačová, Matějček, 2002, s. 409). K rychlému vzniku mnoha podniků, ale i bankovní, obchodní a dopravní infrastruktury došlo v době konjunktury mezi lety 1870 až 1873. Konjunktura zasáhla prakticky všechna výrobní odvětví, a tedy i všechny regiony, byť s různou intenzitou (Gawrecki aj., 1987, s. 63). V téže době byla také dokončena stavba mnoha železnic, které už tehdy spojovaly všechny důležité regiony, což vytvářelo relativně jednotný a přístupný trh. Budovaná železniční síť byla průběžně napojována na tratě v sousedních státech. Formovaly se tzv. nové oblasti se silnou koncentrací těžkého průmyslu, hutnictví a těžby uhlí. Oproti první polovině 19. století klesala ve společenském žebříčku prestiže role privilegií a urozenosti a rostl význam osobní zásluhovosti. Platilo to v případě velkých průmyslníků, velkoobchodníků či bankéřů, kteří se stali váženými osobami a byli velmi často dokonce bohatší než šlechta. Začínaly vznikat či mohutnět nové skupiny obyvatelstva, které dříve patřily k marginálním složkám populace, případně neexistovaly vůbec. Výrazně přibývalo úřednických profesí nejen ve státní správě, ale i v soukromých firmách. Vznikala tak na šlechtě i státu nezávislá byrokracie, což bylo do té doby nemyslitelné. Z městského průmyslového dělnictva se stala jedna z hlavních složek populace, zatímco ve stejné době upadala řada tradičních řemesel a domácích výrobců hlavně na venkově a v malých městech (Machačová, Matějček, 2002, s. 403–406).

V roce 1873 došlo ke krachu na vídeňské burze a hospodářské následky této události se vlekly až do devadesátých let 19. století. Zasažen byl těžký průmysl a v osmdesátých letech také hutnictví a hnědouhelné hornictví (Gawrecki aj., 1987, s. 63). Silně bylo postiženo zemědělství, na které dolehla velká agrární krize, k níž přispěl dovoz levného obilí a potravin z Ruska a Ameriky. Velká deprese otřásla základy klasického liberalismu, snížila důvěru k burzám, bankám apod., což se v českých zemích projevovalo mj. agitací proti „plutokratům německého a židovského původu“. Dolní a střední vrstvy oslovovala kolektivistická řešení projevující se konzervativismem, socialismem, nacionalismem a antisemitismem (Jindra, Jakubec a kol., 2015, s. 26–28). Poslední čtvrtina 19. století by se přesto dala označit jako doba masové industrializace. Těžký průmysl dosáhl velkého rozmachu na konci osmdesátých a v devadesátých letech a ke konjunkturuře došlo ve většině oborů na konci devadesátých let 19. století (Gawrecki aj., 1987, s. 63). Rostla produktivita práce hlavně v mechanizované strojní výrobě, ovšem v zemědělství k výraznějšímu posunu nedošlo (Machačová, Matějček, 2002, s. 403, 411). Docházelo ke skupinově diferencovanému růstu životní úrovně, ale u takřka všech složek společnosti postupně mizela bída a nouze. V poslední čtvrtině 19. století ubývalo zemědělské čeledi a nádeníků, přičemž rostl podíl samostatných zemědělců. Tento posun byl dán mimo jiné tím, že se rozdrobovaly zemědělské plochy. I přes rozvoj průmyslu si stále svoji roli zachovávala řemesla, hlavně textilní a sklářská, která přežívala v horských a podhorských oblastech zaostávajících regionů. Zde lidé měli obvykle i domek a malé zemědělské pozemky, což jim umožňovalo skromnou existenci, která jim však bránila v odchodu do průmyslových oblastí (Machačová, Matějček, 2002, s. 43). Stát úplně nahradil sociální role šlechty v oblasti vědy, školství, zdravotnictví a sociální péče (Machačová, Matějček, 2002, s. 411). Migrace dosahovaly masových rozměrů, přičemž jejími převládajícími směry byly přesuny z hor do

nížin, z pohraničí do vnitrozemí a především z venkova do měst. Tyto přesuny obyvatelstva zesláblly po roce 1900. Na konci 19. století také rostla snaha o vzestup v sociální hierarchii u všech vrstev obyvatelstva. Žádoucím postupem u dolních vrstev bylo získání pozice kvalifikovaného dělníka, střední vrstvy se snažily o postup prostřednictvím vzdělání a horní vrstvy usilovaly o nobilitaci (Machačová, Matějček, 2002, s. 412–414).

4.4. Obyvatelstvo v českých zemích v 19. století

Počet obyvatel a hustota zalidnění v jednotlivých regionech bývaly až do přelomu 17. a 18. století tradičně určovány především vhodností krajiny pro zemědělství a velikostí zemědělsky obdělávaných ploch. Výjimku tvořila pouze místa s nalezišti vzácných nebo barevných kovů. Později ovšem tato úměra přestala být absolutně platnou, protože rostly možnosti obživy obyvatelstva z nezemědělské činnosti. Jednalo se hlavně o různé druhy domácí textilní výroby v podhorských a horských oblastech, které zajišťovaly bezzemkům a chudým domkářům živobytí. Daleko větší část dospělé populace těchto regionů tak mohla zakládat vlastní rodinu, čímž rostla početnost tamního obyvatelstva. Takto vytvořené rozdíly byly na počátku 19. století již velmi patrné a zalidněnost horských a podhorských oblastí s textilní výrobou tak mohla být až dvojnásobná v porovnání s čistě zemědělskými regiony (Fialová aj., 1996, s. 143–144). V oblastech tzv. protoindustrializace, tedy v regionech, kde se velká část řemeslně pracujících lidí živila hromadnou výrobou pro nadregionální trhy, se vytvářely i příhodné podmínky pro následný rozvoj průmyslu. Docházelo k akumulaci kapitálu, vytváření větších trhů a ke vzniku nezemědělského dělnictva (Jindra, Jakubec a kol., 2015, s. 13–14).

V českých zemích v průběhu 19. století se počet obyvatel zvýšil ze 4 659 tisíc v roce 1800 na 9 401 tisíc v roce 1900, hustota zalidnění vzrostla z 58 na 122 obyvatel/km² (Srb, 2004, s. 256–259), ale populační růst neprobíhal rovnoměrně. Nejrychleji rostly průmyslově rozvinuté regiony severních, středních a západních Čech, střední Moravy a Slezska. V první fázi industrializace byly nejhustěji obydleny severočeské oblasti textilního průmyslu kolem Rumburku a Liberce, kde žili převážně Němci (Jindra, Jakubec a kol., 2015, s. 34). Od třicátých let 19. století se také zvyšovala lidnatost oblastí s nalezišti železné rudy a uhlí, ve kterých pak vznikaly strojírenské podniky (Fialová aj., 1996, s. 145). V druhé polovině 19. století se cílem vnitřní migrace stávaly nové průmyslové oblasti kolem Prahy a Brna (Jindra, Jakubec a kol., 2015, s. 34). V českých zemích se postupně začala vytvářet nová populačně ekonomická struktura. Na severu obecně docházelo k ekonomickému i populačnímu vzestupu, kdežto jih českých zemí ekonomicky stagnoval a obyvatelé se odtud vystěhovali. Přestože počet obyvatel v celostátním měřítku rostl velice rychle, v zaostávajících oblastech jižních Čech a Moravy lidí přibývalo jen velmi pomalu a někde docházelo dokonce i k mírné depopulaci, např. v jihozápadních Čechách nebo ve středním Povltaví (Jindra, Jakubec a kol., 2015, s. 123).

Kromě migrace se na rozdílném demografickém vývoji jednotlivých regionů projevovala také míra přirozeného přírůstku. V první polovině 19. století byly nejpříhodnější podmínky pro přirozený přírůstek v oblastech, kde byl dostatečný odbyt zemědělských výrobků na místních

tržích, ale zároveň existovaly možnosti obživy mimo zemědělství. V porovnání s nimi byla v čistě zemědělských regionech nižší míra porodnosti, ke které přispívalo to, že nedědicí děti měly velmi omezené možnosti uzavírat sňatky a zakládat rodiny. V průmyslových oblastech zase byla vyšší míra úmrtnosti daná mnoha faktory (špatné životní podmínky, nízká úroveň hygieny, snadné šíření nemocí, nemoci a úrazy z povolání apod.). Nižší přirozený přírůstek byl také v tradičních textilních a sklářských oblastech, kde nebyla rukodělná výroba včas nahrazena průmyslovou, takže zejména v dobách neúrod a vysokých cen potravin byly tyto regiony postižovány zvláště silně (Jindra, Jakubec a kol., 2015, s. 121).

Rozdíly mezi jednotlivými regiony byly dány hlavně mírou industrializace, uplatněním nových technologií a z toho plynoucího složení společnosti. V tzv. progresivních oblastech se rozvíjel průmysl, nové formy výroby a nové postupy. Oproti nim některé oblasti zaostávaly, a to jak po stránce ekonomické, tak i sociální a kulturní. V těchto regionech nedošlo k výraznějším změnám oproti předchozím staletím a i sociální a ekonomická skladba společnosti zůstávala tradiční. Malé zastoupení měly tzv. komunikativní složky obyvatelstva, což mělo za následek minimální výměnu informací s okolím. Lidé zde byli většinou velmi málo kvalifikováni s nevýraznou výrobní specializací, přičemž mnozí měli (ať už sezónně nebo dlouhodobě) více zdrojů obživy. V centrech zaostávajících regionů chyběla složitější řemesla, protože pro jejich produkty chyběl odbyt (Machačová, Matějček, 2002, s. 62). Vzhledem k absenci průmyslu, nízkému zastoupení inteligence a třetí sféry, velkému množství sezónně a příležitostně pracujících domáckých výrobců zde byly také nižší mzdy a z toho plynoucí vyšší míra chudoby. Zejména v horských oblastech byla k dispozici velmi levná pracovní síla až do počátku 20. století (Gawrecki aj., 1987, s. 62). V zaostávajících regionech žila až do konce třetí čtvrtiny 19. století většina obyvatel českých zemí (v roce 1869 to bylo 57 %). Naopak v progresivních oblastech docházelo k celé řadě změn, které se projevy i ve skladbě a chování obyvatelstva. Jejich hlavním motorem byl rychle se rozvíjející průmysl, který vyžadoval velké množství pracovních sil. Do těchto oblastí se proto začali stěhovat lidé ze zaostávajících regionů. Mzdy v průmyslové výrobě byly i pro zcela nekvalifikovaného dělníka zpravidla vyšší než v zemědělství (Machačová, Matějček, 2002, s. 40–41). Ke zlepšení životních podmínek průmyslových dělníků docházelo už od poloviny 19. století, zatímco příslušníci venkovských dolních vrstev ještě dlouho žili ve stavu pouhého přežívání s neúplným uspokojováním základních biologických potřeb. Ve druhé polovině 19. století tak mnohdy byly životní podmínky průmyslového dělníka lepší než řemeslníků a dokonce i než chudších rolníků (Machačová, Matějček, 2002, s. 44). K velkým migracím ze zaostávajících do progresivních regionů docházelo hlavně ve druhé polovině 19. století. Jako první obvykle migrovali čeledíni, po nich následovali domkáři a po nich chudí sedláci (Machačová, Matějček, 2002, s. 65). Tento sled byl dán především majetkem a vazbami lidí na místo svého původu. Čeledíni měli přesun nejsnazší, protože obvykle neměli žádný movitý ani nemovitý majetek a možnosti jejich sociálního vzestupu doma byly minimální. Zjednodušeně řečeno je v místě jejich původu nic nedrželo a také tam neměli šanci na změnu svého postavení. Logicky pak následovali domkáři a po nich chudí sedláci, kteří i přes svoji těžkou situaci přeci jen měli stěhováním co ztratit.

V tradiční venkovské společnosti se většina obyvatelstva živila zemědělstvím a zbývající část populace obvykle zajišťovala výrobky či služby pro lokální trh (kováři, pekaři apod.). Jen minimum lidí vyrábělo produkty pro vzdálenější trhy. Peníze lidé používali zpravidla pouze k uhrazení daní, jinak fungovalo naturální hospodářství. Většina oblastí tak byla v podstatě autarkní a odříznutá od okolí. Z těchto faktů pak lze vyvozovat mentalitu a vzorce chování venkovských obyvatel. Jelikož se většina lidí vůbec nedostávala do kontaktu s nikým mimo velmi úzký okruh místních, neměli téměř žádné informace o okolním světě. V takovýchto podmínkách mohla fungovat silná sociální kontrola a společenský tlak na jednotlivce, protože se všichni vzájemně znali a všechno o sobě věděli. Tlak okolí tak mohl velmi silně ovlivňovat nejen vzory chování, ale např. i výběr životního partnera. Lidé pojímali čas nikoliv lineárně, nýbrž cyklicky, takže všechny události vnímali jako koloběh (trhy, žně apod.). V takovémto prostředí nebyl žádný tlak na inovace, protože vše šlo v zaběhnutých kolejích a jakákoli změna byla vnímána jako ohrožení dlouhodobého stavu rovnováhy. S nedůvěrou se také pohlíželo na jakékoli cizí osoby, protože znamenaly potenciální ohrožení. Ekonomika tak byla stacionární a jakákoli změna, byť by byla pozitivní, nebyla žádoucí. Velká část obyvatelstva také nevnímala pozitivně ani zavedení povinné školní docházky. Všeobecně se mělo za to, že se děti vše potřebné v průběhu života naučí a formální vzdělání je tak zbytečné. Osobní ambice jednotlivce mohly většinou zahrnovat maximálně „uhájení“ společenského postavení rodiny, z níž člověk pocházel, i v dospělém životě. Iniciativní jedinci z venkova odcházeli a směřovali do měst, protože na venkově nebyla v podstatě žádná možnost sociálního vzestupu. Pokud např. podnikavý a schopný řemeslník chtěl vyrábět kvalitnější (dražší, sofistikovanější) výrobky nebo je produkovat ve větším množství, byla jeho snaha téměř jistě odsouzena k neúspěchu. I kdyby neexistovala nejružnější byrokratická omezení, bylo by velmi pravděpodobné, že by neměl svoje výrobky komu prodávat. Většina venkovanů totiž neměla peníze na to, aby si kupovala „zbytné“ produkty. Dalším problémem bylo také to, že bývalo zvykem si drtivou většinu prací či oprav dělat svépomocí a nenajímat si na ně někoho cizího (Machačová, Matějček, 2002, s. 90).

Trvalá chudoba většiny obyvatelstva a strach ze změn byly přítomny i ve městech. Zavádění výrobních novinek bylo posuzováno jako nežádoucí vyrušování z navyklého způsobu života (Gawrecki aj., 1987, s. 62). Města měla v první polovině 19. století v průměru kolem 2000 obyvatel. Pochopitelně zde v porovnání s venkovem nebyli tak výrazně zastoupeni zemědělci, ale naopak řemeslníků bylo více. I pro měšťany ale platilo, že vyráběli hlavně pro lokální trh (Machačová, Matějček, 2002, s. 39). Ve městech také žili příslušníci inteligence, kterých ovšem bylo zejména na počátku 19. století stále velmi málo.

Strach z jakýchkoli změn ohrožujících zaběhnutý životní cyklus přetrvával i přesto, že situace širokých vrstev obyvatelstva byla vždy velice komplikovaná. Obrovská část populace žila v trvalém a dlouhodobém nedostatku, přičemž jedinou skutečně majetnou vrstvou zůstávala šlechta. Většina lidí na počátku 19. století byla bezprávná, nekvalifikovaná a živila se málo produktivní ruční prací s malými výdělky (Machačová, Matějček, 2002, s. 39–40). Až do poloviny 19. století platilo, že se v průměru každé tři roky dostavovaly krize jako např. neúrody, hladomory, epidemie nemocí nebo válečné události (Machačová, Matějček, 2002, s. 36).

4.5. Sociální a ekonomické podmíněnosti demografického chování

Postavení jednotlivce či jeho rodiny ve společnosti do jisté míry ovlivňovalo i jeho demografické chování. Výrazně se projevovalo sociální postavení na sňatečnosti, ať už na možnosti sňatek vůbec uzavřít nebo na okruhu potenciálních životních partnerů, kteří pro manželství přicházeli v úvahu. Mentalita a životní cíle jednotlivých vrstev společnosti se odrážely i v odlišném přístupu a vztahu k dětem. Z toho plynuly i rozdíly v pohledu na počet dětí v rodině. Změny v úmrtnostních poměrech souvisely v této době stále ještě spíše s ekonomickou situací jak rodiny, tak širšího prostředí (možnosti zajištění vhodné stravy v dostatečném množství) a se situací zdravotní (v tom i epidemiologickou).

4.5.1. Sňatečnost

Z demografického chování byla ekonomickou situací a sociálním postavením jednotlivce či jeho rodiny nejvíce ovlivňována sňatečnost, což platilo hlavně pro dolní a střední vrstvy. Příkládala se velká váha věnu, které dostávala nevěsta, a majetku, který do případného manželského svazku přinášel ženich. V této době to byli rodiče, kteří rozhodovali o životních partnerech dětí, a ti na majetkové poměry dbali. Citová náklonnost partnerů nehrála klíčovou roli. Vliv rodičů na výběr životního partnera začal v průběhu 19. století postupně slábnout nejprve u příslušníků inteligence a také u relativně majetnějších vrstev, zejména tehdy, jestliže i dcery měly vlastní majetek, kterým mohly svobodně disponovat. Zvláště u dolních vrstev na venkově hrálo významnou roli i veřejné mínění, a to především v případech, kdy se mělo za to, že muž nemusí být schopen případnou rodinu uživit. Tato okolnost mohla případnému sňatku zabránit (Machačová, Matějček, 2002, s. 110).

Sňatek, byť by byl se snoubencem z nižší společenské vrstvy, měl ovšem pro většinu populace v 19. století četné výhody. Status ženatého, resp. vdané, dodával vyšší prestiž. Ženám dával alespoň jistou naději na materiální zajištění a ochranu a pro muže znamenal „spořádaný život“, což byl žádoucí stav z pohledu církve, která měla v těchto otázkách značnou autoritu. Z ekonomického pohledu představovala manželka pracovní sílu zdarma, což bylo klíčové zejména v selských a řemeslnických vrstvách. Vdovci se obvykle ženili velmi rychle znovu, protože potřebovali nejen pracovní sílu, ale také pečovatelku o děti z předchozích manželství. V jejich případě tak ani nevadilo, pokud se oženili „pod stav“. Opakovaně se zpravidla ženili i muži ze středních vrstev, kteří sice nepotřebovali do domácnosti nutně pracovní sílu ženy, ale jejich postavení vyžadovalo, aby byli ženatí. Obvykle si hledali manželku z okolí své předchozí ženy. Definitivní celibát a sňatky pod stav svobodných byly prakticky vždy dány ekonomickými důvody. Týkalo se to hlavně dětí z rolnických či řemeslnických rodin, které nezdědily statek či živnost, a byly tak nuceny pomáhat v živnostech svých sourozenců, případně se živit jako námezdní tovaryši či odejít do továrny. V selských rodinách se to snažili řešit tak, že nedědicí syny, pokud to šlo, dali vyučit řemeslu. Dcery bez věna byly nuceny sloužit, často i u svých příbuzných. Nemanželská plodnost byla tradičně důsledkem nemožnosti uzavřít vhodný sňatek. V nově vznikajících průmyslových oblastech ale rostl počet dětí narozených mimo manželství také vlivem „uvolnění mravů“, které bylo umožněno daleko slabší sociální kontrolou v porovnání s venkovem. Děti narozené mimo manželství tam neměly nižší prestiž než legitimní

děti, protože prestiž manželství a legitimně narozených dětí byla formována hlavně dědickým chováním majetných vrstev a nejvíce ze všeho církví (Machačová, Matějček, 2002, s. 110–111).

Na majetku a možnostech výdělků nejvíce závisel sňatkový věk. Průměrný věk při sňatku se v českých zemích pohyboval v 19. století mezi 30–32 lety u mužů a 26–27 lety u žen. Na konci století se muži poprvé ženili ve věku 28 let a ženy vdávaly ve věku 25 let (Fialová, 1985, s. 93). Obecně se však předpokládal nižší sňatkový věk u průmyslových dělníků, zvláště pak v době konjunktur a velké poptávky po pracovních silách (Machačová, Matějček, 2002, s. 110). V období zhoršujících se ekonomických podmínek docházelo k odkladu sňatků do vyššího věku a také stoupal i podíl osob, kterým se sňatek nepodařilo uzavřít vůbec (Fialová aj., 1996, s. 162). Relativně vyšší mzdy a možnost brzo se osamostatnit přispívaly k nižšímu sňatkovému věku horníků a dělníků v železárnách, což byl jev obecně platný v celé Evropě (Gawrecki aj., 1987, s. 86). Nízký sňatkový věk měli také dědicové selských a chalupnických usedlostí, přičemž platilo, že dědicové největších statků se ženili nejmladší. Zázemí dětí z majetnějších rodin jim umožňovalo uzavřít sňatek v momentě nalezení vhodného protějšku (Velková, 2009, s. 221, 387–388). Naopak poměrně vysoký sňatkový věk měly např. dělnice v textilních továrnách, protože sňatkem riskovaly svoje zaměstnání, a proto se u nich vyskytovalo minimum nevěst mladších 20 let a převažovaly nevěsty spíše starší (Gawrecki aj., 1987, s. 85).

4.5.2. Porodnost

Neregulovaná plodnost byla nejfrekventovanějším vzorem populačního chování po celé 19. století. Dlouhou dobu byl vyšší počet dětí výhodný, protože čím početnější byla rodina, tím více výrobků byla schopna vyprodukovat. Až do mechanizace zemědělství a průmyslové výroby totiž platilo, že rodiny tvořily výrobní jednotky, které pracovaly pohromadě a u kterých se počítalo s prací všech jejich členů (Gawrecki aj., 1987, s. 14). Tomu odpovídala hrubá míra porodnosti přes 40 ‰ až do konce dvacátých let 19. století, která se do roku 1900 snížila pouze na 36 ‰. Úhrnná plodnost činila na konci 19. století ještě téměř 5 dětí narozených v průměru jedné ženě (Srb, 2004, s. 183).

K postupné regulaci plodnosti docházelo v podmínkách českých zemí až od druhé poloviny 19. století, a to nejdříve u horních vrstev a inteligence, a zejména v městském prostředí. Dolní vrstvy měly většinou neregulovanou plodnost v manželství až do konce 19. století, protože v této oblasti převažoval fatalismus a hlavním faktorem, který ovlivňoval celkový počet dětí narozených v manželství, bylo časování sňatku. K jistému postupnému omezování počtu dětí v rodině u dolních vrstev přeci jen docházelo u městského obyvatelstva až v poslední čtvrtině 19. století. Hlavním důvodem regulace plodnosti ve městech byly rostoucí náklady na děti. Zatímco na venkově mohly děti vypomáhat v hospodářství či výrobě už od velmi útlého věku (a povinná školní docházka začala být i na venkově důsledně vyžadována až v posledních dekádách 19. století), ve městech pro děti práce ubývalo (navíc minimální věk pro zaměstnání dětí byl ve druhé polovině 19. století 14 let), čímž se stávaly větším břemenem pro rodinný rozpočet. V případě středních vrstev přispěla k omezování plodnosti snaha o vyšší kvalifikaci dětí a také postupná emancipace žen (Machačová, Matějček, 2002, s. 112–113). Děti jako požehnání vnímala církev a tuto představu sdílela také většina středních, nikoli však dolních

vrstev společnosti. Pro příslušníky středních tříd představovaly děti pokračování profese či živnosti, reprezentaci rodiny a v neposlední řadě často také zajištění ve stáří (např. instituce výměnku). V dolních vrstvách, kde panoval dlouhodobý hmotný nedostatek, se děti takto o staré rodiče postarat nemohly (Machačová, Matějček, 2002, s. 379).

Zajímavé srovnání úrovně porodnosti je k dispozici od osmdesátých let 19. století podle jednotlivých politických okresů (Gawrecki aj., 1987, s. 84). Z celostátního hlediska podprůměrná úroveň porodnosti byla v pásu severočeských okresů s textilní výrobou až po sever Českomoravské vrchoviny. Naopak vysokou porodnost vykazovaly okresy v Podkrusnohoří v uhelné pánvi, ale i oblasti kolem Prahy, Brna a Plzně. V letech 1881 až 1885 připadalo v Čechách na 1000 vdaných žen ve věku 14 až 45 let podle okresů 231 až 345 narozených dětí, přičemž nejvyšší ukazatel byl pozorován v okrese Most a nejnižší naopak v okrese Rumburk. Nízká porodnost ve starých textilních oblastech souvisela s jejich bídou a chudobou, v oblastech průmyslové textilní výroby pak s velkou zaměstnaností žen. Do textilních továren byly přijímány hlavně mladé svobodné ženy, které sňatkem a narozením dětí riskovaly ztrátu zaměstnání. V průmyslových oblastech se také snižoval počet dětí v rodinách dříve a rychleji v porovnání např. se zemědělskými regiony. Neplatilo to však pro uhelné regiony, kde nebylo pro ženy dost pracovních příležitostí (Gawrecki aj., 1987, s. 84).

4.5.3. Úmrtnost

Ještě v 19. století převládal hlavně u dolních vrstev fatalismus, takže se lidé ani příliš nesnažili léčit nemoci nebo předcházet různým nehodám či úrazům. „Bůh dal, Bůh vzal“ bylo převažujícím přístupem, především pokud se jednalo o přežití malých dětí. Nehody či úrazy z nedbalosti byly běžné, lidé se nestarali o nemoci z povolání ani své životní podmínky, což platilo zejména v dělnických čtvrtích měst. Panovala všeobecná nedůvěra k lékařům a různým opatřením proti epidemiím až do té míry, že při epidemii cholery v roce 1831 lidé obvinili lékaře a „pány“ z toho, že je chtějí otrávit. (Machačová, Matějček, 2002, s. 114). Kvůli podvýživě širokých vrstev obyvatelstva měly velmi devastující efekt i epidemie nemocí, na něž oslabení lidé hromadně umírali (Machačová, Matějček, 2002, s. 379). Zvláště v horských oblastech odkázaných na dovoz potravin měly hladomory dramatický průběh, zejména pokud byly spojeny s epidemiemi tyfu či cholery, které se ve větší míře vyskytovaly až do padesátých let 19. století (Gawrecki aj., 1987, s. 66). Specifické skupiny obyvatelstva, např. horníci nebo brusiči skla, měly mnohem nižší naději dožití ve srovnání s průměrnými hodnotami (Machačová, Matějček, 2002, s. 117). Přitom naděje dožití při narození úhrnu populace, která ve třicátých letech 19. století činila pouze 28,2 roku, se sice do přelomu 19. a 20. století zvýšila na 40,4 roku (za obě pohlaví dohromady), ale jen díky rychlejšímu růstu v samém závěru století (Srb, 2004, s. 194).

Zázemí a životní podmínky rodiny se projevovaly i na úrovni kojenecké a dětské úmrtností jejích dětí (Šubrtová, 1968, s. 45). Malé děti byly náchylné na nejrůznější infekční nemoci, takže bylo obvyklé, že v oblastech jejich snazšího šíření (místa se špatnou úrovní hygieny nebo s vysokou hustotou osídlení), což byla obecně města, byla i vyšší úroveň dětské a kojenecké úmrtnosti v porovnání s řídkěji osídleným venkovem (Dokoupil, Nesládková, 1987a, s. 145).

Vysoká kojenecká úmrtnost byla zaznamenána také v místech vlhkých a bažinatých (Goubert, 1965; cit. in Šubrtová, 1968, s. 56). Celková úroveň úmrtnosti byla v průběhu industrializace nejvyšší v tzv. nových oblastech (např. v Ostravě). Po skončení průmyslové revoluce tam ale úmrtnost poklesla na podprůměrnou úroveň v celostátním srovnání. Vysoká úroveň úmrtnosti byla také v průmyslových oblastech starého typu, kde převládala textilní výroba, ovšem v těchto oblastech zůstala vysoká úmrtnost i v dalších letech (Dokoupil, Nesládková, 1987b, s. 201–202). Ke špatným úmrtnostním poměrům v průmyslových oblastech, zejména pak v počátcích industrializace, přispívala kromě špatné kvality ovzduší zejména neutěšená bytová situace dělníků. Řada z nich se do těchto míst přistěhovala ze zemědělských oblastí a ubytovací kapacity na tento nápor nebyly připraveny. Rodiny dělníků bydlely většinou v dělnických koloniích, kde často obývaly jediný pokoj (Efimertová, 1998, s. 270). I když se kojenecká úmrtnost v závěru 19. století rychle snižovala, zůstávala až do roku 1900 vyšší než 230 ‰ (Srb, 2004, s. 195).

4.5.4. Vliv socializace na demografické chování

V jednotlivých vrstvách společnosti se lišily způsoby socializace, které měly vliv i na budoucí demografické chování dětí. U dolních vrstev převažovala bezděčná výchova, snaha o ukáznění dětí a vypěstování návyku na těžkou manuální práci. Předpokládalo se, že děti převzou roli rodičů, což vedlo často i k negativnímu vztahu ke vzdělání, zřejmě nedocházelo ani k vědomému plánování budoucnosti dětí. Výchova měla spíše naučit přizpůsobení se situaci, nikoli usilování o její změnu. Snaha o co nejranější zapojení do práce či odchod z rodiny (např. do služby) vedla k tomu, že děti vyrůstaly v prostředí, kde byl zájem pouze o využití jejich pracovní síly a nikoli o jejich prospěch. Vštěpování hodnot, které se dětem moc nelíbily (poslušnost, tvrdá práce), v rodině i za pomoci fyzického násilí mělo za následek snahu dětí o co nejčasnější opuštění rodiny, zhoršení vztahů s rodiči a v důsledku toho i nízkou identifikaci s rodinou a lhostejnost vůči ní (Machačová, Matějček, 2002, s. 118–119). Důležitým faktorem ve výchově v chudých rodinách bylo i velké zapojení žen – matek do práce mimo domov, takže děti byly často bez dohledu rodičů a o jejich výchovu se starali starší sourozenci či „přebyteční“ členové domácnosti (Gawrecki aj., 1987, s. 14). Výjimku v tomto směru tvořily koncem 19. století ženy dělníků s vysokými platy (horníci, hutníci apod.), které pracovat nemusely a mohly se věnovat výchově dětí.

Naproti tomu ve středních vrstvách se výchově dětí věnovala značná pozornost, což bylo umožněno menší pracovní vytížeností žen a zapojením otců do praktické výchovy (např. učení se řemeslu). Důraz se kladl i na vzdělání, ale z ryze praktického pohledu (zajištění živobytí). V rodinách živnostenských a u příslušníků svobodných povolání se na vzdělání dbalo také z důvodu prestiže, jinými slovy vyšší vzdělání bylo žádoucí a obvykle také nutné k udržení statusu rodiny, aby měl otec komu předat živnost. Dívky ze středostavovských rodin byly vychovávány pro roli manželek (Machačová, Matějček, 2002, s. 120–121).

Škola měla hrát důležitou socializační roli, ale problémem byla velmi nepravidelná docházka mnoha dětí, a to zejména na venkově. Vyučování mělo kvůli zemědělským pracím probíhat hlavně v zimě, aby byla zajištěna alespoň nějaká docházka. To ovšem zase způsobovalo další

problémy, protože hlavně v horských oblastech se děti v zimních měsících do školy kvůli sněhu mnohdy nedostaly. Počet dětí ve třídách byl často i přes 100, takže se učitelé často uchýlovali k velmi hrubým způsobům zajištění kázně a pozornosti, jako bylo např. bití či zastrašování. Školy tak ve výchově a socializaci zejména u dolních vrstev nehrály příliš významnou roli po celé 19. století (Machačová, Matějček, 2002, s. 125–126).

Velká omezenost kontaktů s okolím a socializace v omezeném okruhu rodiny způsobovaly mimo jiné i přenášení vzorů demografického chování (výběr partnera, časování sňatků, péče o děti, neregulovaná plodnost apod.) do dalších generací. Proto mělo toto chování velkou setrvačnost i přes měnící se společenské podmínky a ke změnám docházelo jen velmi pomalu a postupně.

4.6. Sociální stratifikace obyvatelstva v českých zemích v 19. století

Společnosti obecně netvoří sociálně homogenní celky, ale jsou rozděleny do vrstev, které se liší svým podílem na statcích, jež jsou ceněny a považovány za nedostatkové. Mezi typická stratifikační kritéria patří podíl na moci, velikost majetku nebo společenská prestiž (Keller, 2006, s. 192). Jednotlivé vrstvy jsou tvořeny masami lidí se zhruba stejným postavením ve společnosti (Davis, 1942, s. 321). Tradiční společnost byla rozdělena na stavy, k nimž se příslušnost dědila. Stavové měly své postavení ve společenské hierarchii a příslušnost k určitému stavu dávala status i jeho členům. V moderní společnosti získává každý jednotlivec svůj sociální status, který je určen mírou majetku, moci a prestiže, jichž se mu podařilo dosáhnout (Keller, 2007a, s. 19). Jan Keller definuje stavovství jako zjednodušené příbuzenství ve společnostech, které se staly již tak početné, že si každý jejich člen nemůže pamatovat práva a povinnosti vůči ostatním (Keller, 2006, s. 18). Status v tradiční společnosti byl trvalý a jednoznačný, což mělo za následek minimální šance na vzestupnou mobilitu a kariéru. Tradiční společnost s explicitně diskriminačními bariérami vůči nižším vrstvám proto byla sociálně uzavřená (Keller, 2007a, s. 409). Moderní společnosti se nedělí na stavy, nýbrž na třídy. Jedinec je řazen do příslušné třídy podle toho, co je schopen nabídnout na trhu (práci, půdu, kapitál). Příjmy členů jednotlivých tříd jsou dány trhem a jejich příjmy determinují prestiž a pozici ve společnosti (Keller, 2006, s. 18). Na rozdíl od stavovské společnosti se u třídního zařazení zdůrazňuje podaný výkon jedince. Moderní společnost je mnohem sociálně otevřenější než tradiční, ale na druhou stranu pozice je v ní mnohem méně jednoznačná a ukotvená (Keller, 2007a, s. 408).

Podle Jany Macháčové a Jiřího Matějčka se od konce 18. století až do počátku 20. století v českých zemích neměnil poměr zastoupení jednotlivých vrstev ve společnosti. Horní vrstva tvořila 0,5 % až 1 % obyvatelstva, střední vrstva 12 % až 24 %, a zbytek, tedy 75 % až 85 %, byly dolní vrstvy. Mohlo se ovšem měnit složení těchto vrstev a zejména proměna společnosti ze stavovské na občanskou hrála významnou roli (Machačová, Matějček, 2002, s. 131). Intergenerační a intragenerační sociální mobilita mezi jednotlivými vrstvami nebyla moc častá. Převažovala spíše sestupná mobilita (např. nedědicí syn sedláka se stal podruhem), zatímco vzestupná mobilita mezi vrstvami byla velmi ojedinělá (nobilitace apod.). Společenský vzestup

byl daleko reálnější pouze v rámci jednotlivých vrstev, kdy se mohl člověk posunout výše v hierarchii vlastní skupiny, ale nikoliv do vyšší vrstvy (např. z nádeníka se stal tovární dělník, syn řemeslníka začal vykonávat svobodné povolání apod.).

V první polovině 19. století bylo zcela běžné, že lidé z nižších sociálních vrstev vykonávali dvě i více profesí současně. Práci mohli měnit v různých fázích života, sezónně i příležitostně, přičemž se většinou jednalo o nekvalifikované profese. Po celé 19. století, byť v ubývajícím míře, stále platilo, že lidé dělali vše, co uměli i co neuměli, protože mnohde nebyl k dispozici příslušný odborník, případně na zaplacení jeho služeb či nákup jeho výrobků neměli potenciální zákazníci prostředky. Profesionalizace se tudíž příliš nevyplácela a nezprofesionalizované zůstávaly velké skupiny obyvatelstva, např. domácí výrobci, nádeníci či pomocní dělníci. Celá řada řemeslníků vlastnila a obdělávala pozemky, protože uživit se pouze řemeslem bylo mnohdy obtížné. Plně profesionalizovaní naopak byli např. vrchnostenští a státní úředníci a někteří řemeslníci, jejichž práce vyžadovala vyšší kvalifikaci (Machačová, Matějček, 2002, s. 89–91).

Drtivá většina populace nepotřebovala pro výkon svého povolání prakticky žádné školní vzdělání. Platilo to nejen pro sedláky či zemědělskou čeleď, ale i pro mnohé dělníky či horníky. Jelikož se jejich práce vykonávala stejným způsobem po staletí a většinou se jednalo o nekvalifikované činnosti (např. přenášení hmot či věcí), naučili se tito lidé rychle své práci při jejím výkonu (Machačová, Matějček, 2002, s. 96–97). Přestože vznikaly např. zemědělské školy, jejich studenti byli po dlouhou dobu v drtivé většině případů vrchnostenští úředníci a jejich synové, a jen v minimální míře děti sedláků. Hlavním argumentem sedláků, proč neposílali své děti do těchto škol, byl ten, že oni hospodařit umějí a ani oni, ani početné generace jejich předků do žádných takových institucí nechodily a nikdy jim to nechybělo (Machačová, Matějček, 2002, s. 103–104). Jistou kvalifikaci pro svoji profesi potřebovali řemeslníci, ale opět byly zdůrazňovány praktické dovednosti a praxe. I tady se přenášely sociální rozdíly, protože přibližně polovina řemeslníků byla trvale chudá, takže si nemohla dovolit vyučit se u kvalitních mistrů. Vyučili se proto u levnějších (obvykle horších) mistrů, takže si řemeslo osvojili nedokonale (Machačová, Matějček, 2002, s. 96). Povolání vyžadujících vyšší formální kvalifikaci bylo velmi málo (např. úředníci, učitelé), a i v této skupině obyvatel se často profese dědila v rodině (Machačová, Matějček, 2002, s. 91). Kombinace dědění povolání u vzdělanějších vrstev a nezájmu o formální vzdělání u většiny ostatního obyvatelstva ještě více přispívala k již tak velké uzavřenosti jednotlivých skupin.

4.6.1. Dolní vrstvy

Většina obyvatelstva tradičně patřila k dolním vrstvám. Nejpočetnější skupiny patřící do dolních vrstev tvořili domkáři a podruzi. Byli to lidé profesně nespecializovaní, kteří se mohli živit domáckou výrobou, ale také příležitostnými a sezónními nádeníckými pracemi. Dále sem patřili také chudí rolníci a ve druhé polovině 19. století pak tvořili velkou část dolních vrstev průmysloví dělníci (Machačová, Matějček, 2002, s. 149–150).

Společným znakem dolních vrstev po většinu 19. století byl nedostatek zdrojů, bída, chudoba a nouze. Většinou se jednalo o lidi ekonomicky závislé, kteří se živili manuální prací a neměli

ve své profesi rozhodovací pravomoci. Bylo obvyklé, že příslušníci dolních vrstev mívali více zdrojů obživy, případně vystřídali více zaměstnání v průběhu života. S výjimkou průmyslových dělníků na úplném konci 19. století neměli příslušníci dolních vrstev žádné zabezpečení ve stáří či v nemoci, a byli proto nuceni pracovat až do smrti. Většina těchto lidí žila na venkově, mnohdy v odlehlých oblastech, kde měla jen minimální kontakty s okolím, resp. s lidmi z vyšších sociálních skupin (Machačová, Matějček, 2002, s. 194).

Za jediný možný zdroj obživy sami považovali těžkou manuální práci, která, ač nenáviděná, byla vnímána jako životní nutnost a úděl, kterému se nelze vyhnout. Hlavním cílem byla snaha o co nejvyšší, ale pokud možno také okamžitý výdělek (Machačová, Matějček, 2002, s. 200). Invence a vynalézavost se cenila pouze v případě, že se jednalo o shánění práce. Při výkonu práce samotné už invence žádoucí nebyla, protože se spoléhalo na tradiční postupy, obvykle tedy na těžkou dřinu s malou produktivitou. Volný čas prakticky neexistoval a ani snaha získat snazší práci se moc nevyskytovala, protože byl upřednostňován vyšší příjem bez ohledu na náročnost pracovní činnosti (Machačová, Matějček, 2002, s. 198).

Zajímavě demonstuje mentalitu tehdejšího chudého člověka T. G. Masaryk na příkladu svého otce. Ten se v jeho popisu jako nevolník narodil a jako nevolník i zemřel, přestože se společenské poměry výrazně proměnily. Vůči panstvu se vždy choval přívětivě a poníženě, ačkoli si na ně v soukromí stěžoval. Svou podřízenou pozici ale vnitřně přijal a smířil se s ní. Masarykovi snad ale nejvíce vadilo to, že trvalá povinnost pracovat způsobila u jeho otce nenávisť k jakékoli práci. „Když otec musel později službu opustit, mohl jsem mu už něčím přispět a koupit mu na venkově domek. Víte, co dělal? Maje zařídit zahrádku, nehnul ani rukou, ačkoliv svou kariéru začal jako zahradnický pomocník, najal si dělníka, seděl a komandoval. To jsou následky služby, která se dělá bez radosti a bez odpovědnosti, čistě mechanicky.“ (Kosatík, 2017, s. 8–9).

Z uvedených faktů plynou i vzory chování dolních vrstev. Všeobecně převládal fatalismus, který se mimo jiné projevoval i neregulovanou plodností, i když děti nebyly v dolních vrstvách obyvatel vnímány jako požehnání, ale spíše jako ekonomické břemeno pro rodinu. Z tohoto důvodu převládala snaha o co nejrychlejší zapojení dětí do práce či jejich ekonomické osamostatnění. Kvalifikace a tím spíše formální vzdělání představovaly nežádoucí odklad nástupu do práce, někdy dokonce i útok na životní úroveň rodiny, protože děti, které už mohly samy vydělávat, musely být dále živěny rodiči. Učení a duševní práce byly vnímány negativně jako lenošení a příživnictví. O sociálním vzestupu se neuvažovalo, a tak byly děti vychovávány k tomu, že budou muset stejně jako jejich rodiče celoživotně tvrdě pracovat. Ve výchově proto převládal důraz na kázeň a navyknutí si na těžkou manuální práci. (Machačová, Matějček, 2002, s. 198–201).

Trvalý materiální nedostatek se projevoval také v oceňování skromnosti či spokojenosti s minimem, která byla mnohdy vynucená. Dolní vrstvy se orientovaly na materiální blaho, a proto se u nich největší úctě těšily nejmajetnější vrstvy obyvatelstva (Machačová, Matějček, 2002, s. 199, 203). Příslušníci dolních vrstev většinou neuměli hospodařit, což bylo dáno více faktory. Za prvé poměrně dost lidí bylo buď úplně, nebo prakticky negramotných a bez znalosti

početních dovedností. Dalšími faktory byly v drtivé většině případů závislé postavení bez rozhodovacích pravomocí v povolání, dlouhodobý hmotný nedostatek a život bez jakýchkoli zásob. Lidé tak neměli možnost se hospodaření a plánování naučit ani kde ho praktikovat, a proto také hospodařit neuměli. Někdo se sice snažil šetřit, ale obvykle pokud lidé získali nějaký majetek či peníze, tak je většinou bez velkého přemýšlení okamžitě spotřebovali (Machačová, Matějček, 2002, s. 198–201).

Velkou hodnotu přikládaly dolní vrstvy půdě jako zdroji obživy, takže se jí aktivně snažily získat. Dokonce i průmysloví dělníci, zejména jejich první generace, se pokoušeli si ve městě vydělat na nákup půdy, kterou si chtěli po návratu zpět na venkov koupit (Machačová, Matějček, 2002, s. 203, 207). Vlastnictví domu a půdy tak hrálo klíčovou roli v žebříčku prestiže u dolních vrstev. Mnohem větší prestiž tak měli domkáři v porovnání s podruhy, takže se i nedědící děti ze selských gruntů snažily stát se alespoň domkáři.

V průmyslu byly prakticky po celé 19. století větší příležitosti k lepším výdělkům než v zemědělství. Zprvu se jednalo o práce v kartounkách a mechanických přádelnách, později také v železárnách či dolech, které dávaly možnosti k daleko vyšším příjmům i pro nekvalifikované pracovníky. Přestože měli kvalifikovaní dělníci mnohem vyšší mzdy, mohla být nekvalifikovanost paradoxně výhodou, protože takový člověk mohl vykonávat práci v podstatě v jakémkoli odvětví. Většina dělnických prací vyžadovala pouze rychlé zacvičení, ale nikoli kvalifikaci jako takovou, a poptávka po nekvalifikované pracovní síle zůstala značná až do konce 19. století. Přestože pracovní pozice v průmyslu byly mezi nekvalifikovanými lidmi žádané, nebylo jich až do konce první poloviny 19. století mnoho a k prudkému nárůstu jejich počtu došlo až od sedmdesátých let 19. století (Machačová, Matějček, 2002, s. 154–156).

4.6.1.1. Hlavní skupiny příslušníků dolních vrstev

Přestože lze nalézt jejich jisté společné znaky, nebyly dolní vrstvy tvořeny homogenní masou lidí se stejným způsobem obživy či životními podmínkami. K dolním vrstvám patřila převážná část obyvatel venkova, kde kromě bohatších sedláků lze drtivou většinu obyvatel zařadit do této skupiny. Ve městech byla vždy přítomna chudina, ale v dobách masových migrací do městských aglomerací se zvyšoval počet lidí v dělnických a nekvalifikovaných profesích, které nepochybně patřily také k dolním vrstvám. Následující část práce se proto zaměřuje na některé hlavní skupiny příslušníků dolních vrstev, protože i v rámci této skupiny se vyskytovaly významné rozdíly.

Horší zemědělci

Zemědělci v horských a podhorských oblastech si obvykle nebyli schopni plně zajistit obživu pouze obděláváním půdy či pastevectvím. Byli nuceni mít i další zdroj příjmů, což bývala nejčastěji domácí textilní výroba. Většinou vlastnili pouze malý majetek, který se nezvětšoval a vzhledem k přírodním podmínkám ani moc zvětšovat nemohl. Měli velmi nízké příjmy, z čehož plynulo i pouze omezené uspokojování potřeb a práce až do smrti. Vzhledem k tomu, že většinou žili v odlehlých částech země, měli jen minimální kontakty s okolím (Machačová, Matějček, 2002, s. 160).

Domáctí výrobci

Domáctí výrobci pracovali manuálně podle tradičních vzorů a většinou velmi zastaralých technologií. Měli pouze obecnou kvalifikaci, kterou získali v rodině. I domáctí výrobci ještě mívali doplňkovou činnost, což mohlo být buď zemědělství na vlastních pozemcích, nebo nádenická práce. Většinou žili v trvalé nouzi a bídě, protože měli jen nízké příjmy z výroby i z doplňkové činnosti. Poměrně častá byla negramotnost a vzhledem k trvalé chudobě i nízká sociální prestiž (Machačová, Matějček, 2002, s. 161).

Zemědělská čeleď

Čeleď měla jistou specifickou odbornost, kterou obvykle získala v rodině. Pracovali manuálně podle tradičních vzorů na statku hospodáře, na kterém byli závislí a který je zaměstnával zpravidla rok. Byli úplně nemajetní kromě vlastního oděvu a několika drobností. Obvykle dostávali převážnou část mzdy v naturáliích, ale měli možnost si něco málo našetřit. Jejich sociální postavení po dobu pracovního poměru bylo podobné jako u hospodářových dětí. Čelední služba mohla skončit svatbou (obvykle opět s čeledínem, resp. děvečkou), po které se z čeledi stávali podruzi (Machačová, Matějček, 2002, s. 161–162).

Nádeníci

Poměrně specifickou skupinou dolních vrstev byli nádeníci, kteří se živili manuálními nekvalifikovanými činnostmi při sezónních či příležitostných pracích. Neměli ani stálý pracovní poměr, ani stálou náplň práce a byli nuceni si neustále vyhledávat nové zaměstnání. Kromě vlastní nekvalifikované pracovní síly neměli žádné ekonomické zdroje a obvykle ani žádný majetek. Nádeníci byli závislí na zaměstnavatelích, ale nikoli na jednom konkrétním zaměstnavateli. Neměli žádný stabilní příjem, žili v trvalé nouzi a bídě a neměli naprosto žádné zabezpečení ve stáří. Vzhledem k vysoké mobilitě v dospívání neměli obvykle pravidelnou školní docházku a dlouho zůstávali zcela negramotní a nevzdělaní. Patřili na samé dno v žebříčku prestiže jednotlivých skupin obyvatelstva (Machačová, Matějček, 2002, s. 162).

Tovární dělnictvo

Práce továrních dělníků byla po převážnou část 19. století většinou manuální podle cizích dispozic, v níž se obvykle vykonávaly pouze jednotlivé operace či fáze výroby. Byla to polokvalifikovaná práce, pro jejíž získání často stačilo pouze krátké zaučení či zácvik. Na rozdíl od ostatních skupin měli tovární dělníci předem pevně stanovenou, stálou a pravidelnou mzdu v penězích, která většinou stačila k zabezpečení materiálních potřeb a byla výrazně vyšší než u zbytku dolních vrstev, zejména na venkově. Na konci 19. století už dělnické mzdy stačily i na materiální vzestup, který se nejprve projevoval zvýšenou spotřebou. Dělníci jako první velká skupina obyvatel také postupně získávala od osmdesátých let 19. století nemocenské a úrazové pojištění (Machačová, Matějček, 2002, s. 162–163). Tovární dělníci měli vyšší prestiž než domáctí výrobci či nádeníci, protože dostávali podstatně vyšší mzdy (zejména kvalifikovaní dělníci), měli omezenou pracovní dobu a stálejší práci (Gawrecki aj., 1987, s. 14; Machačová, Matějček, 2002, s. 164). Zmiňované výhody způsobovaly, že práce továrního dělníka byla po celé 19. století velmi žádanou pro lidi z dolních vrstev (Machačová, Matějček, 2002, s. 188).

Chudí řemeslníci a obchodníci

Drobní řemeslníci a obchodníci vykonávali na rozdíl od již zmíněných skupin dolních vrstev odbornou práci v malovýrobě a měli výkonné i rozhodovací funkce. Jejich profese vyžadovala také vyučení v oboru, ke kterému mohlo dojít i v rámci rodiny. Mohli být ekonomicky nezávislí, i když byla běžná i práce pro nákladníka. Přes uvedené výhody ale žili v chudobě a byli často nuceni mít i další zdroj příjmu. Mohli uspokojovat alespoň základní životní potřeby, ale na zbytečné výdaje již neměli. Jako jediná skupina dolních vrstev dbali na řádnou školní docházku dětí a na praktické vzdělání. Odchodem na vandr se mohli setkávat i s lidmi mimo své rodiště a vzdělávat se v moderních způsobech výroby. Díky vysoké odbornosti své práce mohli i velmi chudí řemeslníci mít značnou prestiž (Machačová, Matějček, 2002, s. 163).

4.6.2. Střední vrstvy

Tato skupina obyvatel byla vždy poměrně nesourodá a patřilo k ní přibližně 12 % až 24 % obyvatelstva. V běžném chápání se jednalo o lidi se středním majetkem či středními příjmy a na střední úrovni moci – v agrární společnosti to obvykle znamenalo vlastnictví domu či usedlosti, obojí většinou se zemědělským pozemkem. Stejně jako u dolních vrstev museli i příslušníci středních vrstev pracovat, ale obvykle se jednalo o kvalifikovanou práci, k jejímuž vykonávání potřebovali vzdělání nebo vyučení, případně sumu vědomostí pro zemědělství předávanou z generace na generaci. Za svou práci byli také lépe odměňováni, takže většinou mohli i omezeně spořit či investovat, což je odlišovalo od ostatních společenských vrstev. Dolní vrstvy v drtivé většině případů neměly co uspořít, zatímco u horních vrstev byly investice málo časté a šetření vysloveně společensky nevhodné. Sociální status středních vrstev mohl být ve stavovské společnosti zakódován pomocí privilegií, které si udržovaly vážnost i po jejich oficiálním zrušení. Specifickou součástí středních vrstev byla tzv. honorace, jejíž postavení nebylo dáno privilegiem, ale jejich exkluzivním povoláním či vzděláním (Machačová, Matějček, 2002, s. 213). Rozdíly v rámci středních tříd určovalo v první polovině 19. století hlavně to, zda byl dotyčný osobně svobodný (měšťan královských měst, příslušník honorace) nebo poddaný (obyvatel poddanských měst, sedlák) (Machačová, Matějček, 2002, s. 214). Prestiž tehdy značně pramenila z privilegií a osobního majetku, zatímco na konci 19. století už prestiž mohla zajistit i samotná profese (Machačová, Matějček, 2002, s. 268). Zpočátku obvyklé dědění profese i stavu u středních tříd, kde nebyly výjimkou ani další zdroje příjmu, směřovalo postupem času k větší specializaci a odbornosti (Machačová, Matějček, 2002, s. 267).

Střední vrstvy měly ve společnosti více funkcí. Jejich příslušníci zajišťovali pomocí ekonomicky samostatné malovýroby výrobky a potraviny pro potřeby společnosti. Dále námezdně či v ekonomicky závislém postavení poskytovali služby (učitelé, obchodníci, příslušníci svobodných povolání). V neposlední řadě také střední vrstvy zprostředkovávaly moc horních vrstev či státu (úředníci, soudci, důstojníci). V průběhu 19. století postupně ve středních vrstvách klesal význam řemeslníků a naopak rostl vliv třetí sféry (Machačová, Matějček, 2002, s. 215).

Na rozdíl od dolních vrstev se postupně začínala v části středních vrstev hlavně v druhé polovině 19. století cenit iniciativa, snaha o inovace a zvětšování majetku (Machačová,

Matějček, 2002, s. 213). Mnozí se tak aktivně snažili o zlepšení své situace a některým se to i podařilo (např. dodavatelům pro armádu). Po celé 19. století také docházelo k nobilitacím úspěšných příslušníků středních vrstev. Ze středních vrstev se rovněž rekrutovalo velké množství kvalifikovaných pracovníků pro rozšiřování státní správy či rozvoj dopravy (Machačová, Matějček, 2002, s. 215). Děti kupců, řemeslníků či úředníků ve snaze stát se úředníkem či vykonávat svobodné povolání tvořily převážnou většinu studentů gymnázií. Od poloviny 19. století už začínalo studovat i větší množství nedědicích synů ze selských rodin (Machačová, Matějček, 2002, s. 217).

Obecně bylo cílem středních vrstev dosáhnout zajištěného postavení s relativním blahobytem, zajistit děti, zvelebovat rodinný majetek a zvyšovat váženost rodiny. Objevuje se i potřeba reprezentovat svůj stav navenek – oděvem, chováním, domem apod. Silné společenské kontrole byli podrobováni státní úředníci a jejich rodiny, protože byli považováni za místní reprezentaci panovníka. Synům pocházejícím ze středních vrstev byla vždy dopřávána profesní kvalifikace a na konci 19. století už i některých dcerám z těchto rodin. Děti byly vychovávány k pořádkumilovnosti, píli, poslušnosti, šetrnosti a lásce k panovníkovi. K těmto vlastnostem přibýly na konci 19. století i samostatnost a zodpovědnost. Zejména na venkově byli příslušníci středních vrstev dlouho velmi zbožní, ale ve městě se častěji jednalo spíše o formální religiozitu (Machačová, Matějček, 2002, s. 220–222).

4.6.2.1. Hlavní skupiny příslušníků středních vrstev

Příslušníci středních vrstev se většinou věnovali jen jedinému povolání a úroveň jejich profesionalizace byla mnohem vyšší než u dolních vrstev. Podle způsobu života a obživy se však vzájemně velmi lišili, protože ke středním vrstvám patřily jak některé vrstvy venkovského obyvatelstva pracující manuálně, tak i příslušníci intelektuálních profesí ve městech. Následující popis proto přibližuje hlavní skupiny obyvatelstva patřící do středních vrstev.

Úředníci

Podíl úředníků v populaci v průběhu 19. století velmi výrazně vzrostl. Zatímco na počátku 19. století tvořili asi 0,1 % obyvatel a v roce 1846 jen 0,2 %, ale v roce 1900 už 1,7 % populace. V první polovině 19. století zajišťovali státní úředníci zprostředkování a výkon státní moci, zatímco vrchnostenscí úředníci (správci, lesníci, lékaři) se starali o chod jednotlivých panství. Po roce 1848 přešla řada vrchnostenských úředníků pod stát. Ve druhé polovině 19. století přibývalo hlavně nižších úřednických pozic, pro které nebylo potřeba vysoké kvalifikace, ale také úředníků v soukromé sféře (Machačová, Matějček, 2002, s. 225–226).

Úřednická kariéra byla poměrně vyhledávaná, protože dávala jistotu povolání, kariéry, příjmu a s tím spojenou společenskou prestiž. Velkou výhodou byla i penze, na kterou měli nárok po 40, později po 30 letech ve státních službách. Úředník byl považován za „pána“, protože byl materiálně zajištěn, osvobozen od vojenské služby, nepracoval manuálně, chodil upravený a měl vzdělání a moc. Počátkem 19. století bylo nejvhodnější přípravou pro úředníky studium práv nebo zemědělských směrů. Jak přibývalo nižších úřednických postů, rostly také finanční rozdíly mezi jednotlivými pozicemi. Mzdy nižších úředníků ve druhé polovině

19. století sice postačovaly na zajištění živobytí, ale dobře placení dělníci (kvalifikovaní dělníci, horníci) měli mnohdy příjmy vyšší (Machačová, Matějček, 2002, s. 226–229).

Povolání se obvykle dědilo a bývalo také zvykem, že se synové a dcery z úřednických rodin brali mezi sebou. Dbalo se na reprezentaci, takže se slušelo, aby měla rodina odpovídající byt, děti studovaly a manželka úředníka z prestižních důvodů nesměla pracovat (Machačová, Matějček, 2002, s. 230–231).

Učitelé

V první polovině 19. století patřili mezi střední vrstvy vychovatelé ve šlechtických rodinách a dále také vysokoškolští a středoškolští pedagogové. Učitelé na triviálních školách se pohybovali na hraně dolních a středních vrstev. Lišila se i jejich početnost – zatímco učitelů na triviálních školách bylo v českých zemích v první polovině 19. století několik tisíc, středoškolských učitelů jen několik set a vysokoškolských jen několik desítek. Ve druhé polovině 19. století začalo učitelů rychleji přibývat a v roce 1880 jich celkem bylo již kolem 22 tisíc (Machačová, Matějček, 2002, s. 236–237).

Práce učitele byla poměrně dosažitelným zaměstnáním pro děti z chudých řemeslnických či úřednických rodin. Ekonomická situace učitelů na triviálních školách byla obtížná zejména v první polovině 19. století. Jejich plat tehdy nebyl pevně stanovený a mnohdy byli závislí na darech od rodičů svých žáků. Obvykle ale měli alespoň od obce zajištěný byt. Ani na konci 19. století na tom nebyli učitelé výrazně lépe. Sice už měli stálý, pevně určený plat, ale ten se pohyboval na úrovni mzdy kvalifikovaného dělníka či nižšího úředníka, takže nebylo výjimkou, že si učitelé přivydělávali i jinými činnostmi (Machačová, Matějček, 2002, s. 238).

V průběhu 19. století se výrazně proměnila prestiž učitelského povolání. Vysokoškolští pedagogové začali být považováni za vzdělanostní elitu, a tak se někdy mohli i přiřadit do rodin bohatých podnikatelů. Středoškolští učitelé požívali lokální prestiže a byli považováni za honoraci, přestože finančně na tom nebyli srovnatelně s ostatními příslušníky honorace. Po přijetí nového školského zákona v roce 1868 stoupla i prestiž učitelů na obecných školách, protože se stali státními zaměstnanci s pevně stanoveným platem a kariéřním postupem. (Machačová, Matějček, 2002, s. 239)

Měšťanstvo

Měšťanstvo bylo skupinou značně různorodou, ovšem základem pozice měšťana bylo vlastnictví domu ve městě (Machačová, Matějček, 2002, s. 219). Patřili k němu řemeslníci, drobní podnikatelé, příslušníci intelektuálních profesí, obchodníci, vyšší úředníci i chudší měšťané. V průběhu 19. století klesala role jejich privilegovaného postavení, které doznávalo z předchozí doby, a naopak důležitým kritériem se stala profese (Machačová, Matějček, 2002, s. 243). Řemeslné obory se dělily na chudé a bohaté především podle toho, pro koho byly určeny jejich výrobky. Typickými chudými řemeslníky byli např. tkalci, ševci, pláteníci, krejčí či pekaři, zatímco mezi výnosná řemesla patřilo např. kloboučnictví, perníkárství, barvířství, mydlářství a další (Machačová, Matějček, 2002, s. 247, 250).

U měšťanů bylo obvyklé dědění profese a udržování vážnosti rodiny, přičemž se kladl důraz na vzdělání a kvalifikaci. V řemeslnických povoláních se také zdůrazňovala důležitost vandru, na kterém se mohli seznámit s inovacemi a našetřit si peníze do začátku. Měšťané se snažili o pomalé kumulování majetku v rodinách, nejčastěji snahou o kupování městských domů. I přesto ale přetrvával hluboko zakořeněný odpor ke změnám a sociální kontrola u měšťanů byla nastavena proti nim. Cenila se pilná práce, vážnost, přísmost a zájem o veřejné dění, naopak odsuzována byla lehkomyšlnost, nedůstojnost (např. sport či turistika), alkoholismus a karban. S velkým despektem také měšťané pohlíželi na venkovany (Machačová, Matějček, 2002, s. 250–252).

Sedláci

Sedláci byli početně největší skupinou obyvatel tvořících střední vrstvy (Machačová, Matějček, 2002, s. 216). Jednalo se o typicky venkovskou skupinu obyvatel s velmi malou územní mobilitou. Na venkově tvořili sedláci obvykle nejbohatší skupinu obyvatelstva. Vlastnili velkou zemědělskou usedlost s rozlehlými polnostmi, což byl ovšem relativní pojem vzhledem k regionálním rozdílům. V úrodných oblastech s dostatkem zemědělské půdy bývaly statky mnohem větší než v podhorských oblastech, a proto by např. hospodář s největší výměrou polností v podhorských oblastech byl v nížinách považován za drobného rolníka (Němečková, 2012, s. 149). V rámci selské usedlosti se často vyskytovaly také menší domky, kde mohli bydlet např. výměnkáři nebo rodiny žijící v podruží (Skořepová, 2008, s. 96).

V první polovině 19. století lze počítat všechny sedláky do středních vrstev, ale na konci 19. století vzhledem k drobení zemědělských usedlostí už to nemuselo úplně platit. Tehdy patřili ke středním vrstvám sedláci s polnostmi o rozloze přibližně 5 až 50 hektarů (Machačová, Matějček, 2002, s. 257).

Typický pololáník kolem roku 1800 měl 11,4 hektarů polí, zaměstnával 3 čeledíny, měl 3 koně a 3 krávy, 6 až 7 vepřů a ovcí. Aby měl na své výdaje, musel prodávat asi třetinu sklizně a přivydělával si nájemními fůrami či domácími prací. Běžné tedy bylo vykonávání několika nekvalifikovaně prováděných zaměstnání, která se sedláci naučili doma (Machačová, Matějček, 2002, s. 259). Možnosti sedláků byly v první polovině 19. století velmi výrazně limitovány robotními povinnostmi. Podle odhadů průměrný sedlák ve čtyřicátých letech 19. století musel odvést 27 % ročního výnosu vrchnosti, 18 % státu na daních, 6 % církvi a 5 % obci. Ze zbývajících 44 % pak průměrně dával kolem 14 % na umořování dluhů (Štaif, 1999).

Čeští sedláci se po roce 1848 stali skutečnými vlastníky svých statků a své půdy, ale stále platila jistá omezení. Až Zemské zákony z let 1868 na Moravě a 1869 v Čechách definitivně stanovily, že každý vlastník statku je oprávněn se svým pozemkovým majetkem nakládat svobodně a bez úředního svolení. Byla tím zrušena do té doby platná omezení, která značně limitovala možnosti sedláků. Od této doby byla umožněna úplná a volná dělitelnost selských hospodářství, zrušeny všechny předpisy omezující volný obchod s pozemky a nařízení, že majitel usedlosti nesmí vlastnit více než jedno hospodářství a že na své usedlosti musí osobně hospodařit (Jindra, Jakubec a kol., 2015, s. 155).

Pro sedláky byla typická velká nechuť k jakýmkoli novotám a odmítání všeho, co neviděli u svých rodičů. Z téhož důvodu také opovrhovali jakýmkoli odborným (i zemědělským) vzděláním, protože „oni jsou sedláci a hospodaření rozumějí“, zatímco ostatní to mají vyčtené z knih. Obecně ceněná byla velká pracovitost a snaha ukládat a neutracet peníze, což se projevovalo i na neochotě sedláků investovat do svého hospodářství (Machačová, Matějček, 2002, s. 261–262). Prestiž selského stavu byla v první polovině 19. století limitována velkými robotními povinnostmi a jejich statusem poddaných, což znamenalo, že např. úředníci proti nim mohli použít fyzických trestů či bití. Ve druhé polovině 19. století se překážkou pro vyšší prestiž stávala jejich nevzdělanost.

Existovala poměrně silná bariéra mezi sedláky a nižšími zemědělskými vrstvami (Jindra, Jakubec a kol., 2015, s. 126). Sami sedláci nepovažovali ostatní vesničany za sobě rovné a všem „nižším“, tj. čeledínům, podruhům a někdy i domkářům, tykali. Úctu jim ve venkovském prostředí zajišťoval majetek, ale také starousedlictví, které se velmi cenilo (Machačová, Matějček, 2002, s. 264–265).

4.6.3. Horní vrstvy

Horní vrstvy byly tvořeny skupinami, které řídily společnost včetně její ekonomické aktivity. Tito lidé obvykle vlastnili velké majetky a byli na nejvyšších příčkách společenské prestiže. Měli se snažit o stabilní fungování společnosti. Horní vrstvu ve stavovské společnosti tvořila prakticky výhradně šlechta, z níž pocházeli vyšší úředníci, důstojníci i vyšší klérus. V občanské společnosti lze do horních vrstev zařadit i velkopodnikatele, finančníky, velkoobchodníky či velkostatkáře, kteří již šlechtického původu nutně být nemuseli (Machačová, Matějček, 2002, s. 270–272). Vzhledem k tomu, že k horním vrstvám společnosti patřilo maximálně 1 % populace, jejich vliv na demografický vývoj byl minimální. Ve zkoumané lokalitě se navíc příslušníci horních vrstev prakticky nevyskytovali, mohlo se jednat maximálně o jednotlivce, takže další rozbor zmiňované skupiny obyvatelstva není pro tuto práci nutný. Podrobnějším popisem horních vrstev se zabývali např. Jana Macháčová a Jiří Matějček (2002, s. 269–355).

4.7. Možnosti studia diferenciací demografického chování obyvatelstva českých zemí podle sociálních skupin

Dělení obyvatelstva podle sociální struktury je obecně velice problematické, protože lze jen obtížně určit nejvhodnější způsob třídění. Různé klasifikace se hodí pro oblasti městské a venkovské, případně pro zemědělské a protoindustriální oblasti. Nalézt optimální třídění, které by vyhovovalo všem lokalitám a různým historickým epochám a zároveň by umožňovalo srovnatelnost dat z jednotlivých studií, je prakticky nemožné. Jedná se o podobný problém, který mají historičtí demografové, pokud zkoumají např. zemřelé podle příčiny úmrtí. I v tomto případě je možností dělení více a vzhledem k velmi rozdílné skladbě zemřelých a především k různé terminologii příčin úmrtí v jednotlivých epochách, krajích či jazycích je téměř vyloučené nalézt jednotnou klasifikaci, která by vyhovovala všem lokalitám. Mohlo by pak dojít k tomu, že řada příčin v jednom místě běžných se jinde vůbec nevyskytla, čímž by vznikly

kategorie úplně prázdné, zatímco některé další by zahrnuly velkou část tehdejších zemřelých. Práce zpracovávající problematiku příčin úmrtí tak volí různá dělení, což vede obvykle k tomu, že nelze dosáhnout srovnatelnosti mezi jednotlivými studiemi.

I v případě dělení podle sociální struktury volí různí autoři různé klasifikace. Josef Petráň pro období 16. a počátku 17. století používal rozdělení poddaných na usedlé a neusedlé vrstvy obyvatelstva, přičemž za usedlé byli bráni všichni, kteří měli trvale zajištěnou držbu nemovitosti (Petráň, 1964). Ivana Němečková (2012) rozlišuje poddané obyvatelstvo vlastníci nemovitost na sedláky, chalupníky, zahradníky a domkáře. K lidem bez nemovitosti řadí podruhy, selskou čeleď a velmi specifickou skupinu výměnkářů. Hlavní rozdíl mezi podruhy a selskou čeledí, případně tovaryši, byl v tom, že podruzi uzavírali dlouhodobější pracovní poměry a nepatřili do rodiny svého zaměstnavatele (Němečková, 2012, s. 152). Eva Rumlová (1993) pro polovinu 17. století používá rozlišení na usedlé, neusedlé podruhy a neusedlou čeleď. Analýze venkovského obyvatelstva ve farnosti Lochenice, mimo jiné podle sociálního postavení, se věnovala Věra Kalousková (2006), která rozdělila obyvatele do sedmi skupin – na sedláky, chalupníky, dělníky v zemědělství, řemeslníky, tovaryše, dělníky mimo zemědělství a ostatní. Tímto dělením se inspirovala pro svoji analýzu také Alexandra Šikulová, která třídila snoubence do osmi skupin, jež někdy zahrnovaly i podskupiny (Šikulová, 2010, s. 144-145). Obdobné dělení na šest kategorií je využito i v rozboru ve Štáhlavech. Těmito skupinami jsou sedláci, chalupníci, domkáři, úředníci, řemeslníci a podruzi (Velková, 2009, s. 58). Markéta Skořepová ve své studii Nového Rychnova použila rozdělení do pěti kategorií, které by se daly označit jako sedláci, chalupníci (vlastníci větších pozemků, ale vykonávající i řemeslo), lidé bez zemědělské produkce zaměstnaní vrchností či vykonávající řemeslo, vlastníci malých pozemků vykonávající řemeslo a poslední kategorií byli domkáři nevykonávající žádné řemeslo (Skořepová, 2008, s. 83–84). Michaela Holubová (2004) se ve farnosti Dobrovice zaměřila spíše na pozici jedince ve společenské hierarchii, takže dělila obyvatele na horní, horní střední, dolní střední, horní nižší, střední nižší a nižší nižší vrstvu. V tomto případě povolání nehrálo žádnou roli, protože např. v horní vrstvě byli zároveň velkostatkáři, velkopodnikatelé a vysocí úředníci, čili lidé velmi rozdílných profesí (Holubová, 2004, s. 127). Možností rozdělení je tedy velké množství.

5. Zpracované církevní matriky

Pro Staňkov je k dispozici souvislá řada matrik už od roku 1646, kdy začala být vedena nejstarší římskokatolická matrika, která zaznamenávala křty, zemřelé a sňatky nejen v obou Staňkovech, ale i ve 22 dalších okolních vsích (SOAvP, i.č. 1). Na ni navazovala další matrika pro období let 1680–1725, která už byla vedena jen za staňkovskou farnost, tedy celkem 12 lokalit (Staňkov Městys, Staňkov Ves, Čermná, Dolní Kamenice, Horní Kamenice, Hlohová, Hlohovčice, Krchleby, Křenovy, Ohučov, Pučlice a Vránov) (SOAvP, i.č. 2). Na konci 18. století už přestaly být všechny zápisy psány do téže knihy a objevily se oddělené matriky narozených, matriky zemřelých a matriky oddaných. Územní vymezení jednotlivých matrik už také většinou bývalo menší než celá farnost. Vzhledem k tomu, že předmětem této práce bylo reprodukční chování obyvatelstva v 19. století, byly excerpovány zápisy v matrikách od roku 1800.

Matriky narozených zaznamenávající události na přelomu 18. a 19. století byly vedeny zvlášť pro Staňkov Městys a Ohučov (SOAvP, i.č. 5), a pro zbytek farnosti (SOAvP, i.č. 6; SOAvP, i.č. 7). Zápisy buď následovaly chronologicky po sobě za celou sledovanou oblast a u každé události bylo uvedeno bydliště dotčené osoby (SOAvP, i.č. 5; SOAvP, i.č. 6), nebo byly vymezeny jednotlivé části matriky pro každou obec zvlášť (SOAvP, i.č. 7). Další matrika narozených měla jednotný začátek v roce 1806 a zahrnovala celou staňkovskou farnost (SOAvP, i.č. 8). Události byly opět zaznamenávány zvlášť za jednotlivé obce a byli v ní uvedeni mimo jiné narození ve Staňkově Městysi do roku 1814 a ve Staňkově Vsi do roku 1816. Poté již následovaly matriky narozených vedené samostatně pro Staňkov Městys v letech 1814–1871 (SOAvP, i.č. 20) a v letech 1872–1907 (SOAvP, i.č. 38). Samostatně byly také zapisováni narození ve Staňkově Vsi v letech 1816–1857 (SOAvP, i.č. 10), 1858–1894 (SOAvP, i.č. 21) a 1894–1907 (SOAvP, i.č. 39).

Podobná situace panovala i při zápisech staňkovských zemřelých. Pro přelom 18. a 19. století byla vedena matrika dohromady pro Staňkov Městys a Ohučov (SOAvP, i.č. 17), v níž byly řazeny události chronologicky a bydliště dotčené osoby bylo uvedeno u každého záznamu. Další kniha zahrnovala celou farnost a každá obec v ní měla svoji vyhrazenou část (SOAvP, i.č. 18). Totéž platilo i pro následující matriku zemřelých, která zachycovala období let 1808–1826 (SOAvP, i.č. 19). Období od roku 1827 do konce století bylo zaznamenáno v matrice zemřelých společně pro Staňkov Městys a Ohučov s chronologicky vedenými zápisy dohromady pro obě lokality (SOAvP, i.č. 30). Také Staňkov Ves měl matriky zemřelých vedeny

společně s další obcí, v tomto případě s Krchleby. První z nich zahrnuje období 1827–1895 (SOAvP, i.č. 31) a další léta 1896–1910 (SOAvP, i.č. 36).

Oddaní byly zapisováni na přelomu 18. a 19. století zvláště do matriky pro Staňkov Městys a Ohučov (SOAvP, i.č. 13), a pro zbytek farnosti (SOAvP, i.č. 12). Následovalo období, kdy byla vedena jediná matrika oddaných pro celou farnost, která zahrnovala zápisy až do roku 1826 (SOAvP, i.č. 14). Staňkov Městys a Ohučov měly od roku 1827 až do roku 1900 svoji vlastní matriku oddaných (SOAvP, i.č. 27). Zbývajících 10 obcí staňkovské farnosti včetně Staňkova Vsi bylo vedeno odděleně v matrikách oddaných pro roky 1827–1862 (SOAvP, i.č. 15), 1863–1878 (SOAvP, i.č. 28) a 1879–1901 (SOAvP, i.č. 29).

Všechny zmíněné matriky jsou uloženy ve Státním oblastním archivu v Plzni a jsou také dostupné online na stránkách www.portafontium.eu.

Jazykem zápisů ve všech matrikách byla ve Staňkově až do roku 1848 či 1849 (podle konkrétní matriky) němčina a poté až přibližně do poloviny šedesátých let 19. století byly všechny události zapisovány výhradně česky. Od této doby se pak v matrikách vyskytovaly oba jazyky, přičemž ovšem výrazně převažovala čeština. Relativní zastoupení zápisů od poloviny šedesátých let 19. století v obou jazycích prakticky přesně odráželo měnící se národnostní složení v obci, takže se lze domnívat, že farář volil jazyk zápisu podle národnosti zapisované osoby (Bozděch, 2012, s. 58–59). Rozlišení šlo dokonce tak daleko, že existují případy, kdy se dva zápisy za sebou učiněné tímž farářem lišily nejen jazykem, ale i typem použitého písma. Provedená rekonstrukce rodin tento předpoklad potvrdila, protože drtivá většina rodinných listů z příslušné doby byla složená z matričních zápisů v témže jazyce. Pokud tedy byl zápis v matrice oddaných v češtině, pak byla i narození všech dětí a veškerá úmrtí v rodině v příslušných matrikách zapisována česky a naopak.

6. Metody použité při excerpci dat a jejich následném zpracování

Možnosti analýzy demografického chování obyvatelstva jednotlivých lokalit v 19. století jsou dány především dostupností dat z tehdejší doby. K rozboru je možné použít jednak dat o počtu a skladbě obyvatelstva, která v té době poskytovala sčítání lidu, a dále data o přirozeném pohybu obyvatelstva a o jeho stěhování. Moderní sčítání lidu se v českých zemích konala až od roku 1869. Po prvním sčítání následovala další v letech 1880, 1890 a 1900. Data však byla shromažďována celostátně a publikována za vyšší územní celky (za země, v omezené míře za okresy). Ke studiu vývoje obyvatelstva v menších lokalitách je nelze použít. Z toho důvodu je třeba použít jiných metod. Nejlepší možností zkoumání demografického chování na lokální úrovni tak i v 19. století zůstává metoda rekonstrukce rodin založená na excerpci dat z matrik narozených, oddaných a zemřelých, která byla původně rozpracována pro studium vývoje obyvatelstva v předstatistickém období.

Metodu rekonstrukce rodin a její uplatnění pro historicko-demografický výzkum rozpracovali jako první francouzští badatelé Louis Henry a Michel Fleury. Její pravidla pak publikovali v roce 1956 (Fleury, Henry, 1956). Využití této metody v českých podmínkách se ve svých příspěvcích věnovala také řada českých historiků a archivářů (Maur, 1968; Maur, 1983; Čáňová, 2003; Čáňová, 2004). Metoda rekonstrukce rodin se skládá ze tří základních fází. Nejprve je potřeba získat základní data jmennou excerpcí z církevních matrik ve zkoumaném období. V druhé fázi se z takto získaných dat sestavují rodinné listy – jedná se tedy o „vlastní“ rekonstrukci rodin. V poslední etapě práce lze pak z takto sestavených rodinných listů získávat demografické ukazatele (Čáňová, 2003, s. 246).

Důvodem, proč prací využívajících metodu rekonstrukce rodin existuje poměrně málo, je především velká časová náročnost přípravy datového souboru pro následnou analýzu. Jediný způsob, jak lze získat kompletní data o demografických poměrech jednotlivých rodin, je přepisování těchto dat z matrik a následné vytváření rodinných listů, což je velmi časově náročné, protože je potřeba přepsat a uspořádat velké množství dat. I takto vzniklý datový soubor nemusí být ovšem dostatečně velký, aby se jeho pomocí dalo usuzovat na demografické chování celých populací. Proto je potřeba tyto soubory brát jako vzorky, s jejichž pomocí lze danou epochu přiblížit.

Vlastní excerpce dat z matrik může probíhat více způsoby. Doporučuje se úplná jmenná excerpce matrik narozených, oddaných a zemřelých, na jejímž základě se pak postupně tvoří rodinné listy (Fleury, Henry, 1956). Tak získá badatel představu o počtu demografických událostí a o rodinách v té době žijících v místě zkoumání, což mu umožní poznat demografický vývoj dané lokality. Problémem ovšem je nejen obrovská časová náročnost takovéto excerpce, ale také to, že tímto způsobem badateli vznikne spousta rodinných listů pro demografické zkoumání nepoužitelných, např. pokud se v místě narodí dítě rodičům pocházejícím odjinud a o rodičích nejsou ani předtím, ani poté žádné další informace. Podobně je tomu v případě, že rodina v místě žije, ale sňatek rodičů se konal na jiném místě. Vzniká pak rodinný list bez data sňatku rodičů a pravděpodobně i bez informace o jejich věku, což jsou klíčové údaje pro další analýzu. Nehledě na to, že se neví, kde se sňatek konal. Tento problém by šel vyřešit jedině dohledáním sňatku rodičů v jiné matrice, což by ovšem dále velmi výrazně přidávalo na časové náročnosti. Bylo by také problematické vymezit, kdo vlastně má být zahrnut do analýzy a kdo už nikoliv, protože v některých rodinách se mohly děti narodit (a také i zemřít) ještě před přistěhováním rodiny do studované lokality.

Pro zamýšlenou historicko-demografickou analýzu vývoje obyvatelstva ve Staňkově se ukázal jako limitující způsob zápisu do zdejších farních matrik. Pro rekonstrukci rodin je potřeba, aby záznamy za všechny tři události (sňatky, narození a úmrtí) byly vedeny za stejné území. Ve Staňkově ale byla situace jiná. Největším problémem byly matriky oddaných, které byly až do roku 1826 vedeny za celou staňkovskou farnost. Po roce 1827 byli oddaní ze Staňkova Městysu zapisováni do společné matriky s Ohučovem a sňatky pro Staňkov Ves byly uváděny ve společné matrice pro celý zbytek farnosti, která zahrnovala ještě devět dalších vesnic (Čermná, Dolní Kamenice, Hlohová, Hlohovčice, Horní Kamenice, Krchleby, Křenovy, Pučlice a Vránov). Analýza celé staňkovské farnosti nepřicházela v úvahu nejen kvůli její velikosti, ale především proto, že pro téměř žádnou z uvedených vesnic nejsou k dispozici matriky narozených a zemřelých až do konce 19. století.

Vzhledem k tomu, že u výrazné většiny sňatků nepocházel ani jeden ze snoubenců ze Staňkova, bylo nutné jasně vymezit, které zápisy excerpovat a které nikoli. I přes možnost, že někteří snoubenci nepocházející ze Staňkova se v něm po sňatku usadili, bylo rozhodnuto excerpovat pouze ty sňatky, kdy měl muž uvedeno jako bydliště Staňkov. Vycházelo se z předpokladu, že pro nově vzniklé rodiny bylo obvyklejší, že nadále žily v místě, odkud pochází muž. Naopak svatební obřady se obvykle konaly v místě původu nevěsty a v těchto matrikách také býval zápis o sňatku uveden. Protože matriky oddaných pro Staňkov zahrnovaly i sňatky lidí z okolních vesnic, mohly být takto do souboru vytvářených rodinných listů zahrnuty i ty rodiny, kdy žena nepocházela přímo ze Staňkova, ale z některé z blízkých vesnic. Zjednodušeně řečeno, ve výsledném souboru jsou zaznamenány všechny sňatky z matriky oddaných pro Staňkov mezi lety 1800 a 1900, u nichž měl muž jako bydliště psáno Staňkov (většinou to znamenalo, že odsud muž i pocházel, ale v případě hlavně starších ženichů to nemuselo platit). Z matrik narozených i zemřelých, přestože i ty většinou zahrnovaly více obcí, nebyl problém identifikovat události týkající se staňkovských obyvatel podle bydliště uvedeného u každého zápisu.

Problémem tohoto postupu je samozřejmě to, že nepostihuje kompletní populaci daného místa, ale pouze její nenáhodný vzorek (rodiny, kdy bylo při sňatku uvedeno bydliště muže Staňkov). Je samozřejmě možné, že tento vzorek není zcela reprezentativní. Nejsou v něm rodiny do Staňkova přistěhovalé, stejně tak neobsahuje manželské páry, v nichž žena nepocházela z blízkého okolí (tento sňatek by pak pravděpodobně nebyl zapsán ve staňkovské matrice) a v poslední řadě neobsahuje rodiny, kde muž v okamžiku sňatku neměl uvedeno jako bydliště Staňkov. Tento předvýběr se nemusí v oblasti demografického chování nijak projevit, nelze to ovšem exaktně ověřit, protože nelze získat „kontrolní vzorek“ těch, kteří žili v dané lokalitě, ale nespĺňují podmínky zařazení do zkoumaného souboru. Zmiňovaná omezení ale platí obecně pro metodu rekonstrukce rodin, protože ta je schopna získávat a analyzovat data pouze za rodiny, kde se snoubenci v dané lokalitě narodili (nebo v ní minimálně uzavřeli sňatek) a pak v ní celoživotně zůstali. Lze předpokládat, že analyzované soubory vzniklé metodou rekonstrukce rodin by zřejmě měly být reprezentativnější ve starším období (v 17. či 18. století), ale v 19. století se reprezentativnost mohla vlivem rostoucí migrace snižovat. Přibývalo snoubenců pocházejících ze vzdálenějších míst a stejně tak i rodin, které se celé přestěhovaly apod. Existuje tu tedy možnost zkreslení způsobená tím, že ve studovaném souboru je nadhodnocen podíl lidí v místě usedlých (např. měšťanů či sedláků) a naopak podhodnocen podíl lidí mobilnějších (např. dělníků, nádeníků, zaměstnanců dráhy, chudiny). Jinak řečeno, je sice nepřilíš pravděpodobné, nicméně možné, že datový soubor takto vzniklý může nadhodnocovat zastoupení (a tím pádem i demografické chování) spíše zámožnější části populace. Toto případné zkreslení by pak pravděpodobně bylo největší na úplném konci 19. století, kdy migrace obyvatelstva byla největší.

Výchozí předpoklad, že se budou rekonstruovat jen rodiny ze staňkovské matriky oddaných, kde měli muži při sňatku uvedeno jako bydliště Staňkov, se sice teoreticky na reprezentativnosti zkoumaného vzorku mohl projevit, ale s možností tohoto typu zkreslení se při metodě rekonstrukce rodin musí počítat vždy. Ani excerpce všech záznamů z matrik a jejich následné skládání do rodinných listů nezajistí reprezentativní vzorek. V takovém případě jsou sice zaznamenány všechny události, ale s velkou částí z nich nelze dále pracovat. Mnoho záznamů není možné zařadit do souboru rodin, které lze rekonstruovat, a jsou tak použitelné jen pro výpočty jednoduchých ukazatelů, které lze získat i anonymní excerpací matrik. Veškeré ukazatele manželské plodnosti a velká část analýzy sňatečnosti a kojenecké úmrtnosti mají na data ještě další požadavky, které řada záznamů nespĺňuje. Pokud je např. excerpován zápis o narození dítěte, u kterého je známo jméno obou rodičů, ale jejich sňatek nelze dohledat, pak ho lze použít pouze do minima ukazatelů (počet narozených v daném roce, podíl legitimně narozených dětí, sezónnost narozených), pro které navíc není potřeba metoda rekonstrukce rodin, ale dají se zjistit i z anonymní excerpce matrik. Takovýto záznam je nepoužitelný pro všechny indikátory získávané z rekonstrukce rodin, protože není znám věk matky, doba od sňatku rodičů, není známo narození předchozích ani následujících sourozenců, pořadí dítěte v manželství atd. Všechny ukazatele, pro které je potřeba rekonstrukce rodin, se dají počítat pouze z dat za rodiny, které lze rekonstruovat, což v praxi většinou znamená, že je známo datum sňatku a ideálně i věk rodičů. Komplikovanější demografické indikátory se tak počítají pouze

z určité části záznamů a zbytek dat je bohužel nevyužitelný. Z tohoto důvodu takové ukazatele nemohou být zcela reprezentativní, protože nezahrnují určitou část populace, která v dané době ve zkoumané lokalitě prokazatelně žila. Vyloučíme-li možnost dohledávání sňatků v jiných matrikách, pak lze do výpočtu sofistikovanějších demografických ukazatelů zahrnout pouze ty rodiny, které vznikly sňatkem partnerů v dané lokalitě a ideálně také prožily celý život po sňatku ve zkoumané obci. Je zcela zřejmé, že tomuto kritériu budou častěji vyhovovat usedlé rodiny (sedláci, měšťané, řemeslníci apod.) a naopak méně často mobilnější rodiny (nádeníci, učitelé, úředníci apod.). Zastoupení usedlých vrstev ve vzorku, ze kterého se demografické ukazatele počítají, proto zákonitě musí být oproti tehdejší reálné populaci nadhodnoceno a zjištěné výsledky nutně odrážejí jejich reprodukční chování výrazněji než u neusedlých rodin. Toto je ovšem obecným rysem metody rekonstrukce rodin a je nepravděpodobné, že omezení excerptce pouze na rodiny, kde muž při sňatku bydlel ve Staňkově, k tomuto zkreslení nějak přispělo, byť to s jistotou nelze vyloučit.

6.1. Postup excerptce

Záznamy získané excerptcí matrik byly přepsány do souborů v programu Microsoft Excel, ve kterém probíhaly i všechny následné výpočty. Prvním krokem k sestavování rodinných listů byla excerptce matrik oddaných za Staňkov od roku 1800 do roku 1900. Z příslušných matrik byly vypsány všechny sňatky, kde byl jako místo bydliště ženicha uveden Staňkov. U každého záznamu bylo zjišťováno přesné datum sňatku, jména snoubenců, jejich věk, stav, bydliště snoubenců, povolání muže (bylo-li nějaké uvedeno), jména rodičů obou snoubenců a povolání jejich otců.

Do takto připraveného soupisu pak byly dle matrik narozených doplňovány jednotlivým manželským pářím narozené děti z matrik narozených, které byly k dispozici do roku 1907. Důležité bylo nehledat záznamy o dětech jen podle jména a příjmení otce, ale pro kontrolu raději i podle jména matky, protože typická jména se často opakovala a nebylo výjimkou, že se v téže době rodily děti třeba i třem mužům téhož jména i příjmení (např. ve Staňkově žili v osmdesátých letech 19. století tři Josefové Anderlové). Kontrola jména ženy byla vhodná i pro případ, že by manželka zemřela a ovdovělý muž se znovu oženil a dítě měl se svou další ženou. V této fázi práce totiž ještě nebyla k dispozici data za zemřelé. Narodilo-li se dítě rodičovskému páru před uzavřením manželství, ale bylo později sňatkem legitimováno, pak i toto dítě bylo zaznamenáno. Bylo také nutno věnovat pozornost často se měnící grafické podobě jmen i příjmení v čase. Někdy to byly jen drobné změny (Weisz x Weiss, Amerling x Amerlink, Keck x Kek), jindy ovšem poměrně větší úpravy (Bexa x Pexa, Kämpel x Kimpl, Syrb x Srb x Srp). Podobně bylo nutné brát v potaz dvojjazyčnost matrik a jmen v nich uváděných např. Georg – Jiří, Lorenz – Vavřinec, Andreas – Ondřej. Adalbert Kutschera a Vojtěch Kučera byl velmi pravděpodobně tentýž člověk. Na možná úskalí při správné identifikaci lidí zejména ve starších matrikách upozorňuje mj. Eliška Čáňová (2003, s. 247).

Posledním krokem bylo doplnění záznamů z matriky zemřelých. Kromě již dříve zmíněných problémů bylo také potřeba hlavně u zemřelých malých dětí kontrolovat pro jejich správné zařazení nejenom jména jejich rodičů, ale i jejich věk, protože nebylo výjimkou, že rodiče dávali v případě úmrtí dítěte často tatáž jména i svým dalším dětem. (Čáňová, 2003, s. 248). U dětí narozených na konci 19. století, které zemřely v kojeneckém nebo velmi nízkém věku, byla ve Staňkově data jejich úmrtí dopisována matrikářem i do matriky narozených. Do matriky narozených byla někdy vepisována data úmrtí i z pozdější doby např. z padesátých a šedesátých let 20. století, ale v těchto případech se většinou jednalo o lidi, kteří ve Staňkově nebo blízkém okolí prožili celý život. Data za zemřelé byla zapisována v závislosti na dostupnosti dat do roku 1900 pro Staňkov Městys a do roku 1907 pro Staňkov Ves. Vzhledem k tomu, že úmrtí malých dětí a kojenců byla zapisována už i do matriky narozených, se zapsané údaje za obě části obce liší pouze v absenci dat za dospělé zemřelé ze Staňkova Městyse mezi lety 1901 až 1907.

6.2. Rodinné listy

Sestavené rodinné listy se vzájemně liší svou úplností, a tudíž i možnostmi rozsahu dalšího využití pro historicko-demografickou analýzu. Ladislav Dušek podle doporučení Louise Henryho ve své práci o Budyni nad Ohří rozlišuje sestavené rodinné listy, u nichž je známo datum uzavření manželství, podle množství a typu dostupných informací do šesti skupin (Dušek, 1985, s. 147):

Typ I – Je známo datum ukončení manželského svazku a datum narození nebo křtu ženy.

Typ II – Je známo datum ukončení manželského svazku. Není známo datum narození ženy, ale její věk lze přibližně určit na základě sňatkového nebo úmrtního věku. Pokud jsou k dispozici oba údaje, pak se vychází ze sňatkového věku.

Typ III – Je známo datum ukončení manželství, nelze však ani přibližně určit věk ženy.

Typ IV – Není známo datum ukončení manželství, je však známo datum narození nebo křtu ženy.

Typ V – Není známo datum ukončení manželství, podle sňatkového nebo úmrtního věku lze však přibližně určit datum narození ženy.

Typ VI – Není známo datum ukončení manželství a nelze ani přibližně určit věk ženy.

Jak poznamenává Ladislav Dušek, badatelsky nejcennější jsou rodinné listy typu I a II, protože je lze použít pro analýzu jakéhokoli ukazatele. S jistým omezením lze pracovat i s rodinami typu IV a V, ale je potřeba brát zde v potaz, že neznáme datum ukončení manželství (Dušek, 1985, s. 147).

Metoda excerpce použitá v této práci vychází nejdříve z matriky oddaných a narozené teprve následně doplňuje do těchto manželství. Z toho plyne, že nejsou k dispozici žádné rodiny typu I a IV, kde je potřeba znát přesné datum narození či křtu ženy. Ve Staňkově se ve zkoumaném období mezi lety 1800 a 1900 vyskytl pouze jeden sňatek, kde nebyl uveden sňatkový věk ženy. U všech ostatních tento věk uveden byl, takže největší množství analyzovaných rodinných listů v této práci je typu II a V.

Tab. 3 – Rodinné listy podle jednotlivých typů, Staňkov, sňatkové kohorty 1800–1900

Typ RL	Sňatková kohorta										Celkem	
	1800-1809	1810-1819	1820-1829	1830-1839	1840-1849	1850-1859	1860-1869	1870-1879	1880-1889	1890-1900		
I	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
II	39	44	46	62	58	40	37	44	26	22	418	
III	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
IV	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
V	6	6	16	17	20	26	57	71	77	184	480	
VI	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Celkem	45	51	62	79	78	66	94	115	103	206	899	

Zdroj: SOA v Plzni, sbírka matrik, vlastní zpracování

Velké množství rodin typu V, které byly sestaveny v druhé polovině století, je dáno především tím, že množství lidí, kteří uzavřeli sňatek na samém konci století, bylo v okamžiku konce pozorování, tj. v roce 1907, stále naživu. V takovém případě bylo tedy nemožné získat informaci o konci jejich manželství, protože v té době stále ještě trvalo. Dále k tomu v menší míře mohla přispět také vyšší migrace obyvatel, kteří se častěji ze Staňkova odstěhovali a také v tomto případě nemohou být informace o nich kompletní.

6.3. Počet excerpovaných záznamů

Z matrik bylo excerpováno celkem 6431 záznamů, ze kterých byly vytvářeny rodinné listy. Vzhledem k tomu, že se počet obyvatel Staňkova v průběhu 19. století výrazně zvyšoval, není překvapivé, že na konci studovaného období bylo zaznamenáno více událostí podstatně více než na počátku. K nižšímu počtu narozených a zemřelých na úplném počátku 19. století také přispěl fakt, že většina v těchto letech narozených dětí a zemřelých osob pocházela z rodin, které byly založeny ještě v 18. století, takže nebyly předmětem výzkumu.

Tab. 4 – Počty jednotlivých excerpovaných událostí použitých při sestavování rodinných listů, Staňkov, 1800–1907

Období	Sňatky	Narození	Zemřelí
1800–1809	45	97	46
1810–1819	51	177	91
1820–1829	62	195	96
1830–1839	79	280	176
1840–1849	78	343	197
1850–1859	66	312	208
1860–1869	94	309	213
1870–1879	115	374	223
1880–1889	103	464	269
1890–1899	181	603	272
1900–1907	25	383	204
1800–1907	899	3537	1995

Zdroj: SOA v Plzni, sbírka matrik, vlastní zpracování

6.4. Podíl vzorku pro rekonstrukci rodin na celé populaci

Už bylo zmíněno, že způsob excerpce dat pro tuto práci probíhal tak, že nejprve byly z matriky oddaných pro celou farnost vypsané sňatky, kde byl jako bydliště muže uveden Staňkov. Do těchto manželství byly následně dopisovány v nich narozené děti a nakonec byla excerpce dokončena doplněním dat z matriky zemřelých. Tímto způsobem se zvýšila pravděpodobnost toho, že daný manželský pár po sňatku skutečně žil ve Staňkově. Výsledný vzorek tedy obsahoval data o lidech, jejichž sňatek byl zapsán ve staňkovské matrice oddaných a kteří po sňatku opravdu žili ve Staňkově.

Ovšem ve Staňkově té doby nežili pouze tito lidé a staňkovské děti se nerodily jen do těchto manželství. Žila tam i spousta lidí, kteří se do Staňkova buď přistěhovali, nebo se vzali mimo staňkovskou farnost, a proto nemohli být zahrnuti v tomto vzorku. V neposlední řadě se rodily děti i svobodným matkám, které také nelze tímto způsobem sledovat. Určitě by bylo vhodné mít představu, jak velký podíl z celkového počtu událostí je metodou rekonstrukce rodin zachycen.

Z diplomové práce věnující se Staňkovu metodou úplné anonymní excerpce bylo možné získat celkové počty jednotlivých událostí, ke kterým v obci došlo (pouze v letech 1827–1900, což bylo zkoumané období této práce) (Bozděch, 2012). Tímto způsobem šlo porovnat celkové počty událostí, které byly zjištěny ve Staňkově, s těmi, které bylo možné zařadit do rekonstruovaných rodinných listů.

Tab. 5 – Podíly živě narozených dětí a zemřelých kojenců ve vzorku rekonstrukce rodin z úhrnu narozených dětí a zemřelých kojenců, Staňkov, 1831–1900, v %

Období	Narozené děti	Děti zemřelé do 1 roku
1831–1840	49,4	47,6
1841–1850	56,4	62,3
1851–1860	55,0	46,1
1861–1870	45,2	39,0
1871–1880	44,2	38,0
1881–1890	49,2	43,7
1891–1900	52,9	46,3
1831–1900	50,1	45,3

Zdroj: Bozděch, 2012, s. 66; SOA v Plzni, sbírka matrik, vlastní zpracování

Podíl narozených dětí a dětí zemřelých do 1 roku zachycených ve vzorku rekonstruovaných rodin z jejich celkového počtu v obci je zpracován v tabulce 5. Z těchto dat vyplývá, že ukazatele vypočítané za použití rekonstrukce rodin sice mohou být velmi přesné a umožňovat detailní demografickou analýzu, na druhou stranu ovšem zachycují pouze část populace, která mnohdy nemusí tvořit ani nadpoloviční většinu. Existuje proto reálná možnost, že ta část obyvatelstva, kterou lze metodou rekonstrukce rodin zpracovat, nemusí tvořit reprezentativní vzorek populace a její demografické chování může mít svá nenáhodná specifika. Největší podíl narozených dětí i zemřelých kojenců byl zachycen ve čtyřicátých letech 19. století, kdy se přes 55 % dětí narodilo do rekonstruovaných rodin a kojenci zemřelí v těchto rodinách tvořili více než 62 % jejich úhrnu v celé obci. Nejmenší podíl byl naopak zaznamenán mezi lety 1871 a 1880, kdy se tento podíl pohyboval pod 45 % u obou typů událostí. Celkově lze konstatovat, že podíl rekonstruovaných rodin na celkovém počtu jednotlivých událostí byl na konci 19. století srovnatelný s jeho první polovinou, což je období, pro které se metody rekonstrukce rodin běžně využívá (např. Dušek, 1985). Obavy z toho, že metodu rekonstrukce rodin nelze plnohodnotně využívat i v pozdějším období, se tak neukazují být zcela oprávněné. Za sledovaných 70 let byla metodou rekonstrukce rodin zachycena přibližně polovina všech ve Staňkově narozených dětí a okolo 45 % zemřelých kojenců.

6.5. Výpočet demografických ukazatelů z rodinných listů

Ve chvíli, kdy jsou sestaveny rodinné listy, je možné přistoupit k jejich analýze a k výpočtu demografických ukazatelů. Nejprve je vhodné do nich doplnit odvozené hodnoty jako např. věk v době konce pozorování, délku trvání manželství, věk ženy při narození jednotlivých dětí, délku meziporodních intervalů a další. Z takto doplněných rodinných listů pak lze počítat nejrůznější demografické ukazatele. Ve většině analýz nelze brát v úvahu všechny sestavené rodinné listy a je proto nutné vymezit ty, se kterými lze pro daný ukazatel počítat.

Analýza sňatečnosti může využívat data z téměř všech rodinných listů, protože stačí, aby byl uveden věk snoubenců a jejich stav. Kromě relativního zastoupení jednotlivých skupin sňatků

podle stavu snoubenců a podle jejich věku, lze také vypočítat průměrný věk při sňatku pro muže, resp. ženy, podle vzorce

$$\bar{x}^m = \frac{\sum x^m \cdot s_x^m}{s^m} + 0,5$$

kde x^m je věk mužů při sňatku, s_x^m je počet sňatků mužů ve věku x a s^m je počet sňatků mužů.

Metoda rekonstrukce rodin umožňuje velmi detailní analýzu manželské plodnosti. V tomto případě se počítá pouze s rodinami, kde bylo ženě při sňatku méně než 50 let. Je nutné také ze zkoumání vyřadit ta manželství, kde je velmi pravděpodobné či jisté, že se rodina po nějakou dobu nezdržovala v obci. Typickým příkladem jsou rodiny s velmi dlouhým meziporodním intervalem. Jistotou, že rodina měla děti i mimo zkoumanou obec a je tedy třeba ji vyřadit z analýzy plodnosti, je úmrtí některého dítěte z dané rodiny, které ovšem nebylo zapsáno v příslušné matrice narozených.

Základním ukazatelem plodnosti jsou míry manželské plodnosti podle věku ženy, které se počítají podle vzorce

$$f_x^y = \frac{N_x^{v,y}}{T_x^y}$$

kde f_x^y je plodnost žen ve věku x (věkovém intervalu x až $x+4$), které vstoupily do manželství ve věku y , $N_x^{v,y}$ je počet živě narozených dětí ženám ve věku x , které vstoupily do manželství ve věku y , T_x^y je počet let, které ve věku x strávily v manželství ženy, které se vdaly ve věku y . Další možnosti studia plodnosti metodou rekonstrukce rodin jsou míry manželské plodnosti podle délky trvání manželství počítané podle vzorce

$$f_t^y = \frac{N_t^{v,y}}{T_t^y}$$

kde f_t^y je plodnost žen, které se vdaly ve věku y (věkovém intervalu y až $y+4$) po t letech trvání manželství (délka trvání t až $t+4$), $N_t^{v,y}$ je počet živě narozených dětí ženám, které se vdaly ve věku y po t letech trvání manželství, T_t^y je počet let, po která v délce trvání manželství t trvalo manželství žen, které se vdaly ve věku y . Výpočty manželské plodnosti se zpravidla počítají za pětileté intervaly, aby byla zajištěna dostatečná velikost vzorků pro jednotlivé věkové skupiny či délky trvání manželství.

Pro analýzu manželské plodnosti lze využívat rodinné listy typu II a s jistými omezeními i rodinné listy typu V. V jejich případě tedy není známo datum ukončení manželství, takže je nutné vycházet z posledního data, kdy je jisté, že v daném místě rodina skutečně žila – ve většině případů se jedná o narození posledního dítěte, případně o smrt některého z dětí. Pokud by byl brán jako konec pozorování datum poslední pozorované události (většinou narození dítěte), pak by byla značně nadhodnocena plodnost těchto žen, protože by do výpočtu byla zahrnuta všechna léta manželství, kdy žena měla děti, a žádná další. V těch už žena další děti mít nemusela. Druhým extrémem by byl předpoklad, že všechny tyto ženy, u kterých není známo datum konce manželství, se dožily v manželství konce reprodukčního věku, tj. 50 let,

případně konce pozorování v roce 1907 (podle toho, co by nastalo dříve). Tento přístup by vedl naopak k podhodnocení plodnosti těchto žen, protože zcela jistě některé z nich se mohly odstěhovat a mít další děti jinde, ale předpokládalo by se, že už další děti neměly. Vhodným kompromisem mezi výše zmíněnými variantami je tedy zahrnutí těchto rodin do výpočtu, ale pouze do konce posledního *dokončeného* pětiletého intervalu.

Lépe to lze ilustrovat na příkladu (rodinný list 1 v tab. 6) – manželství bylo uzavřeno v roce 1880, kdy bylo ženě 24 let, a tato žena měla děti v letech 1882, 1884, 1887, 1890 a 1893. Dále o osudu této rodiny nejsou žádné informace. Mohla žít dále ve Staňkově a nemít další děti, stejně tak se ale mohla celá rodina odstěhovat jinam a tam mít další děti, případně tam mohlo dojít k rozpadu manželství smrtí některého z rodičů. Takováto rodina bude tedy do analýzy manželské plodnosti podle věku ženy zahrnuta následujícím způsobem – ve věkovém intervalu 20–24 let prožila žena v manželství 0,5 roku a neměla žádné dítě, ve věkovém intervalu 25–29 let prožila žena v manželství 5 let a měla 2 děti (1882, 1884), v intervalu 30–34 let prožila v manželství také 5 let, v nichž měla další dvě děti (1887, 1890). Poslední záznam o narození dítěte je z roku 1893, kdy bylo ženě 37 let. Je dost dobře možné, že celá rodina v místě dále žila a manželství trvalo až do skončení pozorování v roce 1907, ale protože to nelze s jistotou vědět, tak už s posledním nedokončeným intervalem (35–39 let) není možné počítat a posledním započítaným tedy zůstane 30–34 let.

Tab. 6 – Příklady rodinných listů typu V

Rodinný list	Sňatkový věk ženy	Věk ženy (v letech)													
		15–19		20–24		25–29		30–34		35–39		40–44		45–49	
		a	b	a	b	a	b	a	b	a	b	a	b	a	b
1	24			0,5	-	5	2	5	2	-	1				
2	19	0,5	-	5	3	5	2	5	2	-	2				
3	28					1,5	1	5	2	5	2	-	1		

Pozn. a – počet let prožitých v manželství, b – počet narozených dětí; barvou je označeno období, které je zahrnuto do zpracování výpočtu úrovně manželské plodnosti

Obdobným způsobem se započítávají rodinné listy typu V i do analýzy manželské plodnosti podle délky trvání manželství, ovšem v tomto případě se nezapočítává poslední nedokončený pětiletý interval podle věku ženy, ale poslední nedokončený pětiletý interval podle délky trvání manželství.

Další významnou kapitolou je zkoumání meziporodních intervalů. Při jejich analýze je vhodné pracovat s rodinami, kde se ženám narodilo minimálně 6 dětí. Podobně jako v případě měr plodnosti i zde je potřeba vyřadit rodiny, u kterých se dá předpokládat, že po nějakou dobu nežily na území obce, protože by jinak docházelo k nežádoucímu zkreslení výsledků. Další variantou studia meziporodních intervalů je jejich analýza od konce, resp. od posledního narozeného dítěte. V tomto případě je možné použít pouze rodinné listy typu II a pouze rodiny se 6 a více dětmi z minimálně 6 porodů. Specifickým případem je interval mezi sňatkem a narozením prvního dítěte, který lze počítat ze všech rodinných listů, kde bylo zaznamenáno narození dítěte a kde není důvod se domnívat, že žena měla v manželství děti narozené mimo

zkoumanou obec. Tento interval pak lze počítat celkem za všechny případy nebo pouze za děti počaté v manželství, tedy ty, které se narodily za více než 8 dokončených měsíců trvání manželství.

U žen, které se vdávaly před třicátým rokem života a které se v manželství dožily 50 let, lze také spočítat průměrný věk při posledním porodu podle vzorce

$$\bar{x} = \frac{\sum x^{PP} \cdot N_x^{v,PP}}{N^{v,PP}}$$

kde x^{PP} je věk žen při posledním porodu, $N_x^{v,PP}$ je počet živě narozených dětí posledního pořadí pro ženy ve věku x , $N^{v,PP}$ je celkový počet živě narozených dětí posledního pořadí. Na tento výpočet lze použít pouze rodinné listy typu II, kde je známo datum konce manželství.

Analýza úmrtnosti se skládá ze zkoumání průměrné délky manželství a rozboru kojenecké úmrtnosti. Kojenecká úmrtnost se počítá podle vzorce

$$kú = \frac{D_0}{N^v} \cdot 1000$$

kde D_0 je počet zemřelých ve věku 0 a N^v je počet živě narozených.

6.6. Zpracování sociální skladby obyvatelstva

6.6.1. Termíny používané v matrikách

Pro badatele by bylo nejvhodnější, pokud by mohli obyvatelstvo rozdělit do předem připravených kategorií, které by měly jasnou a přesnou definici a odpovídaly by stavům či třídám v sociální stratifikaci. Vzhledem k povaze pramenů, z nichž lze čerpat, tj. církevních matrik, ale takováto varianta nepřichází v úvahu, protože lze vycházet pouze z označení, která se vyskytují v matrikách a která pro popis obyvatel použili tehdejší faráři. Stejně jako se v průběhu času vyvíjel matriční zápis, proměňovaly se také termíny, kterými byly označovány jednotlivé osoby v matrikách. V nejstarších matrikách, bylo-li vůbec nějaké postavení či povolání jednotlivce uvedeno, se hledělo na majetek člověka či rodiny (sedlák, podruh apod.). V průběhu 19. století se začínalo zohledňovat také povolání, které v posledních dekáдах 19. století bylo zapisováno už velmi často. Realita byla ovšem taková, že faráři zapisovali povolání či postavení lidí poměrně volně a používali množství výrazů.

V matrikách venkovských oblastí se nejčastěji vyskytovaly výrazy sedlák, chalupník, domkář a podruh, což obecně reflektovalo velikost jejich majetkové držby. Tato označení ale nutně nekopírovala vrstvy v sociální stratifikaci a často proto není možné zjistit, zda např. člověk zapsaný jako podruh byl nádeníkem, domácí výrobce, dělníkem, řemeslníkem, případně kombinací předchozích.

Sedláci

Sedláci vlastnili velké zemědělské usedlosti, na kterých sami hospodařili. Obvykle se živili pouze zemědělskou činností na vlastních pozemcích a nepotřebovali žádný doplňkový zdroj obživy. Obecně se jednalo o nejbohatší venkovskou skupinu obyvatel, přestože výměra selských usedlostí se mohla regionálně velmi lišit. V minulosti bývali sedláci také nejvíce zatíženi robotními povinnostmi vůči vrchnosti, která tak měla zájem na tom, aby všechny selské

usedlosti dobře fungovaly. Pokud došlo k situaci, že byla usedlost pustá, což se hojně dělo např. v době demografické krize po třicetileté válce, tak se vrchnost snažila obsazovat opuštěné statky podruhy (Němečková, 2012, s. 152, 154), ale ti mnohdy nejevili o hospodaření velký zájem (Cerman, Maur, 2000, s. 745).

Součástí selských hospodářství bývaly i menší domky, v nichž mohly bydlet další rodiny v podruží, výměnkáři nebo čeledí. Sedláci také zaměstnávali čeledíny a děvečky pro práci na svých hospodářstvích. Hospodáři na selských gruntech mohli předat usedlost svému nástupci již za svého života a odejít na výměnek.

Chalupníci

Další skupinou byli chalupníci, což byla obtížněji definovatelná skupina. Patřil jim obvykle větší dům s polnostmi, které ale nedosahovaly stejné rozlohy jako polnosti sedláků. Berní rula definovala chalupníka jako drobného rolníka se 7 až 12 strychy polí (Cerman, Maur, 2000, s. 745). Jejich usedlosti už většinou nezahrnovaly další stavení pro výměnkáře či podruhy a mnohem méně často než sedláci zaměstnávali čeledíny, protože by je nebyli schopni uživit (Němečková, 2012, s. 152). Podle Alice Velkové se čeledí vyskytovala asi na čtvrtině chalupnických usedlostí, zatímco na selských usedlostech to bylo až 60 % (Velková, 2009, s. 84). Chalupníci nebyli vždy schopni zajistit si obživu pouze zemědělstvím, a tak nebylo výjimkou, že si přivydělávali i jinak, např. řemeslem. V některých oblastech se dá také setkat s termíny, jako je např. zahradník, což je výraz pro hospodáře na ještě menší usedlosti, než byla ta chalupnická.

Domkáři

Obecným trendem v evropských společnostech od konce 17. století byl nárůst podílu obyvatel s minimální či žádnou pozemkovou držbou, přičemž neubývalo celkového počtu selských usedlostí (Němečková, 2012, s. 154; Velková, 2009, s. 43). Domkáři se v českých zemích ještě v 17. století příliš nevyskytovali, ale v dalších dvou stoletích se domkářská vrstva rozrostla a stala se velmi početnou. K jejich nárůstu došlo už po překonání populačního úbytku po třicetileté válce, ale velkým tempem domkářů začalo přibývat hlavně v 18. století (Cerman, Maur, 2000, s. 737). Tito lidé obvykle vlastnili menší domek, ke kterému nepatřily žádné další pozemky, případně jen minimální zahrada. Domkáři se proto museli žít jinak než obděláváním vlastních polností, a tak se v této vrstvě vyskytovalo velké množství řemeslníků, dělníků apod. Pro domkáře bylo řemeslo či námezdní práce hlavní činností, kdežto pro chalupníky to byl jen doplňkový zdroj obživy (Němečková, 2012, s. 152). Výstavba či koupě domku byla levnější než zakoupení selské usedlosti, a proto se toto bydlení stávalo dostupnějším pro mnohé obyvatele, např. pro syny sedláků či chalupníků, kteří nedělili usedlost (Velková, 2009, s. 325). Ti si mohli koupit či postavit domky za svoje dědické podíly nebo si na ně vydělat čelední službou (Petráň, 1964, s. 85; Velková, 2009, s. 11, 136). Přestože si mohli lidé nějaké peníze vydělat v čelední službě uspořit, rozhodující suma na koupi domu obvykle stejně pocházela z jejich dědického podílu (Velková, 2009, s. 98). Výstavba domků se šlechtě ale příliš nelíbila, a tak začínala vyžadovat povolení k výstavbě domu, souhlas k osídlování obecních pozemků nebo regulovala sňatky nemajetných osob (Cerman, Maur, 2000, s. 754). Možnosti vydělat si na nemovitost

vlastní prací se v 19. století zhoršily, protože rostla cena nemovitostí. Počet selských a chalupnických usedlostí zůstával téměř neměnný, a ani domky se nestavěly tolik jako v 18. století, takže získání nemovitosti bylo komplikovanější (Velková, 2009, s. 139).

Podruzi

Nejchudší venkovskou vrstvou byli ti, kteří nevladli žádnou nemovitost a byli tak nuceni žít v nájmu (podruží), případně v obecních staveních. Podruzi se buď do této vrstvy již narodili, anebo se do ní „propadali“ nedědicí potomci z bohatších rodin. Stávalo se, že zůstávali v podruží u svých bratrů či jiných příbuzných (Němečková, 2012, s. 152). Mohlo se výjimečně stát, že se podruhem stal i dřívější sedlák či chalupník, který se zadlužil a byl nucen usedlost prodat. Podruzi se mohli žít řemesly nebo námezdní prací, přičemž celá řada podruhů pracovala v zemědělství. Velké množství dětí z nájemnických rodin prožilo část života v čelední službě, protože jejich rodina je nemusela být schopna uživit a zároveň nepotřebovala jejich pracovní sílu (Velková, 2009, s. 453).

6.6.2. Klasifikace obyvatel podle sociálního postavení

Při kategorizaci podle sociálního postavení si badatel nejprve musí určit, podle jakého aspektu hodlá obyvatele dělit. Ve venkovských oblastech s převahou zemědělství se nabízí dělení podle velikosti usedlostí, na kterých hospodařili, nebo podle způsobu obživy. Nejsnáze zařaditelní jsou sedláci živící se pouze zemědělstvím, ale v případě ostatních obyvatel je situace poněkud méně jednoznačná. Mnoho termínů, např. chalupník, se může ve svém významu lišit podle místa či epochy zkoumání (Velková, 2009, s. 44; Cerman, Maur, 2000, s. 759). Dalším problémem v těchto děleních je především to, že zatímco domkář či podruh označuje vztah k vlastnictví nemovitosti, řemeslník či dělník odkazuje ke způsobu obživy. Je jistě velmi pravděpodobné, že např. celá řada domkářů vykonávala nějaké řemeslo a obdobně i mnoho řemeslníků vlastnilo dům, přestože to nemuselo být v zápise explicitně uvedeno. Zařazení takových lidí do jednotlivých skupin pak do značné míry závisí na tom, jak se farář tohoto člověka rozhodl zapsat. Pokud tedy někdo byl zároveň např. domkář a švec, mohl být určitě v matrice zapsán pouze jako domkář nebo pouze jako švec, ale stejně tak mohly být uvedeny údaje oba. Řada lidí by tedy mohla patřit do více kategorií a je problematické, které z hledisek upřednostnit. Možností řešení by bylo vytvoření samostatné kategorie (např. domkář + řemeslník), ale při tomto postupu hrozí vznik „příliš“ podrobné klasifikace, v níž nebude možné zajistit dostatečně velké počty případů, které by bylo možno analyzovat. Pro potřeby této práce je však žádoucí zajištění co největšího počtu případů v jednotlivých kategoriích, čemuž lépe vyhovuje třídění s malým množstvím kategorií. Klasifikace s velkým množstvím kategorií jsou vhodné spíše pro co nejpřesnější popis složení společnosti v daném období, což zde ovšem není cílem.

Z výše uvedených důvodů bylo řešením vytvoření dvojí sociální klasifikace – podle vlastnictví nemovitosti a podle způsobu obživy. Tímto způsobem je možné populaci rozdělit nejpřesněji. Není tak nutno rozhodovat, zda např. člověka uvedeného jako podruha a zedníka zařadit mezi vrstvu podruhů nebo vrstvu řemeslníků. Dělení tedy bylo dvojí, takže tento člověk

může být jednoznačně zařazen podle vlastnictví nemovitosti mezi podruhy a podle způsobu obživy mezi řemeslníky.

Dalším problémem je také rozhodnutí o tom, čím sociální postavení se vlastně má analyzovat. Věra Kalousková ve své studii Lochenic zjišťovala tento údaj u novomanželů při sňatku. Pokud ovšem tento údaj nebyl k dispozici, zapisovala postavení otce či v případě nemanželských dětí postavení matky (Kalousková, 2006, s. 87). Ve studii Štáhlav byla sociální kategorie svobodných snoubenců dána postavením jejich otců, v případě vdovců pak jejich vlastní situace a v případě vdov postavením jejich zemřelých manželů (Klásterská, 1998, s. 152). Obdobný postup byl použit i ve studii Dobrovic (Holubová, 2004, s. 128). V analýze Libčan sledovala Alexandra Šikulová postavení ženichů a v případě, že nebylo uvedeno, použila postavení jejich otce. Stejně tak postupovala i u nevěst, ale v jejich případě se zápis o povolání vyskytoval pouze zřídka, a tak byla drtivá většina nevěst zařazena podle svého otce (Šikulová, 2010, s. 145).

Ve Staňkově bylo sociální postavení či profese sledováno pouze u mužů, protože jejich status determinoval i status členů jejich rodin. Údaje pro analýzu byly zaznamenávány ze zápisů v matrice oddaných, a to konkrétně postavení ženicha, ženichova otce a nevěstina otce. Jejich vzájemnými kombinacemi pak lze důkladně analyzovat všechny aspekty sňatečnosti. Srovnání ženichů a jejich otců umožňuje zkoumat, jak často si synové polepšili či pohoršili oproti postavení svého otce. Studium ženichů a otců nevěst zase nabízí možnost zkoumat míru sňatkové homogamie u jednotlivých skupin obyvatelstva. Má ovšem jednu podstatnou nevýhodu. Ženichové a otcové nevěst pocházeli z různých generací, takže se takto srovnávají rozdílné generace lidí žijící mnohdy v odlišných podmínkách. Ve Staňkově např. v roce 1880 pracovala řada mladých mužů v průmyslu, zatímco o jednu generaci dříve se tyto profese téměř vůbec nevyskytovaly. Nedostatek je možné kompenzovat tím, že se porovná postavení otců ženichů a otců nevěst, čímž se dosáhne toho, že je srovnávána stejná generace. Problémem tohoto přístupu je však to, že postavení syna při sňatku se mohlo od jeho otce výrazně lišit. Příkladem může být situace v selských rodinách, kde obvykle přebíral usedlost pouze jeden dědic a postavení jeho sourozenců tak pravděpodobně bylo jiné než v případě jejich otce. Status otce si udrželo většinou pouze jedno dítě, zatímco ostatní se v sociální hierarchii propadali (Klásterská, 1998, s. 146). Je proto důležité brát v potaz přednosti i nedostatky jednotlivých komparací.

U ženichů, především na počátku 19. století, bylo ve staňkovských matrikách jejich vlastnímu povolání či pozici obvykle věnováno velice málo pozornosti. Většinou se farář zaměřoval na ženichův původ a příbuzenské vztahy. Zápis u svobodných mužů na počátku 19. století až na výjimky neobsahoval žádnou informaci o postavení či povolání ženicha, přestože v mnoha případech byl muž ve věku, kdy bylo velmi pravděpodobné, že už nežije v otcovském domě a žije sám. Obvyklý zápis o ženichovi z počátku 19. století mohl vypadat např. takto – *Simon, manželský syn Johanna Schuha, rychtáře ve Vsi Staňkově, a jeho manželky Anny* (SOAvP, i.č. 14, fol. 14). U obrovské části mužů tak nešlo tento údaj ze zápisů v matrice oddaných zjistit. Aby bylo možno získat více informací o postavení těchto mužů, byla dohledávána v případech, kdy to bylo možné, také data o jejich statusu či povolání v matrice

narozených při narození jejich prvního dítěte v daném manželství. V těchto zápisech se už faráři tolik nevěnovali rodičům muže, ale zaměřovali se spíše na jeho vlastní postavení. Pokud bylo možné zjistit oba údaje, tzn. povolání či postavení při sňatku a při narození prvního dítěte, pak se v drtivé většině případů nelišily (viz tab. 7). Informace získané z matrik narozených byly proto považovány za rovnocenné zápisu při sňatku a vhodné doplnění chybějících údajů z matrik oddaných spíše než za informaci o jiné životní fázi muže (srv. Velková, 2009, s. 305), protože sňatek byl obvykle poslední příležitostí k vylepšení sociální pozice (Velková, 2009, s. 327).

6.6.2.1. Třídění snoubenců podle vlastnictví nemovitosti

První ze dvou klasifikací je třídění obyvatelstva podle vlastnictví nemovitosti. Hlavně na venkově bylo vlastnictví nemovitosti v minulosti hlavním kritériem, podle kterého šlo určit postavení jednotlivce ve společnosti. V souvislosti s modernizací a industrializací, která vytvářela nová povolání a možnosti výdělků např. na železnici či v dělnických profesích, sice ztrácelo svoje dominantní postavení, ale pořád zůstávalo klíčové pro sociální status člověka.

Podle vlastnictví nemovitostí byli obyvatelé rozděleni do tří skupin

- a. hospodáři – majitelé usedlostí s pozemky, resp. nemovitostí větších než domky
- b. domkáři
- c. podruzi

Do první skupiny byli řazeni nejbohatší lidé, tzn. ti, kteří vlastnili více než jen pouhý dům. Ve Staňkově bylo toto rozdělení komplikováno mimo jiné i dvojjazyčností matriky a velkou řadou termínů používaných pro zmíněnou skupinu lidí. Vyskytovali se sedláci, polo- a čtvrtlánici, chalupníci, držitelé pozemků, sousedé a také německé ekvivalenty, např. Bauer, Halblahner, Grundbesitzer či Bürger. Ukázalo se tady odlišné názvosloví ve Staňkově Městysi a Staňkově Vsi. Zatímco ve Staňkově Vsi se používalo pro majitele hospodářství v německých zápisech výrazu Bauer a v českých termínu sedlák, ve Staňkově Městysi se používalo německého slova Bürger a českého ekvivalentu soused. V jiných studiích běžné rozdělení sedláků a chalupníků by ve Staňkově nedávalo příliš smysl, protože výraz chalupník se používal jen velmi zřídka a jednalo se jen o několik případů. Mezi hospodáře byli ještě zařazeni mlynáři a výměnkáři. Výměnkář sice již svou usedlost předal dalšímu hospodáři, ale jelikož se tento výraz vyskytoval hlavně u otců snoubenců, tj. šlo o informaci o „původu“ snoubenců, byli zařazeni také do této skupiny. Jinými slovy ženich či nevěsta, jejichž otec byl v době jejich sňatku výměnkářem, pocházeli téměř jistě z rodiny vlastníci usedlost, což bylo klíčové pro zařazení v rámci této klasifikace (Velková, 2009, s. 436). Na výměnek sice mohli odejít i domkáři, ale ti si obvykle mohli vymínit pouze právo bytu a několik málo dalších služeb (Velková, 2009, s. 279, 294, 296, 302). Dá se proto domnívat, že člověk uvedený v matrice jako výměnkář, byl ve většině případů dřívější majitel nemovitosti větší než dům, a tudíž člověk v této klasifikaci spadající mezi hospodáře.

Druhou kategorií byli domkáři. V jejich případě bylo vymezení velmi jednoduché. Mezi domkáře byl zařazen ten, který byl přesně tímto výrazem, případně německým ekvivalentem Häusler, v matrice označen.

Poslední kategorie byla souhrnně nazvána podruzi, ale zahrnuje mimo lidí takto přímo označených i další skupiny obyvatel, o kterých se lze důvodně domnívat, že žádnou nemovitost nevlastnili. Slovo podruh začalo být postupně nahrazováno slovem nájemník (zlomem je přibližně rok 1860). Dále byli do této skupiny zahrnuti také všichni muži označení jako nádeníci, čeledíni, obecní sluhové, pacholci a žebráci. Čeledín bylo sice spíše označení určité životní fáze než sociální kategorie (Velková, 2009, s. 363), ale minimálně v době zápisu do matriky tyto lidé žádnou nemovitost nevlastnili.

Postavení ženichů při sňatku a při narození prvního dítěte

Informace o majetkových poměrech ženicha při zápisu o sňatku byla ve Staňkově z celkového počtu 899 sňatků uvedena pouze u 225 mužů. Ve snaze o získání těchto údajů u většího počtu mužů bylo rozhodnuto sledovat i postavení muže uvedené v zápisu o narození jeho prvního dítěte v manželství. Tímto způsobem se dá značně rozšířit počet mužů, u kterých je známa informace o jejich sociální pozici. Situace se sice od doby sňatku mohla změnit, ale jelikož tento interval obvykle netrval dlouho, bylo rozhodnuto počítat i tyto zápisy. Sňatek a narození prvního dítěte dělilo v průměru pouze 13,2 měsíce (viz tab. 56). Zatímco informace o vlastnictví nemovitosti byla uvedena u 225 mužů při jejich sňatku, při narození prvního dítěte byl tento údaj u dalších 255 mužů, takže je tak zajištěn mnohem větší vzorek, který lze analyzovat.

Z celkem 225 ženichů, kteří během 19. století uzavřeli sňatek a měli uveden sociální status při sňatku, nemělo 80 z nich tento stav uveden při narození prvního dítěte, příp. neměli v obci děti. Ze zbývajících 145 mužů, u kterých byly k dispozici oba údaje, se u 138 data shodovala a pouze u 7 z nich došlo k nějakému posunu. V jednom případě byl muž při sňatku uvedený jako soused později označen za domkáře, další se z domkáře při sňatku stal podruhem a celkem pět podruhů si po sňatku polepšilo – ze čtyř se stali domkáři a z jednoho dokonce soused. U 95 % mužů se ovšem oba údaje shodovaly. Z tohoto důvodu se lze domnívat, že i přes možnost jistého zkreslení je vhodné považovat údaje při sňatku a při narození dítěte za v podstatě rovnocenné. Ve výjimečných případech, kdy se status mužů při sňatku a při narození prvního dítěte lišil, byl upřednostněn údaj uvedený při sňatku.

Tab. 7 – Typ vlastnictví usedlosti ženichem při sňatku a v době narození prvního dítěte, protogamní sňatky, Staňkov, sňatkové kohorty 1800 – 1900

Sociální postavení při narození prvního dítěte	Sociální postavení při sňatku			
	hospodář	domkář	podruh	celkem
Hospodář	41	-	1	42
Domkář	1	35	4	40
Podruh	-	1	62	63
Celkem	42	36	67	145

Zdroj: SOA v Plzni, sbírka matrik, vlastní zpracování

6.6.2.2. Třídění snoubenců podle způsobu obživy

Třídění podle vlastnictví a velikosti nemovitosti bylo klíčové pro odhad „zámožnosti“ jednotlivých lidí zejména v zemědělských oblastech (Skořepová, 2008, s. 83), ale toto kritérium v průběhu 19. století ztrácelo na výlučnosti. Zatímco na počátku 19. století byl vztah k nemovitosti zcela zásadní pro sociální postavení jednotlivce, postupem času to však přestávalo platit. Velcí sedláci i nadále samozřejmě zůstávali vesnickou majetkovou elitou, ale jejich postavení nebylo už tak výlučné jako v minulosti. Prudký rozvoj průmyslu a dopravy znamenal také vytváření zcela nových pracovních pozic, které mohly být výnosnější než tradiční způsoby obživy. Kvalifikovaní dělníci či zaměstnanci dráhy sice nemuseli vlastnit žádnou zemědělskou půdu či dokonce ani vlastní střechu nad hlavou, ale jejich mzdy často značně přesahovaly výdělky zemědělců či tradičních řemeslníků.

Zvolené třídění podle způsobu obživy vychází z klasifikace použité v analýze obyvatelstva Lochenic (Kalousková, 2006), ale místo sedmi kategorií jich obsahuje pouze pět.

1. sedláci
2. řemeslníci
3. dělníci v zemědělství
4. dělníci mimo zemědělství
5. ostatní

Mezi sedláky byli zařazeni ti obyvatelé, kteří se živili pouze zemědělstvím a obdělávali svoje vlastní pozemky. V matrikách byli označováni různě, např. rolník, půlláník, majitel usedlosti.

Za řemeslníky byli považováni všichni, kteří vykonávali nějaké řemeslo v tradičním slova smyslu. Obvykle měli vlastní řemeslnou dílnu a práci vykonávali většinou doma, ale neplatilo to u všech. Ve Staňkově v 19. století se vyskytli barvíř, bečvář, bednář, cukrář, cvočkář, čepičkář, hadrník, hostinský, hrnčír, hrobník, klempír, kloboučník, kolář, kominík, kovář, koželuh, kožešník, krejčí, kuchař, mukař, mydlář, niřař, pekař, perníkář, pláteník, provazník, řešetář, řezník, sedlař, soukeník, stolař, střihač sukna, švec, tesař, tkadlec, tkaničkář, truhlář, výrobce nádobí a zedník. Ve snaze o to, aby se v této kategorii vyskytovali především samostatně působící řemeslníci a nikoli průmysloví dělníci, sem nebyli zahrnuti např. zámečníci. Ti spíše pracovali v průmyslových podnicích, a proto jsou řazeni mezi dělníky mimo zemědělství. Pokud byl v témže zápise uveden termín odkazující k vlastnictví zemědělské usedlosti (např. soused) a zároveň nějaké řemeslo, byl takový člověk řazen mezi řemeslníky. Skupina řemeslníků by se tedy asi dala nejlépe definovat jako samostatně výdělečně činní lidé, kteří pracovali manuálně a neživili se (primárně) zemědělstvím.

Dělníci v zemědělství byli tvořeni skupinou obyvatelstva, která nevlastnila vlastní zemědělskou půdu, ale pracovala v širokém slova smyslu v zemědělství. Patřili sem čeledíní, pacholci, kleštěc dobytka, mlynářští tovaryši (chasníci či pomocníci), nádeníci, pastýři či služební.

Do kategorie dělníků mimo zemědělství byli řazeni především manuálně pracující lidé v průmyslu či těžbě nerostů. Obvykle nepracovali doma, ale docházeli do práce v továrně či v dole. Na rozdíl od řemeslníků bývali v zaměstnaneckém poměru, kde pobírali pravidelnou mzdu. Poněkud problematické je správně zařadit povolání, jejichž představitelé mohli být jak řemeslníky, tak i průmyslovými dělníky, což byl případ hrnčírů, bednářů a stolařů. Pokud se u těchto profesí nevyskytl žádný zpřesňující údaj, pak byli zařazeni mezi řemeslníky, ale nezřídka bylo v matričním zápisu upřesnění, které umožnilo přesnější zařazení. Lidé označení pouze jako bednáři tak byli zařazeni mezi řemeslníky, ale bednáři v pivovare už byli dělníky mimo zemědělství. Obdobně tomu bylo u „hrnčírů ve fabrice“ a „stolařů ve sklárně“. Ve Staňkově se v 19. století tedy vyskytoval bednář v pivovaru, cihlář, dělník (tovární, na dráze, v hutí atd.), dozorcí a hlídači (na dráze, skladu, strojů), havíř, hrnčír ve fabrice, hutní mistr, strojník, stolař ve sklárně, topič a zámečnick. Velkou část této skupiny pak tvořila různá sklářská povolání, obvykle označovaná německými termíny (Polier, Schleifer, Spiegelbeleger atd.).

Poslední kategorii tvoří všechny zbývající profese, které se z nějakého důvodu nehodí mezi předchozí čtyři skupiny. Jedná se o velmi heterogenní část populace vykonávající nejrůznější povolání. Jednu část tvořili lidé s vyšším vzděláním či specifickou dovedností, dále pak různé obchodnické profese a v neposlední řadě sem patřili také lidé zaměstnaní vrchností či státem. Výčet této kategorie tedy zahrnuje následující profese – cestář, četník, finanční dohlížitel, hajný, hudebník, kočí, lesník, listonoš, komediant, kramář (obchodník, kupec, hokynář), písař, policista, praktický lékař, sládek, správce, stavbyvedoucí, strojvedoucí, šafář, učitel, úředník, vedoucí pošty a zkoušený lékař domácích zvířat. Obecně se jedná o poměrně vzdělanou a snad i relativně zámožnou skupinu obyvatel. U mnohých těchto profesí se také dá předpokládat značná míra geografické mobility a může být obtížné rekonstruovat rodiny v celé délce trvání jejich manželství.

Stejně jako v případě klasifikace podle vlastnictví nemovitosti i zde bylo pro zajištění většího vzorku sledováno i povolání při narození prvního dítěte, pokud daný člověk nějaké dítě ve Staňkově měl. Pouze u 7 % ženichů se jejich zařazení při sňatku a narození prvního dítěte lišilo a v těchto případech bylo upřednostněno povolání při sňatku, ale u 93 % případů se oba údaje shodovaly, a proto i zde lze považovat oba zápisy za stejně relevantní.

Informaci o povolání je k dispozici celkem u 794 ženichů, u 670 otců ženichů a 664 otců nevěst. U 482 manželství jsou známy všechny tři údaje.

Při srovnání vývoje v průběhu 19. století bylo použito dělení na sňatkové kohorty 1800 až 1839, 1840 až 1869 a 1870 až 1900. Důvodem tohoto třídění byly hlavně společenské změny, ke kterým docházelo. Sňatkové kohorty 1800 až 1839 uzavřely sňatek a prožily podstatnou či celou část reprodukčního období ještě ve stavovské společnosti. Prostřední skupina by šla popsat jako přechodná, protože většina těchto manželství probíhala až po velkých společenských změnách v roce 1848, ale ve sféře ekonomické ještě nedošlo k příliš velkým změnám oproti předchozímu období. Po roce 1870 už nastala éra masové industrializace a podíl zaměstnanců v průmyslu se rychle zvyšoval.

7. Formování a zánik manželských svazků

Tato kapitola bude pojednávat o vzniku manželských svazků ve Staňkově v 19. století. Předmětem analýzy bude stav snoubenců, jejich věk a také odlišnosti ve sňatkovém chování podle sociálního postavení. Pozornost bude věnována i délce trvání manželství.

Sňatečnost měla ve společnostech, které neomezovaly počet narozených dětí, zásadní vliv na úroveň plodnosti, protože rození dětí se mělo podle zvyklostí a církevních předpisů odehrávat výhradně v rámci manželství. V českých zemích na počátku 19. století dosahovaly ukazatele sňatečnosti vysokých hodnot. Hrubá míra sňatečnosti se pohybovala okolo 8 sňatků na 1000 obyvatel. Vysoká úroveň sňatečnosti způsobovala nízký podíl trvale svobodných lidí, přičemž se obvykle jednalo o ty, kteří neměli dostatečný majetek, aby dostali povolení k sňatku (Fialová, 1987, s. 208). Od poloviny dvacátých let 19. století se ovšem situace začala měnit – docházelo k odkladu sňatků do vyššího věku a současně ke zvyšování podílu trvale svobodných. Tento trend se zase obrátil v sedmdesátých letech, kdy navíc míra sňatečnosti přestala tak úzce souviset s úrovní plodnosti. (Fialová, 1987, s. 209–212).

Pro možnost uzavřít sňatek bylo považováno za nezbytné být schopen uživit vlastní rodinu či mít pro to jako dědic v budoucnu předpoklady (Klásterská, 1998, s. 145). Uzavření manželství ale obvykle stálo v cestě více překážek. Přestože po zrušení nevolnictví byla zrušena nutnost mít vrchnostenský souhlas k sňatku, bylo povolení běžně vyžadováno až do roku 1848. I poté se ovšem až do roku 1868 uplatňoval tzv. politický konsens k manželství, tedy povolení od příslušných politických orgánů (v letech 1849 až 1855 měla právo udělovat povolení k sňatku obecní samospráva, v letech 1856 až 1868 okresní úřad) (Fialová, 1985, s. 104). Těmito omezeními měla být regulována hlavně sňatečnost chudých vrstev obyvatelstva a některým skupinám (např. mrzákům, žebrákům, tulákům, chovancům chudobinců apod.) neměl být sňatek povolován vůbec (Klabouch, 1960, s. 42). Občanský zákoník z roku 1811 navíc stanovoval hranici plnoletosti na 24 let. Pokud chtěl uzavřít manželství mladší člověk, musel k tomu mít souhlas rodičů či zákonných zástupců. V průběhu 19. století se také rozšiřoval okruh mužů, kterých se týkala vojenská služba. Mladý muž, který ještě nebyl u odvodu, a nebylo jisté, zda nebude do armády povolán, většinou povolení k sňatku nedostal. Od roku 1868 byla zavedena všeobecná branná povinnost trvající většinou tři roky, ale pro náhradní záložníky, učitele nebo vlastníky selských usedlostí trvala jen osm týdnů (Fialová aj., 1996, s. 161). Velmi omezené

možnosti uzavřít sňatek pak měli také úředníci, četníci a další skupiny zaměstnanců (Fialová, 1985, s. 105).

Data týkající se sňatečnosti byla zpracována pouze za soubor rodin sestavených pro potřeby této analýzy. Jedná se tedy jen o určitý segment tehdejší staňkovské populace, který nemusí přesně odpovídat celé populaci.

7.1. Stav snoubenců

Protogamní sňatky, tedy sňatky dvou svobodných snoubenců, tvořily v průměru za celé 19. století ve Staňkově téměř 79 % z celkového úhrnu. Je to poměrně více než např. v Budyni nad Ohří, kde to v první polovině 19. století bylo jen 73 % (Dušek, 1985, s. 177), naopak např. v Lochenicích mezi lety 1784–1899 to bylo téměř 83% (Kalousková, 2006, s. 85).

Při srovnání jednotlivých etap 19. století je patrný trend snižování podílu sňatků ovdovělých osob. Protogamní sňatky v prvních dvou dekádách 19. století tvořily pouze 55 % z celkového počtu sňatků, ovšem tento podíl postupem času rostl až k více než 86 % v posledním dvacetiletí 19. století. Obdobně se snižoval podíl sňatků dvou ovdovělých osob, který za stejnou dobu klesl z necelých 15 % na pouhé 3,6 %. *Dějiny obyvatelstva českých zemí* pro přelom 19. a 20. století uvádějí 85 % protogamních sňatků, šestiprocentní podíl vdov na celkovém počtu nevěst a třináctiprocentní podíl vdovců z úhrnu ženichů (Fialová aj., 1996, s. 164). Zmiňované podíly byly ve Staňkově v posledních dvaceti letech 19. století téměř totožné.

Tab. 8 – Počty sňatků podle stavu snoubenců, Staňkov, 1800–1900, absolutní počty

Stav snoubenců	Období					celkem
	1800–1819	1820–1839	1840–1859	1860–1879	1880–1900	
Oba svobodní	53	106	115	168	267	709
Vdovec – svobodná	21	18	14	26	25	104
Svobodný – vdova	8	3	5	5	6	27
Vdovec – vdova	14	14	10	10	11	59
Celkem	96	141	144	209	309	899

Zdroj: SOA v Plzni, sbírka matrik, vlastní zpracování

Tab. 9 – Počty sňatků podle stavu snoubenců, Staňkov, 1800–1900, struktura v %

Stav snoubenců	Období					celkem
	1800–1819	1820–1839	1840–1859	1860–1879	1880–1900	
Oba svobodní	55,2	75,2	79,9	80,4	86,4	78,9
Vdovec – svobodná	21,9	12,8	9,7	12,4	8,1	11,6
Svobodný – vdova	8,3	2,1	3,5	2,4	1,9	3,0
Vdovec – vdova	14,6	9,9	6,9	4,8	3,6	6,6
Celkem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Zdroj: SOA v Plzni, sbírka matrik, vlastní zpracování

7.2. Věk snoubenců

Sňatkový věk byl uveden u všech snoubenců ze zkoumaného souboru až na dvě výjimky. Lze tedy na poměrně velkém souboru analyzovat sňatkový věk u jednotlivých skupin snoubenců. Věk při sňatku uváděný v matrikách byl chápán jako dokončený věk, tedy věk při posledních narozeninách.

Tab. 10 – Sňatky podle věku snoubenců (v letech) a jejich stavu, Staňkov, sňatkové kohorty 1800–1900, absolutní počty

Věk	Ženich				Nevěsta			
	svobodný		vdovec		svobodná		vdova	
	svobodná	vdova	svobodná	vdova	svobodný	vdovec	svobodný	vdovec
15–19	9	-	-	-	116	4	1	1
20–24	287	6	1	-	379	26	3	-
25–29	263	10	6	-	143	25	6	5
30–34	98	5	19	3	53	25	8	3
35–39	30	4	27	5	11	14	5	8
40–44	11	2	15	6	1	7	2	8
45–49	9	-	15	3	4	6	1	16
50+	1	-	24	39	2	-	-	15
Neuveden	1	-	-	-	-	-	1	-
Celkem	709	27	107	56	709	107	27	56

Zdroj: SOA v Plzni, sbírka matrik, vlastní zpracování

Tab. 11 – Sňatky podle věku snoubenců (v letech) a jejich stavu, Staňkov, sňatkové kohorty 1800–1900, relativní podíly v %

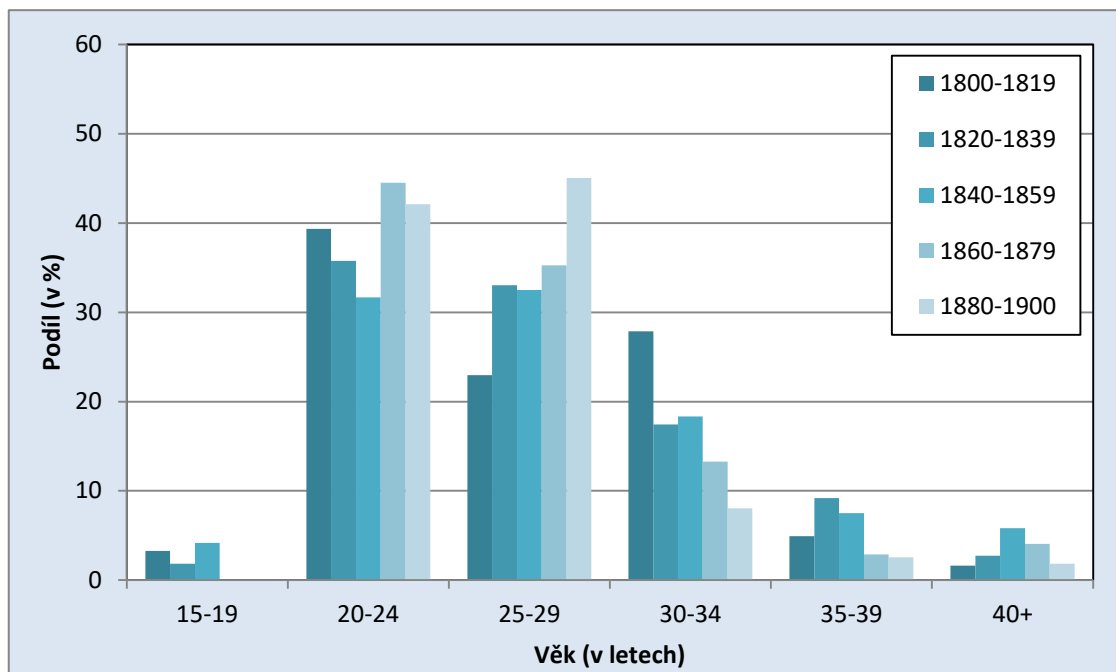
Věk	Ženich				Nevěsta			
	svobodný		vdovec		svobodná		vdova	
	svobodná	vdova	svobodná	vdova	svobodný	vdovec	svobodný	vdovec
15–19	1,3	-	-	-	16,4	3,7	3,7	1,8
20–24	40,5	22,2	0,9	-	53,5	24,3	11,1	-
25–29	37,1	37,0	5,6	-	20,2	23,4	22,2	8,9
30–34	13,8	18,5	17,8	5,4	7,5	23,4	29,6	5,4
35–39	4,2	14,8	25,2	8,9	1,6	13,1	18,5	14,3
40–44	1,6	7,4	14,0	10,7	0,1	6,5	7,4	14,3
45–49	1,3	-	14,0	5,4	0,6	5,6	3,7	28,6
50+	0,1	-	22,4	69,6	0,3	-	-	26,8
Neuveden	0,1	-	-	-	-	-	3,7	-
Celkem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Zdroj: SOA v Plzni, sbírka matrik, vlastní zpracování

Zastoupení jednotlivých věkových skupin snoubenců bylo zpracováno v absolutních číslech (tab. 10) i relativních podílech (tab. 11). Velmi patrný byl rozdíl mezi pohlavími hlavně u

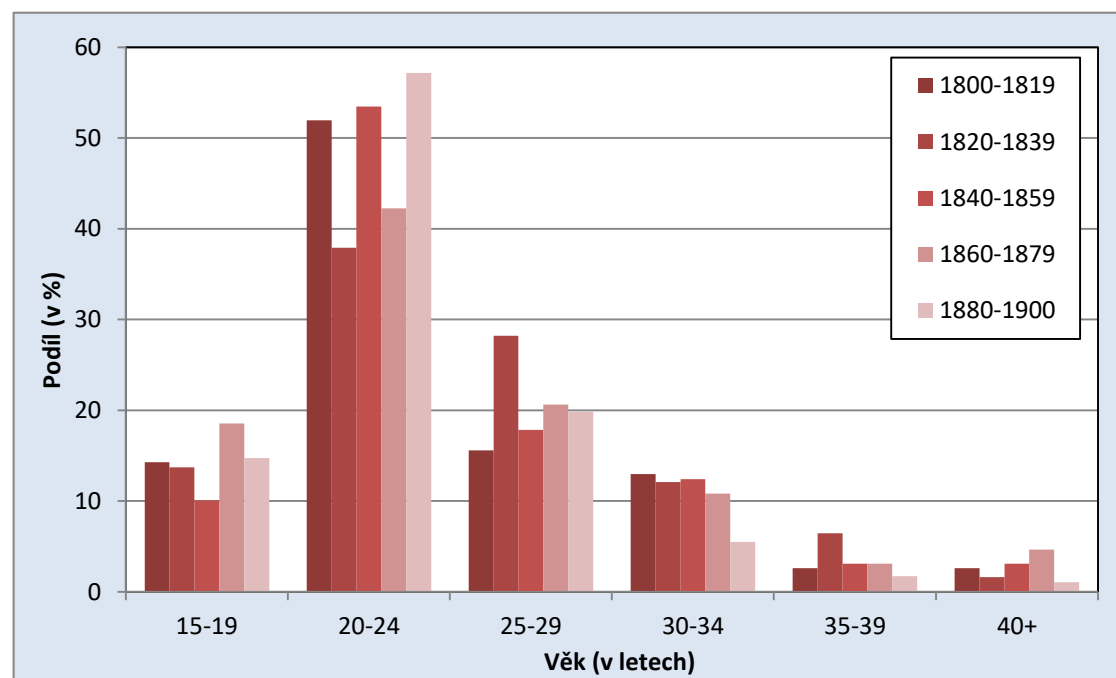
nejmladší věkové skupiny, tj. mezi 15 a 19 roky. Zatímco bylo zaznamenáno pouze 9 sňatků mužů tohoto věku, stejně staré ženy uzavřely hned 122 manželských svazků. Ve dvou případech se dokonce jednalo už o vdovy. Na druhou stranu mezi svazky dvou ovdovělých tvořili muži nad 50 let hned 70 % z celkového počtu.

Obr. 1 – Skladba svobodných ženichů podle věku, Staňkov, sňatkové kohorty 1800–1900, v %

Zdroj: SOA v Plzni, sbírka matrik, vlastní zpracování

Obr. 2 – Skladba svobodných nevěst podle věku, Staňkov, sňatkové kohorty 1800–1900, v %

Zdroj: SOA v Plzni, sbírka matrik, vlastní zpracování

Struktura snoubenců podle věku se proměňovala i v čase. U svobodných mužů v průběhu 19. století stoupal podíl 25–29letých, zatímco plynule klesalo zastoupení třicetiletých a starších ženichů, kteří v posledním dvacetiletí 19. století tvořili už pouze necelých 13 % z celkového počtu svobodných ženichů. K nejvýraznějšímu poklesu došlo u 30–34letých svobodných ženichů, jejichž podíl v průběhu 19. století klesl z hodnot téměř 30 % na méně než 10 %. Trend sílícího zastoupení 25–29letých bylo možné pozorovat i u nevěst. Ubývalo naopak žen, kterým při prvním sňatku bylo více než 30 let. Postupně zcela vymizely sňatky mužů mladších než 20 let, přičemž skokově vrostl podíl 20–24letých, k čemuž patrně přispělo i zavedení všeobecné branné povinnosti a nemožnost uzavírat sňatky pro neodvedené brance, které vstoupilo v platnost na konci šedesátých let 19. století. Ve stejné době došlo k vymizení sňatků ženichů mladších 20 let také např. ve farnosti Lochenice (Kalousková, 2006, s. 82) nebo v Libčanech (Šikulová, 2010, s. 137).

Nejnižší průměrný věk byl zcela pochopitelně u protogamních svazků, kdy si svobodný muž bral svobodnou ženu. V tomto případě bylo muži průměrně přibližně 27 let a ženě necelých 24 let. U vdovců se průměr pohyboval kolem 47 let a v případě vdov byl 41 let.

Tab. 12 – Průměrný věk snoubenců, Staňkov, sňatkové kohorty 1800–1900, v letech

Období	Ženiši		Nevěsty		Protogamní sňatky	
	svobodní	vdovci	svobodné	vdovy	ženiši	nevěsty
1800–1819	27,5	47,9	24,7	41,1	27,4	23,1
1820–1839	27,6	48,8	25,6	43,9	27,4	24,9
1840–1859	28,3	45,8	25,4	42,8	28,1	24,7
1860–1879	27,2	49,5	25,2	45,6	27,1	24,1
1880–1900	26,5	42,1	23,8	32,3	26,5	23,1
Celkem	27,2	46,8	24,7	41,0	27,1	23,9

Zdroj: SOA v Plzni, sbírka matrik, vlastní zpracování

Na základě rozboru matričních záznamů z různých sond byly zjištěny hodnoty průměrného věku při prvním sňatku na počátku 19. století v českých zemích kolem 23–24 let u žen a 26–28 let u mužů. Od dvacátých let pak tento věk stoupal až o 3–4 roky a od sedmdesátých let se zase začal snižovat (Fialová, 1987, s. 208–212). Ve Staňkově se počátkem 19. století věk při prvním sňatku pohyboval kolem 24,5 roku u žen a 27,5 roku u mužů, což byly tedy spíše vyšší hodnoty. Nárůst sňatkového věku kolem poloviny století dosahoval oproti jeho začátku pouze přibližně 0,5 až 1 rok. Zato pokles ke konci 19. století byl už výraznější a činil přibližně 1,5 roku oproti maximálním hodnotám z poloviny století. Trend byl tedy ve Staňkově podobný jako v jiných oblastech, ale rozdílly nebyly tak markantní.

U opakovaných sňatků lze pozorovat, že na konci 19. století vstupovaly ve Staňkově do manželství ovdovělé osoby výrazně mladší než na počátku 19. století. K obrovskému posunu došlo hlavně u žen (32,3 roku v letech 1880–1900 oproti 45,6 let z období 1860–1879), nicméně se jednalo o poměrně malé počty osob (17, resp. 15), takže není možné činit z tohoto rozdílu významnější závěry.

7.3. Snoubenci podle majetkových poměrů

Údaj o vlastnictví nemovitosti u otce ženicha byl uveden v 559 případech, v případě otců nevěst to bylo dokonce u 637 sňatků. Větší pravděpodobnost získání všech informací byla u svobodných snoubenců, protože u vdovců bývaly zápisy v matrikách oddaných poněkud chudší. Bylo v nich obvykle jen stručně zmíněno povolání ženichů a o rodičích často nebyla žádná zmínka. U svobodných snoubenců se v drtivé většině zápisů vyskytovala řada informací o rodičích, v některých případech se ale není možné dozvědět klíčovou informaci týkající se vlastnictví nemovitosti. Pokud bylo např. uvedeno pouze to, že otec ženicha byl krejčí, dá se sice domnívat, že by v tomto třídění pravděpodobně spadal do kategorie domkářů, ale jelikož to není možné vědět jistě, nelze tohoto člověka správně zařadit.

7.3.1. Srovnání majetkového postavení ženichů a jejich otců

Sociální status jedince se do značné míry předával z generace na generaci (Němečková, 2012, s. 149). Znalost informace o sociálním postavení ženicha a zároveň jeho otce umožňuje zjistit, kolik synů si v porovnání se svými otci ve společenské hierarchii polepšilo a kolik pohoršilo. V českých zemích nebylo až do konce šedesátých let 19. století možné usedlost dělit nebo ji odkázat více dědicům, a proto byl vždy určen pouze jeden dědic, obvykle syn, který získal celou nemovitost. Jeho sourozenci dostali dědické podíly, které jim jejich otec, častěji však jeho dědic, měl vyplatit (Holubová, 2004, s. 113). Tyto podíly však nedosahovaly výše srovnatelné s cenou usedlosti rodičů, a tak mnohdy tyto děti nemohly uzavřít sňatek v rámci své sociální skupiny a oproti postavení svého otce si pohoršily. Jejich postavení mohlo dále komplikovat to, že dědic nemusel být schopen podíly vyplatit hned, a tak byli jeho sourozenci nuceni čekat řadu let, během kterých se pochopitelně jejich sociální situace mohla zhoršit (Klásterská, 1998, s. 146; Velková, 2009, s. 96).

Pomocí srovnání situace otců a jejich synů je možné také získat informaci o tom, jak dostupné byly jednotlivé vrstvy společnosti a jakou šanci na změnu svého stavu měli synové rodičů z chudších vrstev k sociálnímu vzestupu. Pro tuto analýzu byly vybrány pouze sňatky svobodných, protože postavení ovdovělých ve společenském žebříčku mohlo být výrazně ovlivněno jejich předchozím manželstvím. Celkem tedy bylo k dispozici 284 protogamních sňatků, u kterých byly k dispozici všechny potřebné údaje.

Tab. 13 – Typ vlastnictví usedlosti ženichem a jeho otcem, protogamní sňatky, Staňkov, sňatkové kohorty 1800–1900

Ženich	Otec ženicha							
	hospodář		domkář		podruh		celkem	
	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%
Hospodář	65	22,9	3	1,1	-	-	68	23,9
Domkář	20	7,0	57	20,1	6	2,1	83	29,2
Podruh	48	16,9	27	9,5	58	20,4	133	46,8
Celkem	133	46,8	87	30,6	64	22,5	284	100,0

Zdroj: SOA v Plzni, sbírka matrik, vlastní zpracování

Synové nejbohatších otců svoji pozici „uhájili“ pouze ve 49 % případů (65 ze 133). Dalších 15 % se propadlo mezi domkáře a celých 36 % dokonce nevlastnilo nemovitost žádnou. Synové domkářů byli nejčastěji také domkáři (66 % případů), ale drtivá většina ostatních se propadla mezi podruhy. Ze 64 potomků podruhů se pouze 6 dostalo mezi domkáře, zatímco všichni zbývající zůstali v nejhudší vrstvě společnosti.

Při pohledu z perspektivy synů je patrné, jak obtížná byla vzestupná sociální mobilita. Z 68 ženichů vlastních usedlost bylo hned 65 syny otců ze stejné kategorie. Ženichové – domkáři byli tvořeni ze 69 % syny domkářů, dalších 24 % bylo však potomky z nejbohatší vrstvy a pouze 7 % byly děti z podružských rodin, kterým se podařilo získat nemovitost. Nejzajímavější je ovšem případ ženichů nevlastních žádnou nemovitost, protože nadpoloviční většina z nich pocházela z bohatších vrstev. Více než třetina z nich pocházela z rodin vlastních usedlost a pětina z domkářských rodin, takže pouze 43 % z nich se do této vrstvy narodilo.

7.3.2. Srovnání majetkového postavení ženichů a jejich otců v průběhu 19. století

V průběhu 19. století se v důsledku rozvoje průmyslu a celkového vývoje společnosti postupně měnily také majetkové poměry snoubenců, respektive měnilo se zastoupení jednotlivých skupin obyvatelstva. Muži, kteří při sňatku vlastnili usedlost, byli v prvních čtyřech dekádách 19. století ve všech případech syny stejného otce. Synové domkářů byli přibližně v 75 % také domkáři, ovšem ti, kteří si svoje postavení neudrželi, si bez výjimky pohoršili mezi podruhy. Zajímavé v tomto období je složení ženichů – podruhů, kteří byli téměř v polovině případů synové hospodářů.

V prostředním intervalu mezi lety 1840 a 1869 klesal podíl synů hospodářů, kteří si toto postavení udrželi. Mírně vzrostl počet případů vzestupné sociální mobility, ale jednalo se pouze o 4 případy, takže se může jednat o náhodnou odchylku. Oproti předchozímu období se při podobném celkovém počtu případů zdvojnásobil počet ženichů z podružských rodin.

V letech 1870 až 1900 už se situace změnila výrazněji. Pouze menšina synů hospodářů a přibližně polovina synů domkářů zůstala při sňatku ve stejné kategorii, v jaké se narodila. Vzestupná mobilita ale i tak byla poměrně výjimečná. Většina synů, kteří si neudrželi postavení otce, si pohoršila. Převážná část mužů pocházejících z nejmajetnějších rodin, jež se ve společenském žebříčku propadla, neskončila mezi domkáři, ale mezi podruhy. Oproti počátku 19. století se také změnil původ ženichů – podruhů, kteří po roce 1870 už většinou z podružských rodin pocházeli, což dříve neplatilo.

Tab. 14 – Typ vlastnictví usedlosti ženichem a jeho otcem, protogamní sňatky, Staňkov, sňatkové kohorty 1800–1900

Ženich	Otec ženicha			celkem
	hospodář	domkář	podruh	
1800–1839				
Hospodář	30	-	-	30
Domkář	9	23	2	34
Podruh	14	8	8	30
Celkem	53	31	10	94
1840–1869				
Hospodář	22	1	-	23
Domkář	6	21	3	30
Podruh	18	9	17	44
Celkem	46	31	20	97
1870–1900				
Hospodář	13	2	-	15
Domkář	5	13	1	19
Podruh	16	10	33	59
Celkem	34	25	34	93

Zdroj: SOA v Plzni, sbírka matrik, vlastní zpracování

7.3.3. Srovnání majetkového postavení ženichů a otců nevěst

Dobré majetkové zajištění ženicha dodávalo větší atraktivitu na sňatkovém trhu, a proto se tito muži mohli ucházet o dívky z bohatých rodin. Pro muže, kteří dědili usedlost či dům a byli nuceni vyplatit dědické podíly svým sourozencům, pak bylo věno ženy naprosto klíčové, protože bez něj by tyto závazky byli těžko schopni uhradit (Klásterská, 1998, s. 164; Skořepová, 2014, s. 318, 321). Výběr manželky dědice tak byl důležitý nejen pro něj samotného, ale i pro jeho sourozence (Velková, 2009, s. 451). Pokud by si dědic vzal dívku z podstatně chudších poměrů, hrozilo nejen nevyplacení dědických podílů jeho sourozencům, ale i případná ztráta zděděné nemovitosti, pokud by tento hospodář např. nebyl schopen splatit dluhy, které převzal spolu s nemovitostí. (Klásterská, 1998, s. 155).

Výběr dobře situovaného partnera tak byl pro obě pohlaví klíčový, a proto se obě strany snažily získat partnera na stejné, případně i na vyšší úrovni než na které samy byly (Kalousková, 2006, s. 91). Sňatek s člověkem z chudší rodiny pak byl obvykle dán neúspěšnou snahou získat partnera zámožnějšího. Každopádně se tak dělo většinou z nedostatku lepších partnerů, a tedy nedobrovolně. Ideály romantické lásky bez ohledu na sociální původ v té době v praxi příliš nefungovaly. Pokud se někdo chtěl oženit či vdát proti vůli svých rodičů, mohl riskovat ztrátu svého dědického podílu (Velková, 2009, s. 10). Svého partnera si mohli svobodněji vybírat snad jen chudí lidé, kteří mnoho majetku neměli.

U zjištěných výsledků proto nepřekvapí, že se ženichové vlastníci usedlost v drtivé většině oženili s dívkami ze stejně situovaných rodin. Platí to pro 59 z 67 sňatků takovýchto mužů. Zbývajících 8 vlastníků usedlostí si vzalo dceru domkáře a ke sňatku majitele usedlosti s dcerou podruha ve Staňkově v 19. století vůbec nedošlo. Ženichové – domkáři si nejčastěji brali dceru majitele usedlosti či domkáře, ale i tomto případě platilo, že ke sňatkům s dcerami podruhů docházelo velmi výjimečně, pouze v 5 ze 78 případů.

Tab. 15 – Sňatky podle typu vlastnictví usedlosti ženichem a otcem nevěsty, protogamní sňatky, Staňkov, sňatkové kohorty 1800–1900

Ženich	Otec nevěsty							
	hospodář		domkář		podruh		celkem	
	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%
Hospodář	59	20,5	8	2,8	-	-	67	23,3
Domkář	40	13,9	33	11,5	5	1,7	78	27,1
Podruh	35	12,2	55	19,1	53	18,4	143	49,7
Celkem	134	46,5	96	33,3	58	20,1	288	100,0

Zdroj: SOA v Plzni, sbírka matrik, vlastní zpracování

Dcery vlastníků usedlostí si dokázaly najít partnera stejné úrovně pouze ve 44 % případů, dalších 30 % si vzalo domkáře a zbývajících čtvrtina těchto žen se provdala za podruha. Přibližně jedna třetina dcer domkářů si vzala také domkáře. Bohatšího partnera si našlo přibližně 8 % domkářských dcer, ale více než polovinu čekal sociální propad a sňatek „pouze“ s podruhem. Dívky z nemajetných rodin si obvykle braly stejně situované muže a pouze 5 z 58 dcer podruhů si společensky polepšilo sňatkem s domkářem.

7.3.4. Srovnání majetkového postavení ženichů a otců nevěst v průběhu 19. století

Při srovnání jednotlivých epoch 19. století je možné pozorovat zdánlivý trend většího uzavírání jednotlivých sociálních skupin a zvyšující se míru sňatkové homogamie. Mezi lety 1800 a 1839 uzavírali muži bez ohledu na svůj majetek nejčastěji sňatky se ženami z rodin vlastníků usedlosti. Nadpoloviční část ženichů – domkářů si brala ženy z rodin vlastníků usedlost a dokonce i 15 ze 40 podruhů si vzalo manželku z nejmajetnější kategorie. V posledních třech dekádách 19. století už to ale vůbec neplatilo. Nejčastější partnerkou se mužům stávaly ženy stejného sociálního původu. Platilo to pro 15 z 16 ženichů vlastníků usedlost, 11 z 19 ženichů – domkářů a pro 26 z 58 podruhů.

K tomuto jevu také mohlo přispět to, že se postupem času snižoval podíl žen narozených otcům vlastníků usedlost a zároveň se zvyšoval podíl dcer podruhů. Docházelo tak k tomu, že zatímco počátkem 19. století byla většina nevěst (56 %) dcerami mužů – hospodářů, koncem 19. století už tyto ženy tvořily jen asi 34 % jejich celkového počtu. Možnost ženichů nalézt partnerku pocházející z majetné rodiny se tak snižovala, a proto si ve stále větší míře domkáři a podruzi nacházeli manželky mezi ženami z chudších rodin. Snižovala se také možnost sociálního vzestupu pomocí sňatku – v posledních třech dekádách 19. století si pouze dvě ženy vzaly muže majetnějšího, než byl jejich otec. Uzavírání jednotlivých sociálních kategorií tak

bylo pravděpodobně dáno spíše „nedostatkem“ žen z bohatých rodin koncem 19. století než uzavíráním jednotlivých skupin jako takovým.

Tab. 16 – Sňatky podle typu vlastnictví usedlosti ženichem a otcem nevěsty, protogamní sňatky, Staňkov, sňatkové kohorty 1800–1900, srovnání jednotlivých částí 19. století

Ženich	Otec nevěsty			celkem
	hospodář	domkář	podruh	
1800–1839				
Hospodář	25	4	-	29
Domkář	16	12	3	31
Podruh	15	14	11	40
Celkem	56	30	14	100
1840–1869				
Hospodář	19	3	-	22
Domkář	17	10	1	28
Podruh	10	19	16	45
Celkem	46	32	17	95
1870–1900				
Hospodář	15	1	-	16
Domkář	7	11	1	19
Podruh	10	22	26	58
Celkem	32	34	27	93

Zdroj: SOA v Plzni, sbírka matrik, vlastní zpracování

7.3.5. Srovnání majetkového postavení otců ženichů a otců nevěst

Nadpoloviční většina mužů pocházejících z rodin vlastníků usedlost si brala ženy ze stejných poměrů. Další přibližně třetina si vzala dcery domkářů a jen asi 10 % se oženilo s dcerou podruha. Synové domkářů si asi ve 40 % případů vzali dceru domkáře a stejný podíl se oženil s dcerou vlastníka usedlosti. Sňatek s ženou z chudších poměrů tak čekal na méně než pětinu těchto ženichů. Synové podruhů si brali ženy ze všech sociálních vrstev, aniž by nějaká výrazně převažovala. Přibližně stejné poměry můžeme pozorovat i při analýze z perspektivy nevěst.

Tab. 17 – Sňatky podle typu vlastnictví usedlosti otcem ženicha a otcem nevěsty, protogamní sňatky, Staňkov, sňatkové kohorty 1800–1900

Otec nevěsty	Otec ženicha							
	hospodář		domkář		podruh		celkem	
	Počet	%	Počet	%	Počet	%	Počet	%
Hospodář	113	25,4	65	14,6	23	5,2	201	45,2
Domkář	64	14,4	64	14,4	33	7,4	161	36,2
Podruh	21	4,7	28	6,3	34	7,6	83	18,7
Celkem	198	44,5	157	35,3	90	20,2	445	100,0

Zdroj: SOA v Plzni, sbírka matrik, vlastní zpracování

Podíl potomků hospodářů, kteří si vzali partnera stejného původu, jasně přesahuje polovinu (57 % z pohledu mužů a 56 % z pohledu žen). Přitom ženichové – hospodáři, což byli většinou patrně dědicové usedlostí, tvořili jen asi 49 % synů hospodářů (tab. 13). Dcery mužů vlastních usedlost si vzaly ženicha – hospodáře asi jen ve 44 % případů. Je proto možné, že k častějším vzájemným sňatkům dětí z nejbohatších rodin docházelo i tehdy, pokud se tito potomci propadli mezi chudší vrstvy obyvatelstva. Jinými slovy si žena z rodiny vlastníci usedlost často vzala muže stejného sociálního původu, a to i v případě, že nedědil usedlost a ve společenském žebříčku klesl.

7.3.6. Sňatkový věk snoubenců podle vlastnictví nemovitosti

Nejnižší sňatkový věk lze dle očekávání pozorovat u nejmajetnější kategorie mužů, protože díky jejich zajištění se mohl sňatek uskutečnit v okamžiku, kdy se objevila vhodná partnerka (Klásterská, 1998, s. 152). Obecně platilo pravidlo, že sňatkový věk byl nižší u majetnějších mužů a naopak podruzi uzavírali sňatky v nejvyšším věku. Rozdíl mezi krajními kategoriemi při porovnání protogamních sňatků za 19. století činil něco málo přes 2 roky. Domkáři, coby prostřední kategorie, se mnohem více blížili majitelům usedlostí než podruhům.

Tab. 18 – Průměrný věk ženichů podle typu vlastnictví usedlosti ženichem, protogamní sňatky, Staňkov, sňatkové kohorty 1800–1900, v letech

	Hospodář	Domkář	Podruh	Celkem
Počet	81	92	186	359
Průměrný věk	25,9	26,4	28,2	27,2

Zdroj: SOA v Plzni, sbírka matrik, vlastní zpracování

Sociální postavení otce ale zdaleka tak jednoznačnou roli v průměrném sňatkovém věku nehrálo. V nejnižším věku se ženili synové z domkářských rodin, zatímco synové majitelů usedlostí možná překvapivě uzavírali sňatky dokonce v mírně vyšším věku i než synové podruhů. Odlišný celkový počet analyzovaných od předchozí tabulky je dán tím, že informace o sociálním původu ženicha a tatáž informace o jeho otci nebyla k dispozici pro stejný počet případů.

Tab. 19 – Průměrný věk ženichů podle typu vlastnictví usedlosti otcem ženicha, protogamní sňatky, Staňkov, sňatkové kohorty 1800–1900, v letech

	Hospodář	Domkář	Podruh	Celkem
Počet	191	169	103	463
Průměrný věk	27,5	26,1	27,3	26,9

Zdroj: SOA v Plzni, sbírka matrik, vlastní zpracování

Věk při prvním sňatku u nevěst byl také ovlivněn jejich sociálním původem. I zde platí, že z čím majetnější rodiny žena pocházela, tím dříve uzavřela první sňatek, ale rozdíly mezi jednotlivými kategoriemi nebyly příliš veliké. Rozdíl mezi dcerami hospodářů a dcerami nájemníků činil méně než jeden rok. Dcery domkářů se svým sňatkovým věkem spíše podobaly dcerám podruhů.

Tab. 20 – Průměrný věk nevěst podle typu vlastnictví usedlosti otcem nevěsty, protogamní sňatky, Staňkov, sňatkové kohorty 1800–1900, v letech

	Hospodář	Domkář	Podruh	Celkem
Počet	217	184	100	501
Průměrný věk	23,4	24,1	24,2	23,8

Zdroj: SOA v Plzni, sbírka matrik, vlastní zpracování

7.3.7. Sňatkový věk podle vlastnictví nemovitosti ženichy a jejich otci

Velmi výrazné rozdíly je možné pozorovat mezi potomky nejmajetnějších rodin. Zatímco synové, kteří si udrželi stejnou pozici jako jejich otcové (velmi pravděpodobně se tato skupina překrývala s dědici usedlostí), se ženili relativně mladí ve 25,4 letech, jejich bratři, kteří v majetkové hierarchii klesli, uzavírali první sňatky ve věku o 3 až 4 roky vyšším. Tvořili tak vůbec nejstarší skupinu ženichů (kromě ženichů – hospodářů, jejichž otcové byli domkáři, což však byly pouze tři případy).

V případě nevěst lze vyzorovat podobné trendy jako v případě mužů, ale mnohdy byly rozdíly větší než u ženichů. Nevěstám majitelů usedlostí bylo v průměru kolem 21,7 roku, zatímco nevěstám podruhů bylo přes 25 let. Velké rozdíly byly také mezi nevěstami synů z rodin vlastnicích usedlost. Nevěsty mužů, kteří si udrželi otcův status, byly zdaleka nejmladší ze všech (21,7 roku), zatímco nevěstám jejich bratrů, kteří při sňatku žádnou nemovitost nevlastnili, bylo v průměru dokonce více než 26 let.

Tab. 21 – Průměrný věk ženichů a nevěst podle typu vlastnictví usedlosti ženichem a otcem ženicha, protogamní sňatky, Staňkov, sňatkové kohorty 1800–1900, v letech

Ženich	Otec ženicha			Celkem
	hospodář	domkář	podruh	
průměrný věk ženichů				
Hospodář	25,4	(30,8)	-	25,6
Domkář	28,4	25,2	(25,5)	26,0
Podruh	29,1	25,7	27,2	27,6
Celkem	27,2	25,5	27,1	26,6
průměrný věk nevěst				
Hospodář	21,7	(22,8)	-	21,7
Domkář	24,3	22,5	(22,8)	22,9
Podruh	26,1	24,2	25,0	25,2
Celkem	23,7	23,0	24,8	23,7

Zdroj: SOA v Plzni, sbírka matrik, vlastní zpracování

Pozn. Hodnoty v závorkách jsou založené na vzorku čítajícím méně než 10 případů.

Podle očekávání lze shrnout, že v nejnižším věku se ženili vlastníci usedlostí, zatímco podruhům bylo při sňatku přibližně o 2 roky více. Stejně závěry, ovšem s ještě většími rozdíly, platily i pro nevěsty těchto mužů. Velmi překvapivé je ovšem srovnání podle postavení otců, ze kterého jednoznačně plyne, že v nejnižším věku uzavírali první sňatek synové domkářů, kteří si

také brali nejmladší ženy. Synové vlastníků usedlostí dokonce uzavírali první sňatky ve vyšším věku i než synové podruhů, ovšem v rámci této skupiny byly obrovské rozdíly – nejmajetnější synové (často dědicové) uzavírali sňatky brzy a brali si vůbec nejmladší nevěsty, ale jejich méně majetní bratři se naopak ženili ze všech skupin nejpozději a za ženy pojímali vůbec nejstarší nevěsty.

7.3.8. Sňatkový věk podle vlastnictví nemovitosti otci ženichů a otci nevěst

Nejnižší průměrný věk při vstupu do manželství měli synové domkářů, kteří si brali dcery domkářů. Tito muži vstupovali do manželství v průměru ve 25,5 letech. Naopak nejstarší při sňatku byli muži z rodin vlastníků usedlost ženící se se ženami z domkářských rodin. V jejich případě se sňatkový věk u protogamních sňatků blížil až k 29 letům. Jednalo se pravděpodobně většinou o muže nedědicí usedlost, kteří byli nuceni čekat na vyplacení svého dědického podílu, čímž by se dal vysvětlit jejich vysoký sňatkový věk.

V případě nevěst byl sňatkový věk poměrně vyrovnaný – u 7 z 9 kombinací sociálního původu snoubenců se tento ukazatel pohyboval mezi 23,3 a 24,6 roky. Pouze dvě hodnoty se výrazněji odchylojí. Nevěsty z rodin vlastníků usedlost vdávající se za muže z domkářské rodiny uzavíraly první sňatek již ve 22,8 letech, zatímco dcery podruhů pojímající za manžela syny hospodářů se vdávaly až po dovršení 25 let. I v tomto případě je možné, že se jedná o svazky lidí nepříliš atraktivních na sňatkovém trhu – dcery z nemajetných rodin vdávajících se za ty patrně „méně šťastné“ muže z usedlých rodin.

Tab. 22 – Průměrný věk ženichů a nevěst podle typu vlastnictví usedlosti otcem ženicha a otcem nevěsty, protogamní sňatky, Staňkov, sňatkové kohorty 1800–1900, v letech

Otec nevěsty	Otec ženicha			Celkem
	hospodář	domkář	podruh	
počty				
Hospodář	93	58	18	169
Domkář	47	52	30	129
Podruh	18	21	28	67
Celkem	158	131	76	365
průměrný věk ženichů				
Hospodář	26,8	26,0	27,4	26,6
Domkář	28,8	25,5	26,8	27,0
Podruh	27,4	26,6	27,4	27,2
Celkem	27,5	25,9	27,1	26,8
průměrný věk nevěst				
Hospodář	23,8	22,8	24,1	23,5
Domkář	23,8	23,3	24,2	23,7
Podruh	25,2	23,4	24,6	24,4
Celkem	23,9	23,1	24,3	23,7

Zdroj: SOA v Plzni, sbírka matrik, vlastní zpracování

7.3.9. Změny sňatkového věku podle majetkového postavení ženichů v průběhu 19. století

V 19. století docházelo k řadě změn, které se podepsaly nejen na sociální skladbě tehdejší společnosti, ale i na demografickém chování jednotlivých skupin obyvatelstva. Tabulka č. 23 nabízí srovnání sňatkového věku ženichů a nevěst u protogamních sňatků podle toho, jakou nemovitost muž vlastnil při sňatku (či narození prvního dítěte). Zajímavé je už srovnání počtu ženichů z jednotlivých kategorií v daných časových úsecích. Každé období obsahuje velmi podobné celkové počty ženichů, ale zatímco v letech 1800 až 1839 jsou všechny kategorie zastoupeny poměrně vyrovnaně, mezi lety 1870 a 1900 už podruzi, tedy muži nevlastnící nemovitost, tvořili více než dvě třetiny všech ženichů.

Tab. 23 – Průměrný věk ženichů a nevěst podle typu vlastnictví usedlosti ženichem, protogamní sňatky, Staňkov, sňatkové kohorty 1800–1900, srovnání jednotlivých částí 19. století, v letech

Počty				
	hospodář	domkář	podruh	celkem
1800–1839	38	38	48	124
1840–1869	25	33	58	116
1870–1900	18	21	80	119
1800–1900	81	92	186	359
Postavení ženicha				
	hospodář	domkář	podruh	celkem
1800–1839				
Ženich	25,1	26,5	29,3	27,1
Nevěsta	22,5	22,8	26,7	24,2
1840–1869				
Ženich	26,3	26,5	29,4	27,9
Nevěsta	22,3	22,6	26,3	24,4
1870–1900				
Ženich	26,8	26,2	26,7	26,6
Nevěsta	23,4	22,9	25,0	24,4
1800–1900				
Ženich	25,9	26,4	28,2	27,2
Nevěsta	22,6	22,7	25,8	24,3

Zdroj: SOA v Plzni, sbírka matrik, vlastní zpracování

Nejstabilnější sňatkový věk je možné pozorovat u skupiny domkářů, u kterých se tato hodnota v průběhu 19. století prakticky nezměnila a zůstala po celou dobu kolem 26,5 roku. Zcela zřejmý trend se objevuje u sňatkového věku hospodářů. V průběhu 19. století se jejich průměrný sňatkový věk zvyšoval a rozdíl mezi počátkem a koncem století činil více než 1,5 roku. Ještě výraznější změnou ale prošel sňatkový věk u podruhů. Až do sedmdesátých let 19. století se tito muži ženili ve věku přes 29 let, ale tento ukazatel v posledních třiceti analyzovaných letech klesl o téměř tři roky na 26,7 roku v letech 1870 až 1900. Jedno

z možných vysvětlení tohoto jevu je větší množství pracovních příležitostí v nově vznikajících průmyslových podnicích, které po zavedení České západní dráhy do Staňkova začaly hromadně vyrůstat právě koncem šedesátých let a v průběhu sedmdesátých let. Snazší možnost výdělků patrně umožnila vstupovat do manželství dříve a nebýt tak závislími na vlastnictví nemovitosti.

Pravidlo, že nejmajetnější muži vstupovali do manželství v nejnižším věku, tak v průběhu 19. století postupně přestávalo platit. V letech 1800 až 1839 měly majetkové rozdíly zásadní vliv na věk vstupu do manželství, protože nejmajetnější muži se ženili přibližně ve 25 letech, zatímco podruzi o více než 4 roky později. Období 1840 až 1869 přineslo vyrovnání rozdílů mezi vlastníky usedlostí a domkáři, ale u podruhů byl stále sňatkový věk výrazně vyšší, téměř 29,5 roku. V posledních třech dekadách 19. století už rozdíly mezi kategoriemi zcela zmizely – nejmajetnější ženichové měli sňatkový věk dokonce nejvyšší, ačkoliv rozdíly byly zanedbatelné. Trend ve věku nevěst víceméně kopíroval trendy u ženichů. Jedinou odlišností byl snad poněkud pomalejší pokles sňatkového věku u nevěst podruhů koncem 19. století.

7.4. Snoubenci podle povolání

Analýza snoubenců podle povolání podává informace nejen o tom, jak velká byla míra sňatkové homogamie jednotlivých skupin obyvatelstva podle povolání, ale také to, které skupiny k sobě měly blíže a které naopak mezi sebou sňatky neuzavíraly téměř vůbec. Při srovnání povolání ženichů a jejich otců lze sledovat, do jaké míry bylo běžné převzít otcovské povolání nebo jak časté byly přechody mezi jednotlivými skupinami povolání. Tato analýza také může poskytnout zajímavé informace o tom, z jakých rodin se rekrutovali dělníci mimo zemědělství, což byla nově vznikající skupina obyvatel na konci 19. století.

7.4.1. Srovnání povolání ženichů a jejich otců

Korelace povolání ženichů a jejich otců patrně nebyla tak silná jako v případě vlastnictví nemovitosti, ale dá se předpokládat, že otec měl důležité slovo i při synově volbě povolání. Nejvíce se zdědění povolání nabízí v případě sedláků, kteří tím, že převzali otcovskou usedlost, měli o svém živobytí de facto rozhodnuto. Řemeslníci také mohli dovednosti předat synům a vyučit je svému řemeslu. U dělníků v zemědělství i mimo něj a u skupiny ostatních povolání je předání povolání další generaci obtížnější, a dá se proto předpokládat menší shoda mezi otcí a syny.

Samostatní zemědělci podle předpokladů pocházeli v drtivé většině ze selských rodin – platilo to pro téměř 90 % (39 ze 44) ženichů – sedláků. Přes 55 % ženichů – řemeslníků se narodilo otcům také vykonávajícím řemeslo. Více než čtvrtina řemeslníků pocházela ze selských rodin a přibližně jedna desetina měla otce pracující jako dělníci v zemědělství. Ženichové – dělníci v zemědělství pocházeli přibližně v polovině případů ze stejně situovaných rodin, ale další třetina byla ze selských rodin. V těchto případech se patrně jednalo o syny sedláků, kteří nezdědili otcovskou usedlost, ale zůstali pracovat v zemědělství. Dělníci mimo zemědělství pocházeli ve více než polovině případů taktéž z dělnických rodin a další přibližně

čtvrtina měla otce řemeslníka. Tady mohl hrát svou roli celospolečenský vývoj, kdy synové řemeslníků mohli mít problém uživit se řemeslem, ale o manuálně zručné lidi byl zájem v dělnických profesích.

Tab. 24 – Povolání ženichů a jejich otců, protogamní sňatky, Staňkov, sňatkové kohorty 1800–1900

Ženich	Otec ženicha					Celkem
	S	Ř	DZ	DMZ	O	
S	39	4	-	-	1	44
Ř	61	132	21	7	14	235
DZ	32	15	46	2	3	98
DMZ	9	22	10	57	8	106
O	10	14	2	-	13	39
Celkem	151	187	79	66	39	522

Zdroj: SOA v Plzni, sbírka matrik, vlastní zpracování

Pozn. S – sedlák, Ř – řemeslník, DZ – dělník v zemědělství, DMZ – dělník mimo zemědělství, O – ostatní

Přestože sedláci pocházeli takřka výhradně ze selských rodin, synové sedláků pokračovali v zemědělství na vlastních pozemcích jen přibližně ve čtvrtině případů (39 ze 151). Jejich největší část, okolo 40 % synů sedláků, se živila řemeslem a další pětina sice zůstala v zemědělství, ale pouze jako dělníci a ne coby samostatní hospodáři. Jen výjimečně se selský syn stal dělníkem mimo zemědělství. Zajímavé je také porovnání podílu sedláků – ženichů a sedláků – otců ženichů. Ženichové – sedláci tvořili jen 8,5 % z celkového úhrnu ženichů ve Staňkově v 19. století, ale ze selských rodin pocházelo téměř 30 % všech ženichů.

Zatímco se synové sedláků relativně často živilí řemeslem, v opačném směru to neplatilo. Synové z řemeslnických rodin v zemědělství nekončili téměř vůbec – ze 187 případů se pouze 4 stali sedláky a dalších 15 jich pracovalo jako dělníci v zemědělství. Více než 70 % řemeslnických synů se také stalo řemeslníky a 12 % dalších začalo pracovat jako dělníci mimo zemědělství. Synové dělníků v zemědělství také obvykle (v 58 % případů) zůstali ve stejné pozici jako jejich otcové, ale další čtvrtina z nich se vyučila nějakému řemeslu.

Nejvíce uzavřenou kategorií byli dělníci mimo zemědělství, protože hned 57 z 66 ženichů z těchto rodin bylo také dělníky. Více než 85 % z nich tedy zůstalo ve stejné kategorii, z jaké pocházel jejich otec. Podstatnou část této skupiny ve Staňkově tvořili německy mluvící skláři, kteří se do obce hromadně stěhovali v posledních třech dekádách 19. století. Obvykle pocházeli z příhraničních oblastí domažlického okresu, ale výjimkou nebyli ani skláři přichozí z přilehlých bavorských obcí. Sklářské povolání vyžaduje specializované dělníky, a proto není divu, že se toto povolání v rodinách často dědilo. V kategorii ostatní se dědilo např. učitelské povolání – ze Staňkova pocházela učitelská rodina Wenigů, jejíž potomci se proslavili v oblasti umění. Josef Wenig byl uznávaný výtvarník a jeho bratr Adolf Wenig byl známý spisovatel a libretista, mimo jiné autor libreta k Dvořákově operě Čert a Káča.

I v Libčanech pozorovala Alexandra Šikulová postavení ženichů a jejich otců ve dvou sondách v letech 1860 až 1869 a 1895 až 1904. Přestože se jednalo o převážně zemědělskou lokalitu v blízkosti velkého města (Hradce Králové) a autorka použila trochu odlišné třídění, tak

lze najít podobnosti se Staňkovem. I v Libčanech byli rolníci v drtivé většině synové z rolnických rodin, případně měli jejich otcové povolání označeno jako blíže neurčené, kam v použité klasifikaci patřili i výměnkáři. Bylo také obvyklé, že se dědilo postavení otce, což platilo pro syny 53 % rolníků, 48 % řemeslníků, 47 % dělníků a 57 % „ostatních“. Pokud nepřevzali otcovské postavení, tak se synové ze všech vrstev poměrně často stávali řemeslníky (Šikulová, 2010, s. 148).

7.4.2. Srovnání ženichů a jejich otců podle povolání v průběhu 19. století

V prvních čtyřech dekádách 19. století se ve Staňkově až na jednu výjimku nevyskytovali dělníci mimo zemědělství. Tuto jednu výjimku tvořil muž, který pracoval jako zámečnick, přičemž stejné povolání vykonával i jeho otec. Je přitom velmi pravděpodobné, že v tomto případě šlo o řemeslníka v klasickém slova smyslu, ale zámečnick, jak již bylo zmíněno, byl zahrnut v kategorii dělníků mimo zemědělství, protože se častěji jednalo o zaměstnance v továrnách. Výrazně uzavřenou skupinou byli v tomto období řemeslníci, protože hned 40 z 50 synů z řemeslnických rodin se samo řemeslníky stalo.

Tab. 25 – Povolání ženichů a jejich otců, protogamní sňatky, Staňkov, sňatkové kohorty 1800–1900

Ženich	Otec ženicha					Celkem
	S	Ř	DZ	DMZ	O	
1800–1839						
S	17	1	-	-	-	18
Ř	21	40	1	-	2	64
DZ	7	7	8	-	-	22
DMZ	-	-	-	1	-	1
O	3	2	1	-	3	9
Celkem	48	50	10	1	5	114
1840–1869						
S	15	2	-	-	-	17
Ř	21	26	4	1	6	58
DZ	11	4	15	-	3	33
DMZ	1	2	1	2	1	7
O	2	4	1	-	4	11
Celkem	50	38	21	3	14	126
1870–1900						
S	7	1	-	-	1	9
Ř	19	66	16	6	6	113
DZ	14	4	23	2	-	43
DMZ	8	20	9	54	7	98
O	5	8	-	-	6	19
Celkem	53	99	48	62	20	282

Zdroj: SOA v Plzni, sbírka matrik, vlastní zpracování

Pozn. S – sedlák, Ř – řemeslník, DZ – dělník v zemědělství, DMZ – dělník mimo zemědělství, O – ostatní

Mezi lety 1840 a 1869 se začali vyskytovat i dělníci mimo zemědělství, ale jejich počty byly stále velmi nízké. Většinou se jednalo o cihláře. Oproti předchozímu období se mírně zvyšoval podíl dělníků v zemědělství, ať už mezi ženichy nebo jejich otci. Většina trendů se ale oproti předchozím dekadám příliš nezměnila.

Po roce 1870 se jen 7 z 53 selských synů stalo sedláky, ale je možné, že dědicové usedlosti si hledali partnerky ve vzdálenějších lokalitách, které již nemohly být do této sondy zahrnuty, a proto je jejich zastoupení tak malé. Drtivá většina dělníků v zemědělství pocházela z rodin zabývajících se zemědělstvím (kategorie sedlák a dělník v zemědělství) – platilo to pro 37 ze 43 z nich. Synové ze zemědělských rodin naopak tvořili jen malou část dělníků mimo zemědělství (pouze 17 z 98 případů). Rozdělení mezi zemědělstvím na straně jedné a řemeslníky a dělníky mimo zemědělství na straně druhé se tak ukazuje být poměrně výrazné. Tuto domněnku také potvrzuje to, že v zemědělství pracovalo pouze 5 z 99 synů řemeslníků. Přestože se zmíněné rozdělení dalo pozorovat i v dřívějších obdobích, po roce 1870 bylo ještě výraznější než dříve.

7.4.3. Srovnání ženichů a otců nevěst podle povolání

Problémem srovnání ženichů s otci jejich nevěst je pochopitelně rozdílná generace. Zatímco svobodným ženichům v době svatby bývalo kolem 25 až 30 let, otcům nevěst, pokud byli naživu, mohlo být až kolem 60 let. Společenské změny, které se projevovaly na složení ženichů, se tak projevovaly na otcích nevěst až se zpožděním jedné generace. Není proto překvapivé, že se lišily podíly jednotlivých kategorií u ženichů a otců nevěst. Zatímco mezi ženichy převažovali řemeslníci a dělníci mimo zemědělství, otcové nevěst byli nejčastěji řemeslníky nebo sedláky. Přibylo také povolání kategorie ostatní, což často byly na tehdejší dobu „moderní“ profese jako úředníci, učitelé, stavbyvedoucí, strojvedoucí apod.

Tab. 26 – Povolání ženichů a otců nevěst, protogamní sňatky, Staňkov, sňatkové kohorty 1800–1900

Otec nevěsty	Ženich					Celkem
	S	Ř	DZ	DMZ	O	
S	31	72	21	13	19	156
Ř	8	99	13	25	15	160
DZ	-	27	42	16	4	89
DMZ	-	13	3	49	3	68
O	1	12	1	4	6	24
Celkem	40	223	80	107	47	497

Zdroj: SOA v Plzni, sbírka matrik, vlastní zpracování

Pozn. S – sedlák, Ř – řemeslník, DZ – dělník v zemědělství, DMZ – dělník mimo zemědělství, O – ostatní

Ženichové – sedláci byli nejvíce endogamní kategorií, protože hned 31 ze 40 si vzalo dceru sedláka. Ke sňatkům sedláků a dcer dělníků, ať už v zemědělství či mimo něj, ve Staňkově v 19. století nedošlo. Řemeslníci za manželky pojímali ženy ze všech skupin, ale přece jen nejčastějším byl sňatek v rámci stejné kategorie. Víc než tři čtvrtiny dělníků v zemědělství si vzalo partnerky ze zemědělských rodin, přičemž opět nejčastěji to byly dcery dělníků v zemědělství. Dělníci mimo zemědělství si zhruba v polovině případů brali dceru dělníka mimo

zemědělství, ale ostatní kategorie se také poměrně často vyskytovaly, což by mohlo odpovídat tezi, že průmysloví dělníci si v první generaci brali dívky pocházející ze své vesnice a v dalších generacích dcery svých spolupracovníků (Fialová aj., 1996, s. 162).

Dcery sedláků si nejčastěji braly řemeslníky, což bylo ovšem dáno tím, že řemeslníci tvořili téměř polovinu všech staňkovských ženichů, a bylo jich tudíž nejvíce „k dispozici“. Poměrně výjimečné byly případy sňatků selských dcer s dělníky mimo zemědělství. Přes 60 % dcer řemeslníků si vzalo za muže řemeslníka, následovali dělníci mimo zemědělství a zástupci ostatních povolání. Do rodin živících se zemědělstvím se přivádávaly poměrně zřídka (pouze 21 ze 160). Velkou sňatkovou endogamií vykazovaly ženy z rodin dělníků mimo zemědělství, které se provdaly za dělníka mimo zemědělství v téměř třech čtvrtinách případů, přestože dělníci mimo zemědělství tvořili jen něco málo přes 20 % celkového počtu ženichů. Opět zde asi sehráli roli staňkovští skláři s téměř 100 % endogamií, ke které přispívalo i to, že se v drtivé většině případů jednalo o Němce, zatímco Staňkov byl obcí s převahou obyvatel české národnosti. V případě sklářů se tak jednalo nejen o endogamií profesní, ale i národnostní či jazykovou.

V analýze Libčan v letech 1860–1869 a 1895–1904 byli také porovnáváni snoubenci podle sociálního postavení. Vysoká míra sňatkové endogamie byla zjištěna u zemědělských vrstev (rolníků a chalupníků), kde si ženiši z těchto skupin brali nevěsty stejného původu v přibližně 70 až 80 % případů. Naopak velmi otevřené byly skupiny řemeslníků, podruhů či dělníků, kde ke sňatkům snoubenců ze stejné kategorie docházelo podstatně méně často. Podobně jako ve Staňkově k sobě měli poměrně blízko partneři z řemeslnických a dělnických rodin (Šikulová, 2010, s. 151).

7.4.4. Srovnání ženichů a otců nevěst podle povolání v průběhu 19. století

V prvních čtyřech dekadách 19. století tvořily drtivou většinu nevěst ženy ze selských a řemeslnických rodin. Dcery sedláků si téměř v polovině případů braly řemeslníky, přičemž dcery řemeslníků si vybíraly řemeslníka za svého manžela ve většině případů, což lze vysvětlit velkým zastoupením řemeslníků na celkovém počtu ženichů. Dělníci v zemědělství si brali v 17 z 20 případů dceru ze zemědělské rodiny, zatímco pouze zbývající tři si vzali ženu řemeslníka.

Endogamie v rámci řemeslníků ztrácela na síle mezi lety 1840 a 1869. Tehdy si ženichové – řemeslníci brali dokonce v nadpoloviční většině případů ženy ze zemědělských rodin. Naopak ženichové – zemědělci (sedláci a dělníci v zemědělství) volili za manželky v drtivé většině případů dcery z týchž skupin, ze kterých sami pocházeli.

Po roce 1870 ovšem došlo k velkým změnám. Tou největší byl obrovský nárůst ve skupině dělníků mimo zemědělství, která před tím prakticky neexistovala. Dcery dělníků mimo zemědělství si braly nejčastěji také dělníky mimo zemědělství, případně řemeslníky, ale jen mimořádně se vyskytl případ jejich sňatku s mužem živícím se zemědělstvím. Podobně také dcery řemeslníků téměř neuzavíraly manželství se sedláky či dělníky v zemědělství. Platilo tedy pravidlo, že zatímco řemeslníci či dělníci mimo zemědělství si poměrně hojně brali dcery ze

zemědělských rodin, dcery řemeslníků či dělníků si zemědělce téměř vůbec nebraly, což souviselo se specifickými nároky sedláků na hospodyně a pochopitelně také s celospolečenským vývojem, kdy zemědělství ustupovalo ve prospěch průmyslu.

Tab. 27 – Povolání ženichů a otců nevěst, protogamní sňatky, Staňkov, sňatkové kohorty 1800–1900

Otec nevěsty	Ženich					Celkem
	S	Ř	DZ	DMZ	O	
1800–1839						
S	10	21	9	-	4	44
Ř	5	41	3	-	5	54
DZ	-	5	8	-	1	14
DMZ	-	-	-	-	-	-
O	-	1	-	-	1	2
Celkem	15	68	20	-	11	114
1840–1869						
S	14	25	4	1	6	50
Ř	2	22	5	2	3	34
DZ	-	6	13	1	2	22
DMZ	-	1	-	1	1	3
O	-	5	-	-	-	5
Celkem	16	59	22	5	12	114
1870–1900						
S	7	26	8	12	9	62
Ř	1	36	5	23	7	72
DZ	-	16	21	15	1	53
DMZ	-	12	3	48	2	65
O	1	6	1	4	5	17
Celkem	9	96	38	102	24	269

Zdroj: SOA v Plzni, sbírka matrik, vlastní zpracování

Pozn. S – sedlák, Ř – řemeslník, DZ – dělník v zemědělství, DMZ – dělník mimo zemědělství, O – ostatní

7.4.5. Srovnání otců ženichů a otců nevěst podle povolání

Otcové snoubenců mohli ve výběru partnerů sehrát významnou roli. Jejich souhlas byl pro nezletilé snoubence nutností, ale i při plnoletosti dětí (ve 24 letech) byl názor rodičů na partnery svých potomků velmi důležitý (Velková, 2009, s. 10). Snažili se tedy sehnat svým dětem partnera nejen žádoucího finančního zabezpečení, ale také správných charakterových a povahových vlastností. Nabízí se proto možnost, že raději svým dětem doporučovali sňatek s potomkem jim blízkého člověka, kterého dlouhodobě znali. Jistě je pravděpodobnější, že se lépe znali a častěji stýkali lidé podobných či stejných profesí, a proto mohli rodiče přispívat k jisté míře sňatkové homogamie. Určitou roli hrála také kompetence ženy při vedení daného typu domácnosti – dcera sedláka měla určitě lepší předpoklady vést selskou usedlost než např. dcera úředníka.

Ve Staňkově v 19. století platilo, že ve všech jasně definovaných kategoriích (kromě „ostatních“) byl nejčastějším případem sňatek dětí z téže kategorie podle povolání otců – selští synové si nejčastěji brali selské dcery, synové řemeslníků dcery řemeslníků atd. Tento podíl dosahoval obvykle mezi 40 a 50 %. Poměrně často se mezi sebou brali také potomci řemeslníků a sedláků. Relativně uzavřenou skupinu při srovnání otců snoubenců tvořily děti dělníků mimo zemědělství. Ty uzavíraly sňatky v převážné většině pouze v rámci své kategorie, případně si braly potomky z řemeslnických rodin. Jejich sňatků s partnery z rodin živících se zemědělstvím, ať už coby sedláci nebo dělníci, však bylo velmi málo.

Četnosti sňatků byly velmi podobné z pohledů otců ženichů i otců nevěst.

Tab. 28 – Povolání otců ženichů a otců nevěst, protogamní sňatky, Staňkov, sňatkové kohorty 1800–1900

Otec nevěsty	Otec ženicha					Celkem
	S	Ř	DZ	DMZ	O	
S	66	47	13	4	13	143
Ř	42	62	15	13	11	143
DZ	15	17	25	9	2	68
DMZ	1	17	6	28	4	56
O	6	9	1	1	3	20
Celkem	130	152	60	55	33	430

Zdroj: SOA v Plzni, sbírka matrik, vlastní zpracování

Pozn. S – sedlák, Ř – řemeslník, DZ – dělník v zemědělství, DMZ – dělník mimo zemědělství, O – ostatní

7.4.6. Průměrný sňatkový věk podle povolání

V nejnižším věku vstupovali do manželství sedláci. Po nich následovali dělníci mimo zemědělství, kteří se taktéž ženili v průměru před dosažením 26 let věku. Nízký sňatkový věk u těchto povolání by se dal vysvětlit tím, že jak sedláci, tak průmysloví dělníci, měli obvykle dlouhodobě zajištěný způsob obživy a zároveň nebyvalo třeba delší přípravy k výkonu povolání. Muž se stával sedlákem většinou tím, že převzal otcovský statek, na kterém trávil celý svůj dosavadní život. Mohlo se tak stát buď odchodem otce na výměnek, nebo úmrtím otce. V obou případech byl dědic dopředu znám a mohl si být jist, že jednou usedlost převezme, což mu zajistí ve většině případů živobytí po celý jeho další život. Kvalifikaci k výkonu své profese získával v průběhu svého života, protože na usedlosti celý život žil a pracoval. Takový muž tedy nepotřeboval žádné formální vzdělání a zároveň ho vlastnictví statku (současné či budoucí) zajišťovalo materiálně, takže se mohl ženit velice brzy. Výhodou dědiců selských usedlostí bylo tradičně také osvobození od vojenské služby (Klabouch, 1960, s. 29–30). Po zavedení všeobecné branné povinnosti v roce 1868 měli dědicové usedlosti odsloužit pouze 8 týdnů, zatímco téměř všichni ostatní museli na vojně strávit 3 roky (Fialová aj., 1996, s. 161). Dělníci mimo zemědělství byli v poněkud jiné pozici. Obvykle sice neměli finanční zajištění v podobě nemovitého majetku, ale na druhou stranu měli zpravidla poměrně jisté, dlouhodobé zaměstnání s pravidelným příjmem. Většina dělnických profesí také nevyžadovala příliš dlouhou dobu na získání potřebné kvalifikace, a proto tito muži se stálou mzdou mohli také vstupovat do

manželství brzy. Nízký sňatkový věk u průmyslových dělníků a horníků byl běžný např. na Kladně nebo v ostravské průmyslové oblasti (Fialová aj., 1996, s. 162).

Řemeslníci se ženili v průměru ve 27 letech, tedy téměř o 2 roky později než sedláci. Oproti dělníkům mimo zemědělství měli určitou nevýhodu v tom, že neměli pravidelnou mzdu a na rozdíl od sedláků se museli většinou svému řemeslu po nějakou dobu učit. Oba tyto faktory mohly mít za následek jejich vyšší sňatkový věk. Komplikovanou situaci měli např. kováři, kteří kromě vyučení potřebovali k výkonu povolání i kovárnu, která bývala obecní. Mohla tedy nastat situace, že plně kvalifikovaný kovář musel ještě čekat, než se nějaká kovárna uvolní, což pochopitelně také mohlo být důvodem k odkladu sňatku.

Dělníci v zemědělství uzavírali sňatky v až téměř 28 letech. Tito muži obvykle nevlastnili žádný nemovitý majetek a pro šanci na jeho zisk obvykle potřebovali delší dobu pracovat. Jejich možnosti společenského vzestupu byly poměrně omezené, protože neovládali nějakou specifickou dovednost a dělnické práce v zemědělství nebyly nejlépe placené. Na sňatkovém trhu tak nepatřili k těm nejžádanějším, a proto se jim také nedařilo uzavírat sňatky v mladším věku.

Vůbec nestarší ve věku téměř 29 let se ženili zástupci ostatních profesí. Vysvětlení je v tomto případě docela nasnadě. Velkou část této kategorie tvořili muži vzdělaní, někdy i vysokoškolsky, případně různí státní zaměstnanci. Zpravidla tedy potřebovali dlouhou dobu přípravy či studia k výkonu své profese. Muži některých těchto profesí měli dokonce sňatek až do jistého kariérního postavení zcela zakázán (případně museli žádat o povolení k sňatku nadřizené), a proto nejvyšší sňatkový věk této skupiny není překvapivý (Fialová aj., 1996, s. 161).

Tab. 29 – Průměrný věk ženichů podle jejich povolání, protogamní sňatky, Staňkov, sňatkové kohorty 1800–1900, v letech

	Povolání ženicha					Celkem
	S	Ř	DZ	DMZ	O	
Počet	46	282	121	134	50	633
Průměrný věk	25,2	27,1	28,0	25,7	28,7	27,0

Zdroj: SOA v Plzni, sbírka matrik, vlastní zpracování

Pozn. S – sedlák, Ř – řemeslník, DZ – dělník v zemědělství, DMZ – dělník mimo zemědělství, O – ostatní

Průměrný věk ženichů se lišil podstatně méně při srovnání podle povolání jejich otců. V nejmladším věku se ženili synové dělníků mimo zemědělství – už ve 26 letech. Jelikož se synové dělníků často sami dělníky stávali, platilo zřejmě i pro jejich nízký sňatkový věk stejné vysvětlení. Překvapivě na druhém místě, byť zde byly malé rozdíly, byli synové dělníků v zemědělství. Přestože ženichové – dělníci v zemědělství uzavírali sňatky jako téměř nejstarší, jejich synové se ženili relativně brzy, přestože i oni často podělili povolání. Možným vysvětlením by bylo, že synové dělníků v zemědělství, vědomi si vlastní „neatraktivitu“ na sňatkovém trhu, se oženili při první příležitosti. Naproti tomu muži, kteří se do této kategorie propadli, např. synové sedláků, se snažili hledat lépe zajištěnou partnerku. Roli také mohlo hrát

dědické právo, které de facto nechávalo nedědicí syny hospodářů čekat na výplatu svého dědického podílu. Tím by se snad také dal vysvětlit nejvyšší sňatkový věk u dětí sedláků.

Tab. 30 – Průměrný věk ženichů podle povolání jejich otců, protogamní sňatky, Staňkov, sňatkové kohorty 1800–1900, v letech

Povolání otce ženicha						
	S	Ř	DZ	DMZ	O	Celkem
Počet	166	197	91	66	40	560
Průměrný věk	27,9	27,2	27,1	26,0	27,9	27,3

Zdroj: SOA v Plzni, sbírka matrik, vlastní zpracování

Pozn. S – sedlák, Ř – řemeslník, DZ – dělník v zemědělství, DMZ – dělník mimo zemědělství, O – ostatní

Srovnání sňatkového věku u nevěst ukazuje, že podle povolání jejich otců neexistovaly příliš velké rozdíly – nejmladší a nejstarší skupinu nevěst dělilo pouze 1,3 roku. V nejnižším věku se vdávaly dcery dělníků mimo zemědělství, konkrétně již ve 23 letech. Nejstarší naopak byly nevěsty z rodin dělníků v zemědělství. Tyto ženy většinou nemohly počítat s velkým věnem od rodičů, a tak si na něj musely vydělat vlastní prací, což se také projevovalo jejich pozdějším sňatkem.

Tab. 31 – Průměrný věk nevěst podle povolání jejich otců, protogamní sňatky, Staňkov, sňatkové kohorty 1800–1900, v letech

Povolání otce nevěsty						
	S	Ř	DZ	DMZ	O	Celkem
Počet	182	170	98	68	24	542
Průměrný věk	23,5	24,0	24,3	23,0	23,8	23,8

Zdroj: SOA v Plzni, sbírka matrik, vlastní zpracování

Pozn. S – sedlák, Ř – řemeslník, DZ – dělník v zemědělství, DMZ – dělník mimo zemědělství, O – ostatní

7.4.7. Průměrný sňatkový věk podle povolání ženichů a jejich otců

Ve Staňkově v 19. století měli suverénně nejnižší věk při sňatku dělníci mimo zemědělství, jejichž otec pracoval jako dělník v zemědělství. Uzavírali sňatek v průměru již před dovršením 23 let, nicméně tento údaj je založen pouze na 10 případech a velmi pravděpodobně se jedná o náhodnou odchylku. Budou-li se tedy počítat pouze větší počty, pak platilo, že se nejdříve ženili sedláci pocházející ze selských rodin, kterým bylo v průměru necelých 25 let a byli tedy o celé dva roky mladší než průměrný ženich. V nižším věku vstupovaly do manželství také všechny skupiny dělníků mimo zemědělství bez ohledu na povolání jejich otce.

Nejstarší svobodní ženichové byli synové sedláků, kteří se sami sedláky nestali. Věk synů sedláků, kteří se stali dělníky v zemědělství či vykonávali profesi z kategorie ostatní, dokonce přesahoval při sňatku 29 let. Podobný jev lze pozorovat i u synů řemeslníků – ti, kteří zdědili povolání otce či se stali dělníky mimo zemědělství, se ženili v nižším věku, kdežto ti, kteří pracovali jako dělníci v zemědělství či se živili nějakou činností z kategorie ostatní, naopak patřili ke starším ženichům.

Tab. 32 – Průměrný věk ženichů podle jejich povolání a povolání jejich otců, protogamní sňatky, Staňkov, sňatkové kohorty 1800–1900, v letech

Ženich	Otec ženicha					Celkem
	S	Ř	DZ	DMZ	O	
S	25,0	(25,8)	-	-	(20,5)	24,9
Ř	28,2	26,7	25,8	(25,4)	27,1	27,0
DZ	29,1	29,6	27,7	(26,0)	(30,5)	28,5
DMZ	(28,7)	26,0	22,9	26,1	(25,6)	25,9
O	29,0	28,1	(24,0)	-	29,6	28,6
Celkem	27,6	26,9	26,5	26,0	27,7	27,0

Zdroj: SOA v Plzni, sbírka matrik, vlastní zpracování

Pozn. S – sedlák, Ř – řemeslník, DZ – dělník v zemědělství, DMZ – dělník mimo zemědělství, O – ostatní; hodnoty v závorkách jsou založené na vzorku čítajícím méně než 10 případů.

Rozdíly ve sňatkovém věku byly ještě větší při analýze věku nevěst, které si tito muži brali. Jasný trend byl patrný mezi nevěstami mužů ze selských rodin. Muži ze selských rodin, kteří byli sami sedláky, si brali v průměru 21leté ženy. Jejich bratři, kteří se stali řemeslníky, se ženili s ženami kolem 24 let a dělníci v zemědělství ze selských rodin měli dokonce téměř 27leté nevěsty. Dá-li se věk při sňatku považovat za jakýsi odraz atraktivity na sňatkovém trhu, pak je možné konstatovat opravdu značné rozdíly mezi selskými syny podle jejich povolání, přičemž nejprestižnější bylo pokračování v otcově povolání, následovalo řemeslo a zdaleka nejmenší prestiži se těšili dělníci v zemědělství.

7.4.8. Průměrný sňatkový věk podle povolání ženichů a otců nevěst

Srovnání ženichů a otců nevěst podle povolání je asi při rozboru sňatkové homogamie nejhodnější. Oproti srovnání otců nevěst a otců ženichů má tu výhodu, že reflektuje přímo ženichy, jejichž povolání se mohlo od povolání jejich otců lišit, což je velmi patrné např. u synů sedláků. Těch bylo mnoho, ale jen menšina z nich pokračovala v povolání svého otce. Nevýhodou je naopak to, že se porovnávají dvě rozdílné kohorty mužů, protože otcové nevěst byli zpravidla o generaci starší než ženichové.

Z výsledků analýzy vyplývá, že mimo ženichů – sedláků byli nejmladší také ženichové pracující jako dělníci mimo zemědělství, a to prakticky bez ohledu na původ partnerky. Možná trochu paradoxně ze skupiny ženichů – dělníků mimo zemědělství byli nejstarší ti, kteří si brali dceru dalšího dělníka mimo zemědělství. Těm, kteří se ženili s dcerami řemeslníků, bylo při sňatku v průměru dokonce méně než 25 let. Velmi mladí byli také řemeslníci pojímající za manželku dceru dělníka mimo zemědělství, takže lze konstatovat, že relativně mladí byli prakticky všichni ženichové, kteří si brali dcery dělníků mimo zemědělství, aniž by příliš rozhodovalo jejich povolání. Tento jev je ale minimálně částečně dán tím, že většina sňatků dcer dělníků mimo zemědělství připadala na konec 19. století, kdy byl sňatkový věk obecně nižší.

K nejstarším ženichům patřili obecně muži vykonávající povolání z kategorie ostatní, což byli často lidé, kterým dřívější sňatek často neumožňovalo nějaké omezení či dlouhá příprava

na toto zaměstnání. Mimo nich bylo v průměru přes 29 let i ženichům – zemědělským dělníkům, ale pouze v případě, že si brali dceru sedláka. Jejich vrstevníci, kteří si vzali ženu jiného původu, byli o 2 i více let mladší.

Tab. 33 – Průměrný věk ženichů podle jejich povolání a povolání otců nevěst, protogamní sňatky, Staňkov, sňatkové kohorty 1800–1900, v letech

Otec nevěsty	Ženich					Celkem
	S	Ř	DZ	DMZ	O	
S	25,6	27,0	29,4	25,0	29,1	27,2
Ř	(24,8)	27,2	27,5	24,8	28,6	26,8
DZ	-	26,7	27,4	25,5	(27,0)	26,8
DMZ	-	25,5	(24,2)	26,1	(29,2)	26,2
O	(22,5)	28,1	(24,5)	(30,8)	(28,8)	28,3
Celkem	25,3	27,0	27,8	25,8	28,8	26,9

Zdroj: SOA v Plzni, sbírka matrik, vlastní zpracování

Pozn. S – sedlák, Ř – řemeslník, DZ – dělník v zemědělství, DMZ – dělník mimo zemědělství, O – ostatní; hodnoty v závorkách jsou založené na vzorku čítajícím méně než 10 případů.

I ve věku nevěst se vyskytovaly rozdíly, které v některých případech kopírovaly trendy u ženichů, ale v mnohém se také lišily. Podobně jako u ženichů se také velmi mladé vdávaly dcery dělníků mimo zemědělství, ať už si braly dělníka nebo řemeslníka. Krátce po 21. narozeninách se v průměru vdávaly i dcery sedláků, které si braly taktéž sedláka. Tím ale podobnost trendů ve sňatkových věcích nevěst a ženichů končí.

Tab. 34 – Průměrný věk nevěst podle povolání ženichů a otců nevěst, protogamní sňatky, Staňkov, sňatkové kohorty 1800–1900, v letech

Otec nevěsty	Ženich					Celkem
	S	Ř	DZ	DMZ	O	
S	21,3	23,4	26,6	23,3	22,5	23,3
Ř	(21,9)	23,8	27,0	23,1	23,3	23,8
DZ	-	23,4	25,3	23,2	(25,8)	24,3
DMZ	-	21,8	(24,8)	22,8	(30,2)	23,0
O	(21,5)	23,2	(23,5)	25,5	(24,3)	23,8
Celkem	21,4	23,5	25,9	23,1	23,7	23,6

Zdroj: SOA v Plzni, sbírka matrik, vlastní zpracování

Pozn. S – sedlák, Ř – řemeslník, DZ – dělník v zemědělství, DMZ – dělník mimo zemědělství, O – ostatní; hodnoty v závorkách jsou založené na vzorku čítajícím méně než 10 případů.

Velmi mladé byly např. také nevěsty ze selských rodin, které se vdávaly za muže z kategorie ostatní. Přestože těmto ženichům bylo o 2 až 3 roky více, než činil průměr, věk jejich nevěst (pokud byly dcerami sedláků nebo řemeslníků, což byl případ 34 ze 47 z nich) byl naopak poměrně výrazně podprůměrný. Mezi těmito manžely tak musel být velký věkový rozdíl. Svědčilo by to o relativní prestiži mužů z této kategorie, kteří sice potřebovali delší dobu na získání zaměstnání, ale v momentě jeho dosažení patřili k atraktivním ženichům. Opačný vztah lze pozorovat mezi muži vykonávajícími dělnické práce mimo zemědělství, kteří patřili

k nejmladším ženichům vůbec. Jejich manželky sice byly o něco málo mladší než průměr, ale jen velmi nepatrně.

Porovná-li se tedy např. sňatek dělníka mimo zemědělství s dcerou řemeslníka na straně jedné a muže vykonávající „ostatní“ povolání s dcerou sedláka na straně druhé, dojde se k zajímavému výsledku. V prvním případě bylo při sňatku muži v průměru 24,8 roku a jeho nevěstě 23,1 roku – jejich věkový rozdíl byl tedy menší než 2 roky. V druhém příkladu bylo ženichovi 29,1 roku, ale jeho ženě teprve 22,5 roku, takže je od sebe dělilo v průměru téměř 7 let.

7.4.9. Průměrný sňatkový věk podle povolání otců ženichů a otců nevěst

V relativně mladším věku mezi 25 a 26 lety uzavírali sňatky muži z řemeslnických rodin, pokud si brali dcery dělníků v zemědělství i mimo něj. Totéž platilo i pro syny dělníků (v zemědělství i mimo něj), pokud uzavřeli sňatek s dcerou řemeslníka. Vůbec nejmladší ženichové byli synové dělníků v zemědělství, kteří si vzali dceru řemeslníka – takovými ženichům bylo v průměru pouze 24,6 roku. Nejvyšší průměrný sňatkový věk měli synové sedláků či dělníků v zemědělství, pokud si brali dcery dělníků v zemědělství. V tomto případě se jejich věk pohyboval kolem 28 let. Je tak možné pozorovat velký rozdíl ve skupině ženichů, jejichž otcové byli dělníky v zemědělství. Pokud si jejich syn bral dceru řemeslníka, bylo mu méně než 25 let, ale pokud si vzal dceru dělníka v zemědělství, bylo mu více než 28 let.

Tab. 35 – Průměrný věk ženichů podle povolání otců ženichů a otců nevěst, protogamní sňatky, Staňkov, sňatkové kohorty 1800–1900, v letech

Otec nevěsty	Otec ženicha					Celkem
	S	Ř	DZ	DMZ	O	
S	27,4	27,6	27,5	(27,3)	27,6	27,5
Ř	27,3	27,1	24,6	25,7	28,1	26,9
DZ	28,0	26,0	28,2	(25,1)	(30,5)	27,2
DMZ	(27,5)	25,4	(24,8)	26,2	(27,5)	25,9
O	(28,7)	(28,1)	(24,5)	(27,5)	(26,2)	27,8
Celkem	27,5	27,0	26,8	26,0	27,8	27,0

Zdroj: SOA v Plzni, sbírka matrik, vlastní zpracování

Pozn. S – sedlák, Ř – řemeslník, DZ – dělník v zemědělství, DMZ – dělník mimo zemědělství, O – ostatní; hodnoty v závorkách jsou založené na vzorku čítajícím méně než 10 případů.

Rozdíly se vyskytovaly i ve sňatkovém věku nevěst při srovnání podle povolání jejich otce a otce ženicha. Výrazně mladší než průměr byly manželky mužů, jejichž otec byl dělníkem mimo zemědělství, ať už se jednalo taktéž o dcery dělníků mimo zemědělství nebo o dcery řemeslníků. Tyto ženy se vdávaly v průměru už před dosažením 23 let. Naopak mezi nejstaršími nevěstami byly partnerky mužů pocházejících z rodiny dělníka v zemědělství, kterým bylo v průměru kolem 25 let. Ve vůbec nejvyšším věku se vdávaly selské dcery, které si braly syny dělníků v zemědělství. Bylo jim dokonce přes 26 let při prvním sňatku. V tomto případě se mohlo jednat o ženy, které kvůli svému původu pravděpodobně očekávaly sňatek se

zámožnějším partnerem. Když se jim nedařilo ho nalézt, vzhledem k přibývajícím létům vzaly zavděk i synem zemědělského dělníka, což pro ně nepochybně znamenalo společenský pokles.

Tab. 36 – Průměrný věk nevěst podle povolání otců ženichů a otců nevěst, protogamní sňatky, Staňkov, sňatkové kohorty 1800–1900, v letech

Otec nevěsty	Otec ženicha					Celkem
	S	Ř	DZ	DMZ	O	
S	23,7	23,1	26,0	(22,8)	23,8	23,7
Ř	23,5	23,8	24,4	22,9	25,1	23,8
DZ	25,0	24,0	25,3	(21,9)	(23,0)	24,4
DMZ	(20,5)	23,4	(22,7)	23,0	(28,3)	23,4
O	(25,2)	(24,3)	(26,5)	(18,5)	(24,2)	24,4
Celkem	23,8	23,6	25,0	22,7	24,8	23,8

Zdroj: SOA v Plzni, sbírka matrik, vlastní zpracování

Pozn. S – sedlák, Ř – řemeslník, DZ – dělník v zemědělství, DMZ – dělník mimo zemědělství, O – ostatní; hodnoty v závorkách jsou založené na vzorku čítajícím méně než 10 případů.

7.4.10. Průměrný věk ženichů a nevěst v jednotlivých obdobích 19. století podle povolání ženicha

Průměrný věk ženichů se ve Staňkově v průběhu 19. století měnil. Z počátečních hodnot těsně nad 27 let vystoupal až k 28 letům, aby se na konci 19. století snížil až pod hranici 26,5 roku. Vývoj sňatkového věku nevěst v podstatě kopíroval trend u ženichů, ačkoli změny v průběhu času byly poněkud menší.

Jednotlivé skupiny povolání se mezi lety 1800 a 1839 ve sňatkovém věku značně lišily. Zatímco sedláci se ženili v 25 letech, příslušníkům „ostatních“ povolání bylo téměř 30 let. I dělníci v zemědělství uzavírali sňatky téměř v 29 letech, takže lze konstatovat, že rozdíly mezi kategoriemi byly v případě ženichů téměř 5 let. U nevěst bylo možné pozorovat dokonce ještě větší rozdíly, protože manželky sedláků a dělníků v zemědělství dělilo více než 5 let.

Sňatkový věk sedláků a jejich nevěst se významně nezměnil ani mezi lety 1840 a 1869, zatímco u ostatních kategorií oproti předchozímu období ještě přibližně o rok stoupl. Rozdíl mezi sedláky a příslušníky dalších kategorií se tak ještě zvětšil. V relativně nízkém věku vstupovali do manželství dělníci mimo zemědělství, ale jednalo se o velmi malý počet případů.

Poslední tři desetiletí 19. století se sňatkový věk mužů i žen celkově snižoval, přestože u sedláků a řemeslníků zůstával v podstatě stejný jako v předchozích letech. Pokles tedy souvisel se snižováním sňatkového věku jak u dělníků v zemědělství (přibližně o 3 roky u mužů a 2 roky u žen), tak i u představitelů ostatních povolání (přibližně o 3 roky u obou pohlaví). Rozhodujícím faktorem pro tento pokles ovšem byly velmi nízké hodnoty u dělníků mimo zemědělství, kteří se ve Staňkově dříve téměř nevyskytovali, ale v poslední části 19. století už tvořili přibližně třetinu všech ženichů. Tato skupina vstupovala do manželství ve věku srovnatelném se sedláky a měla tak rozhodující podíl na celkovém snížení sňatkového věku oproti předchozímu období.

Zjištěné výsledky by se tedy daly shrnout tak, že zatímco sedláci a řemeslníci vstupovali do manželství po celé 19. století v prakticky stejném věku, k velkým změnám došlo u dělníků v zemědělství a u „ostatních“ profesí. Určující společenskou vrstvou, která na konci 19. století de facto určovala výši průměrného sňatkového věku, se stali dělníci mimo zemědělství, tedy kategorie povolání, která se dříve vyskytovala jen okrajově, ale v této době do ní patřila již třetina ženichů.

Tab. 37 – Průměrný věk ženichů a nevěst podle povolání ženichů, protogamní sňatky, Staňkov, sňatkové kohorty 1800–1900, v letech

	Povolání ženicha					Celkem
	S	Ř	DZ	DMZ	O	
1800–1839						
Ženich	25,1	26,8	28,8	(29,5)	29,6	27,2
Nevěsta	20,9	23,9	26,2	(30,5)	23,6	24,0
1840–1869						
Ženich	25,1	27,5	29,6	(26,5)	30,8	28,0
Nevěsta	21,4	23,7	26,8	(23,6)	25,7	24,4
1870–1900						
Ženich	25,5	27,1	26,4	25,7	27,3	26,4
Nevěsta	22,0	23,5	24,8	23,1	23,0	23,4
Počty						
1800–1839	19	74	27	1	12	133
1840–1869	18	74	41	8	13	154
1870–1900	10	135	54	125	26	350
1800–1900	47	283	122	134	51	637

Zdroj: SOA v Plzni, sbírka matrik, vlastní zpracování

Pozn. S – sedlák, Ř – řemeslník, DZ – dělník v zemědělství, DMZ – dělník mimo zemědělství, O – ostatní; hodnoty v závorkách jsou založené na vzorku čítajícím méně než 10 případů.

Podobné srovnání i přes trochu jinou klasifikaci povolání a časové vymezení (1815–1859 a 1859–1900) nabízí i Věra Kalousková v analýze Lochenic. Průměrný sňatkový věk sedláků tam byl ze všech sledovaných skupin nejnižší a v průběhu času se téměř nezměnil (26,5, resp. 26,2 roku). U řemeslníků byla tato hodnota přibližně o dva roky vyšší a také se příliš nezměnila. Dělníci v zemědělství se ženili mezi lety 1815 až 1859 až ve 30,6 letech, ale od šedesátých let klesl tento ukazatel o více než dva roky. Dělníci mimo zemědělství uzavírali sňatky v prakticky stejném věku jako sedláci (Kalousková, 2006, s. 84). Přestože všechny hodnoty průměrných sňatků byly v Lochenicích mírně vyšší než ve Staňkově, tak lze konstatovat, že v obou obcích byly rozdíly podle povolání i vývoj v čase takřka identické.

7.5. Hlavní rysy úrovně sňatečnosti ve Staňkově podle sociálního postavení snoubenců

Poznatky ze zkoumání sňatečnosti podle sociálního postavení z nejrůznějších úhlů lze zobecnit do několika bodů.

- 1) Postavení mužů při sňatku a při narození prvního dítěte se shodovalo z 95 % při třídění podle majetku a z 93 % při třídění podle povolání. Vzhledem k takto vysoké shodě se lze domnívat, že v případech, kde daný údaj při sňatku chybí, je možné použít zápis při narození prvního dítěte pro zvýšení počtu analyzovaných případů. Problém by mohl nastat v případě použití jiného, mnohem podrobnějšího třídění, které by zahrnovalo větší počet kategorií. Ke změně zařazení by pak patrně docházelo častěji. V klasifikaci s malým počtem kategorií by ale tento postup neměl způsobit výraznější nepřesnosti a lze jím dosáhnout daleko většího analyzovaného vzorku.
- 2) Sestupná sociální mobilita mnohonásobně převažovala nad vzestupnou. Oproti postavení svého otce si pohoršila značná část (v případě hospodářů až polovina) mužů, zatímco vzestup potkal jen několik málo jednotlivců. Totéž platilo i pro nevěsty, které si jen výjimečně vzaly muže majetnějšího, než byl jejich otec, ale řada z nich se sňatkem propadla mezi chudší vrstvy.
- 3) Postupem času se měnil původ mužů – podruhů. Na počátku 19. století tvořili většinu podruhů synové z majetnějších rodin domkářů a hospodářů, zatímco na konci 19. století už převažovali podruzi do této vrstvy narození.
- 4) Podobně také postupně ubývalo nevěst pocházejících z rodin vlastních usedlost a rostl podíl žen z nemajetných poměrů. Šance mužů najít si partnerku původem z bohatších vrstev se proto snižovala.
- 5) Existovala poměrně pevná dělicí čára mezi zemědělci (sedláky a dělníky v zemědělství) a nezemědělským obyvatelstvem (řemeslníky, dělníky mimo zemědělství a „ostatními“). Dalo by se říci, že se zemědělci rekrutovali téměř výhradně ze zemědělských rodin, přičemž jejich „přebyteční“ sourozenci nacházeli uplatnění v jiných oborech. Naopak téměř nikdo z nezemědělských rodin v zemědělství neskončil.
- 6) Velmi uzavřenou skupinou, ať už se jednalo o dědění profese nebo o sňatkovou endogamii, byli dělníci mimo zemědělství. Při interpretaci tohoto zjištění je ale potřeba opatrnosti, protože podstatná část dělníků mimo zemědělství ve Staňkově byla tvořena německy mluvícími skláři, kteří se tam přestěhovali za prací v místní sklárně. Tito lidé tvořili velkou část německé menšiny, takže se v jejich případě jednalo mimo profesní i o jazykovou či národnostní endogamii. Tyto okolnosti patrně přispěly k větší uzavřenosti staňkovských dělníků mimo zemědělství, než by tomu bylo v národnostně homogenní obci.
- 7) Obecně platilo, že čím majetnější muž, tím nižší sňatkový věk. Ještě silnější byla tato korelace u jejich nevěst, neboli čím majetnější muž, tím mladší byla jeho nevěsta. Toto pravidlo ale postupem 19. století sláblo, protože se zlepšovaly možnosti obživy pro lidi bez nemovitého majetku.

- 8) Nejnižší sňatkový věk měli sedláci a dělníci mimo zemědělství, řemeslníci se pohybovali kolem celkového průměru, a naopak nejvyšší hodnoty byly pozorovány u dělníků v zemědělství a zástupců ostatních povolání. Hodnota u sedláků a řemeslníků se v průběhu času téměř nezměnila, zatímco u dalších skupin došlo na konci 19. století k poklesu. Celkové snížení průměrného sňatkového věku na konci 19. století ale bylo dáno hlavně změnou sociální struktury obyvatelstva, kdy narostl podíl dělníků mimo zemědělství, neboť ti se ženili mladí.
- 9) Zjištění uvedená v bodech 1 až 8 platila ovšem pouze tehdy, pokud byla majetnost či povolání zkoumáno u ženichů samotných. Při klasifikaci mužů podle jejich otců většina těchto korelací mizí nebo je dokonce opačná. Sňatkový věk mužů se v závislosti na majetnosti jejich otců lišil jen velmi málo a synové nejmajetnějších mužů se ženili v průměru dokonce nejstarší. Podobně tomu bylo i v případě sňatkového věku podle povolání otce, kde byly zjištěny jen minimální rozdíly mezi kategoriemi (s jedinou výjimkou dělníků mimo zemědělství).
- 10) Sňatkový věk nevěst se lišil především podle povolání či postavení jejich ženichů. Postavení nevěstina otce nehrálo tak výraznou roli.
- 11) Mimořádně velké rozdíly ve sňatkovém věku se daly pozorovat v selských rodinách, resp. v rodinách vlastních usedlost. Synové z těchto rodin, kteří zdědili postavení otce, si brali stejně situované nevěsty, přičemž ke sňatkům docházelo oboustranně ve velmi nízkém věku. Jejich sourozenci, kteří takové štěstí neměli, se však propadali do nižších (mnohdy i nejnižších) příček společenské hierarchie, kde také přejímali jejich sňatkové chování, tj. sňatky ve výrazně vyšším věku s partnery z chudých rodin. Rozdíly ve sňatkovém věku byly ještě výraznější u nevěst selských synů – zatímco sedláci ze selských rodin si brali v průměru 21leté ženy, jejich bratři, kteří se živili jako dělníci v zemědělství, se ženili s nevěstami v průměru o 6 let staršími.
- 12) Muži, kteří se do dané vrstvy propadli, měli obvykle vyšší sňatkový věk než ti, kteří se do téže vrstvy již narodili (např. podruzi pocházející z rodin vlastních usedlost se ženili později než podruzi do této vrstvy již narození, dělníci v zemědělství ze selských a řemeslnických rodin měli vyšší sňatkový věk než synové dělníků v zemědělství apod.).

Za klíčový poznatek by se dalo označit to, že se výsledky rozboru úrovně sňatečnosti diametrální liší v závislosti na osobě, jejíž postavení rozhoduje o zařazení do jednotlivých kategorií. V mnoha historicko-demografických pracích se tomuto aspektu metodologie nevěnuje moc velká pozornost a bývá v nich jen uvedeno, zda se zjišťuje postavení u dané osoby, jejího otce, případně zda se oba přístupy kombinují (např. zaznamenává se postavení ženicha a není-li uvedeno, tak jeho otce). Tento zdánlivý detail ale hraje naprosto klíčovou roli ve výsledcích analýzy.

7.6. Délka trvání manželství

Do analýzy délky trvání manželství mohou být započítány pochopitelně pouze rodinné listy typu II, u kterých je známo datum sňatku i datum ukončení manželství. Analyzovány byly pouze sňatky uzavřené v prvních šesti dekadách 19. století vzhledem k tomu, že koncem pozorování byl rok 1907.

Nejvíce manželství se rozpadlo po 10 až 14 dokončených letech, ale tento modus nebyl příliš výrazný. Zastoupení každého pětiletého intervalu délky trvání manželství se pohybovalo mezi 6 a 15 %, takže žádná skupina výrazně nepřevažovala nad ostatními. Možná překvapivě vysoký byl podíl manželství, která trvala více než 50 let (6,6 %).

Tab. 38 – Manželství podle délky trvání, Staňkov, sňatkové kohorty 1800–1859, v letech

	Délka trvání manželství (v letech)											Celkem
	0-4	5-9	10-14	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49	50+	
Počet	29	29	43	26	22	27	28	22	26	18	19	289
Podíl (v %)	10,0	10,0	14,9	9,0	7,6	9,3	9,7	7,6	9,0	6,2	6,6	100,0

Zdroj: SOA v Plzni, sbírka matrik, vlastní zpracování

Nejdelší zaznamenané staňkovské manželství trvalo 63 let, 2 měsíce a 9 dnů. Uzavřeli ho 5. 5. 1804 devatenáctiletý pláteník Andreas Rambous a dvacetiletá Katharina, roz. Lamina. Během jejich manželství se jim narodily 3 děti, z nichž ovšem pouze posledně narozený Andreas se dožil dospělosti. Manželství skončilo až 14. 7. 1867 smrtí Kathariny. Její manžel ji přežil o další 3 roky. Naopak nejkratším manželstvím byl sňatek domkáře Heinricha Wejwody a jeho ženy Barbary, roz. Schmid, které trvalo pouhé 2 dny. Teprve dvacetiletý Heinrich zemřel na záněť pohrudnice.

Tab. 39 – Délka trvání manželství podle sňatkového věku ženy, Staňkov, sňatkové kohorty 1800–1859, v letech

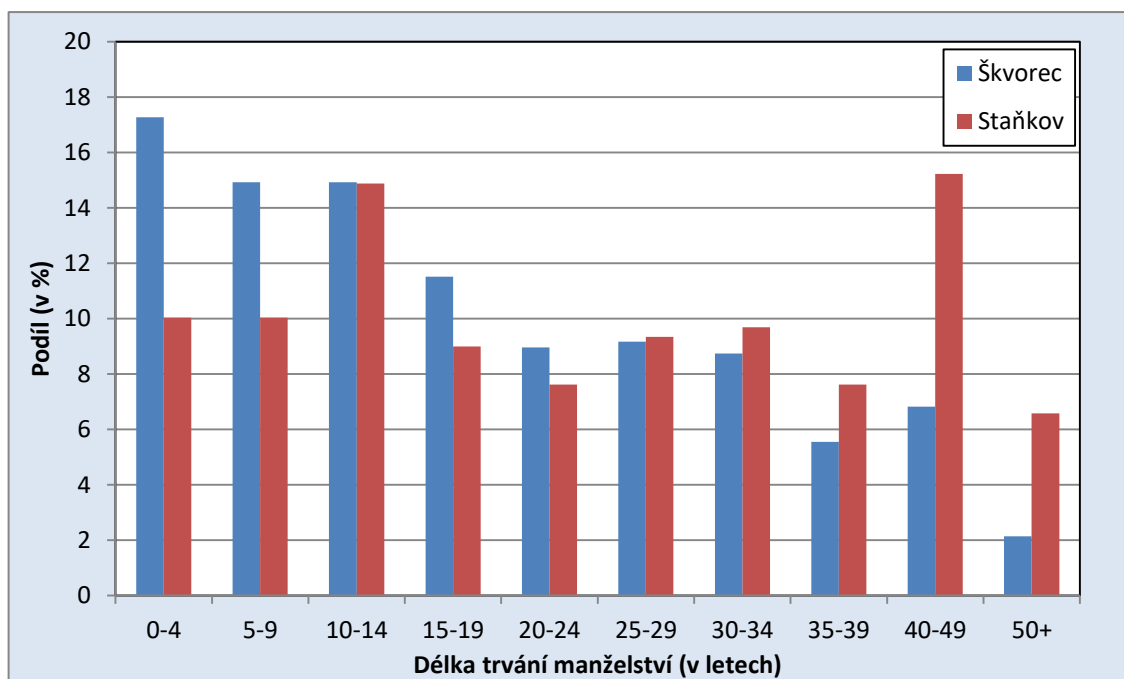
Sňatkový věk ženy	Délka trvání manželství					celkem
	absolutně				celkem	
	0–9	10–24	25–49	50+		
15–24	13	33	80	17	143	
25–34	17	36	36	2	91	
35+	28	22	5	-	55	
	relativně (v %)				celkem	
15–24	9,1	23,1	55,9	11,9	100,0	
25–34	18,7	39,6	39,6	2,2	100,0	
35+	50,9	40,0	9,1	-	100,0	

Zdroj: SOA v Plzni, sbírka matrik, vlastní zpracování

Průměrně trvalo manželství ve Staňkově ve zkoumaném období 299 měsíců, takže prakticky přesně 25 let. Šance novomanželů oslavit stříbrnou svatbu byla téměř poloviční (48,4 %). Častěji se manželství rozpadala smrtí manžela než manželky, ale rozdíl nebyl příliš velký (56 % oproti 44 %). Není překvapením, že nejdéle trvala manželství těch žen, které se vdávaly nejmladší. Více než dvě třetiny žen, které se vdávaly před 25. narozeninami, mohly oslavit stříbrnou svatbu a dokonce téměř 12 % z nich i zlatou svatbu. Naopak nadpoloviční většina manželství, která uzavíraly ženy ve věku vyšším než 35 let, skončila do 10 let.

Data za Staňkov lze srovnat s daty získanými za panství Škvorec. Bohužel se úplně přesně nepřekrývají zkoumaná období, ale i tak je zde určitá možnost srovnání. Ve Staňkově byla mnohem méně četná nejkratší manželství a naopak zastoupení nejdelších manželství bylo ve Staňkově výrazně vyšší. Nejvýraznější rozdíl lze pozorovat u manželství trvajících více než 50 let, jejichž podíl byl ve Staňkově více než třikrát vyšší (6,6 % oproti 2,1 %), ale je zde pochopitelně nutno přihlídnout k tomu, že data za panství Škvorec pocházejí z dřívější doby, což se na výsledcích srovnání mohlo také projevit.

Obr. 3 – Skladba manželských párů podle délky trvání manželství, srovnání Staňkova (sňatkové kohorty 1800–1859) a panství Škvorec (sňatkové kohorty 1780–1819)

Zdroj: Staňkov – SOA v Plzni, sbírka matrik; Škvorec – Kupřová (2013, s. 47, tab. 9), výpočet vlastní

8. Manželská plodnost

Jednou z největších výhod metody rekonstrukce rodin je možnost velmi detailního studia manželské plodnosti. Z rodinných listů lze vypočítat řadu demografických ukazatelů. Nejdůležitější je rozbor manželské plodnosti podle věku ženy a podle délky trvání manželství. Metoda rekonstrukce rodin umožňuje pozorovat i věk žen při posledním porodu a počty dětí celkem narozených v jednotlivých rodinách. Samostatnou kapitolou je pak studium délky meziprodních intervalů a předmanželských koncepcí.

Na počátku 19. století dosahovala v českých zemích plodnost stále velmi vysokých hodnot, které panovaly i v předchozím století. Hrubá míra porodnosti přesahovala 40 ‰ a úhrnná plodnost vdaných žen se pohybovala v rozmezí 10–13 dětí na vdanou ženu. Takto vysoké hodnoty pravděpodobně odpovídaly maximu, které bylo dosažitelné v rámci tehdejšího zdravotního stavu populace. Počátkem 19. století také nepanovaly žádné výrazné rozdíly v úrovni plodnosti mezi jednotlivými sociálními vrstvami ani mezi regiony (Fialová, 1991, s. 143–144; Fialová, 1987, s. 208). Od dvacátých let 19. století hrubá míra porodnosti klesala a příštích 50–60 let se pohybovala těsně pod úrovní 40 ‰. Tehdy se ovšem nejednalo o vědomé omezování plodnosti, ale o následek zvyšujícího se sňatkového věku, který byl klíčovým determinantem počtu dětí narozených v manželství. Také se projevoval stále vyšší počet trvale svobodných (Fialová, 1991, s. 145–146). Spolu s tím, že stále méně osob bylo schopno uzavírat manželství, stoupal i podíl dětí narozených mimo manželství (z 5 ‰ na počátku 19. století na více než 10 ‰), ale ani tento nárůst nebyl schopen plně kompenzovat nižší počet dětí narozených v manželství (Fialová, 1987, s. 209). Přestože se v sedmdesátých letech 19. století začala úroveň sňatečnosti opět zvyšovat a klesal průměrný sňatkový věk, hrubá míra porodnosti už nevystoupila nad 40 ‰ a úroveň plodnosti začala nejprve mírně, později už výrazněji klesat až do třicátých let 20. století, kdy úhrnná plodnost klesla pod hranici prosté reprodukce (Fialová, 1991, s. 147–153).

Hodnoty plodnosti byly v průběhu 19. století relativně stabilní a nekolísaly tak výrazně jako v případě úmrtnosti, ale demografické krize se projevovaly i na schopnosti manželských párů mít děti (Steinbachová, 2001, s. 103). K nejvýraznějším poklesům došlo např. v letech 1805 a 1806 v souvislosti s napoleonskými válkami. Tento pokles byl ovšem způsoben spíše epidemiemi než válkou samotnou (Fialová, 1987, s. 209). Další poklesy nastaly v roce 1848

následkem hladomoru a s ním spojených epidemií cholery, tyfu a úplavice, a v roce 1866 v souvislosti s válečnými událostmi na českém území. Po těchto krátkodobých poklesech ale obvykle následoval kompenzační růst porodnosti v dalších letech (Fialová, 1991, s. 144–147).

8.1. Manželská plodnost podle věku matky

Základním ukazatelem úrovně plodnosti ve Staňkově v 19. století, který lze zjistit metodou rekonstrukce rodin, jsou míry manželské plodnosti podle věku ženy. Nejvyšších hodnot dosahovala manželská plodnost u nejmladších žen a s přibývajícím věkem klesala více méně plynule až do věkové skupiny 35 až 39 let. Po čtyřicítce už pak docházelo ke skokovému snížení plodnosti a po 45. roce věku byla už plodnost žen jen velmi nízká. Ukazatele plodnosti u žen s vyšším sňatkovým věkem mohly být ovlivněny malým počtem pozorování.

Tab. 40 – Míry manželské plodnosti podle věku a sňatkového věku ženy (v letech), Staňkov, 1800–1900

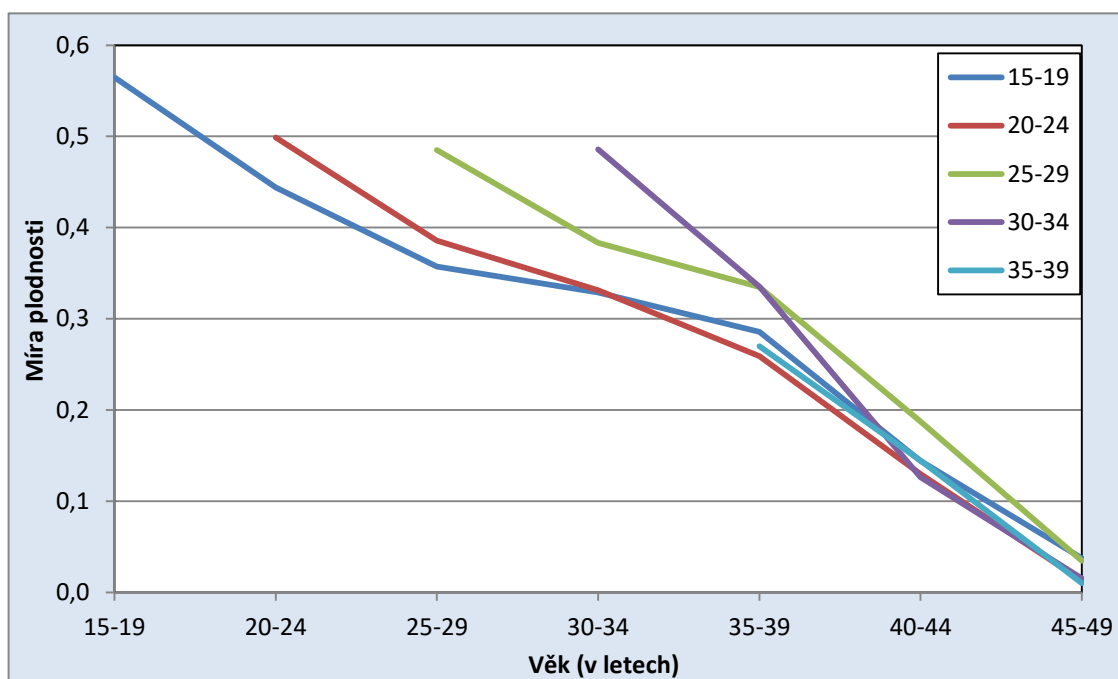
Věk při sňatku	Věk žen při narození dítěte							Počet rodin
	15–19	20–24	25–29	30–34	35–39	40–44	45–49	
15–19	0,565	0,444	0,357	0,329	0,286	0,144	0,037	105
20–24		0,499	0,386	0,331	0,259	0,130	0,013	328
25–29			0,485	0,383	0,335	0,187	0,035	142
30–34				0,486	0,335	0,126	0,015	71
35–39					0,270	0,144	0,010	32
40–44						0,093	0,031	14
45–49							0,021	21
Celkem	0,565	0,480	0,400	0,360	0,292	0,141	0,020	713

Pozn. Rodinné listu typu II a V

Zdroj: SOA v Plzni, sbírka matrik, vlastní zpracování

Bez výjimky každá skupina žen podle sňatkového věku měla nejvyšší plodnost v téže věkové skupině, ve které uzavírala sňatek, a v dalších letech již této úrovně nedosáhla (např. ženy se sňatkovým věkem 15–19 let měly nejvyšší plodnost ve věku 15–19 let, ženy se sňatkovým věkem 20–24 let dosáhly nejvyšší plodnosti ve věku 20–24 let atd.). K tomuto trendu mohly přispívat i předmanželské koncepce.

Do sňatkového věku 34 let platilo i pravidlo, že nejvyšší manželskou plodnost v daném věku měla ta skupina žen, která v tom věku vstupovala do manželství (např. ve věku 20–24 let měly vyšší plodnost ženy, které vstoupily do manželství ve věku 20–24 let oproti těm, které se vdávaly ve věku 15–19 let apod.; viz obr. 4). Ve sňatkovém věku nad 35 let už to ovšem neplatilo a v tomto intervalu dosahovaly nejvyšší úrovně plodnosti ženy s nižším sňatkovým věkem. Možným vysvětlením tohoto jevu by mohlo být to, že ženy, které se vdávaly starší, byly častěji vdovy, které již měly děti, a proto jejich plodnost už nedosahovala tak vysokých hodnot. Také je možné, že se projevoval fakt, že ženy uzavírající sňatek po 35. roce života si převážně braly vdovce, kteří byli nezřídka mnohem starší než ony.

Obr. 4 – Míry plodnosti podle věku ženy a jejího sňatkového věku (v letech), Staňkov, 1800–1900

Pozn. Rodinné listy typu II a V

Zdroj: SOA v Plzni, sbírka matrik, vlastní zpracování

V ideálním případě by se mělo pro tento ukazatel počítat pouze s rodinnými listy typu II (kde je známo datum sňatku, odhadovaný věk ženy i datum konce pozorování). Ve snaze o co největší vzorek byly ale do tohoto pozorování započítány nejen rodinné listy typu II, ale i rodinné listy typu V (kde je známo datum sňatku a odhadovaný věk ženy, ale není znám konec pozorování). V případě rodinných listů typu V se ovšem počítá pouze s posledním uzavřeným intervalem, tedy takovým, kdy je jisté, že daná rodina skutečně v místě žila. Například pokud není známo datum úmrtí ani jednoho z manželů a poslední zaznamenanou událostí je narození dítěte v době, kdy bylo ženě 42 let, započítá se tato rodina pouze do konce posledního uzavřeného intervalu, tj. poslední započítaný interval bude věk ženy 35–39 let.

Tab. 41 – Míry manželské plodnosti podle věku a sňatkového věku ženy (v letech), Staňkov, 1800–1900

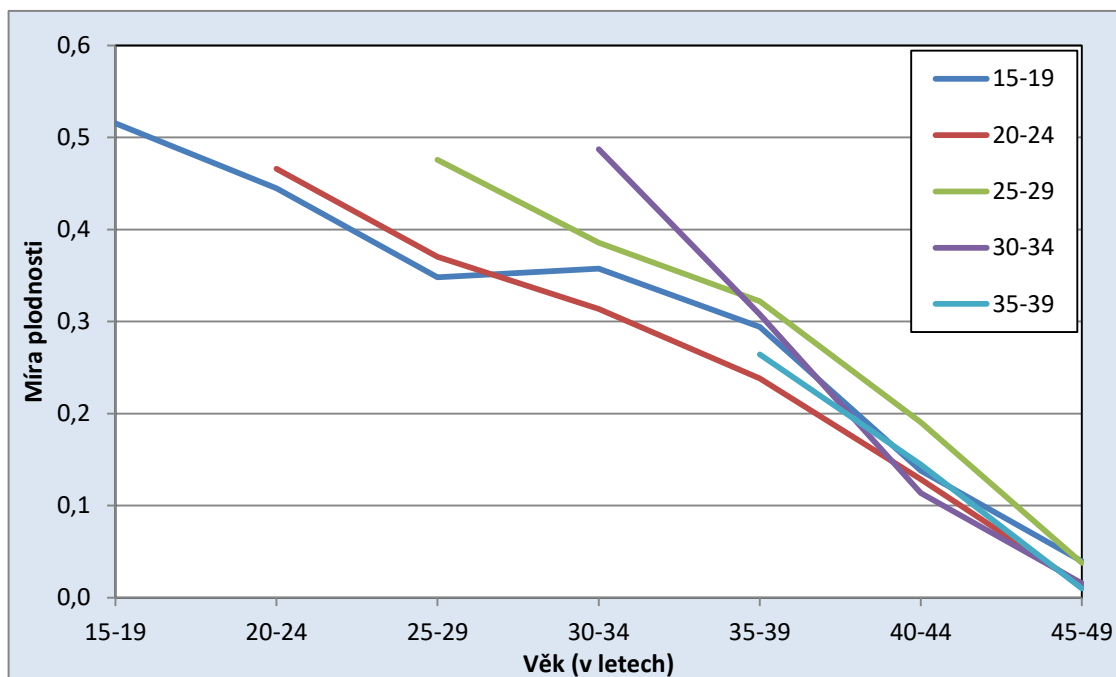
Věk při sňatku	Věk žen při narození dítěte							Počet rodin
	15–19	20–24	25–29	30–34	35–39	40–44	45–49	
15–19	0,515	0,445	0,348	0,357	0,294	0,138	0,040	41
20–24		0,466	0,371	0,314	0,238	0,129	0,013	161
25–29			0,476	0,386	0,322	0,191	0,038	80
30–34				0,487	0,308	0,114	0,016	48
35–39					0,264	0,144	0,010	30
40–44						0,093	0,031	14
45–49							0,021	21
Celkem	0,515	0,459	0,388	0,354	0,275	0,138	0,020	395

Pozn. pouze rodinné listy typu II

Zdroj: SOA v Plzni, sbírka matrik, vlastní zpracování

Nabízí se proto otázka, jestli bylo správné započítat i tyto rodiny a nevznikne-li jejich započítáním nežádoucí zkreslení výsledných údajů. Pro porovnání byl proveden tentýž výpočet, ovšem s použitím pouze rodinných listů typu II (tab. 41). Je patrné, že se míry plodnosti téměř nelišily a v obou případech byly výsledky velmi podobné. Jedinou drobnou odlišností byla pouze o něco nižší úroveň plodnosti v nejmladším věku, ale ve vyšším věku byly hodnoty prakticky identické.

Obr. 5 – Míry plodnosti podle věku ženy a jejího sňatkového věku (v letech), Staňkov, 1800–1900

Pozn. pouze rodinné listy typu II

Zdroj: SOA v Plzni, sbírka matrik, vlastní zpracování

Tab. 42 – Míra odchylky mezi mírami plodnosti podle věku ženy a jejího sňatkového věku (v letech), Staňkov, srovnání výpočtu s rodinnými listy typu II a V a pouze rodinných listů typu II, v %

Věk při sňatku	Věk ženy při narození dítěte						
	15–19	20–24	25–29	30–34	35–39	40–44	45–49
15–19	9,6	-0,2	2,7	-8,0	-2,9	4,6	-6,2
20–24		7,0	4,1	5,6	8,6	0,8	-3,2
25–29			1,9	-0,7	3,9	-1,8	-8,7
30–34				-0,3	8,9	11,1	-3,8
35–39					2,2	0,0	0,0
40–44						0,0	0,0
45–49							0,0

Zdroj: SOA v Plzni, sbírka matrik, vlastní zpracování

Pro ještě lepší demonstraci rozdílů byla vypočtena odchylka v procentech mezi výpočtem s rodinnými listy typu II a V a výpočtem pouze s rodinnými listy typu II (tab. 42). Tento rozdíl

se až na drobnou výjimku pohyboval v řádu jednotek procent. Uváží-li se, že se v mnoha případech jednalo o výpočet na základě vzorku čítajícího pouze několik desítek případů, je takováto odchylka relativně nízká a je tedy pravděpodobné, že se jedná pouze o náhodnou odchylku.

8.1.1. Srovnání úrovně plodnosti v první a druhé polovině 19. století

Podle teorie demografické revoluce by mělo docházet postupně ke snižování úrovně úmrtnosti a posléze i ke snižování úrovně plodnosti doprovázené velkým populačním přírůstkem. Snižování plodnosti by se mělo projevit hlavně omezováním manželské plodnosti ve vyšším věku. V českých zemích by ale k tomuto jevu mělo docházet až na samotném konci 19. století a pouze v určitých regionech, zejména v Praze a okolí. Na většině území českých zemí ale zůstávala plodnost na velmi vysoké úrovni až do přelomu 19. a 20. století (Fialová, 1987, s. 214).

Tab. 43 – Míry manželské plodnosti podle věku a sňatkového věku žen (v letech), Staňkov, srovnání první a druhé poloviny 19. století

Věk při sňatku	Věk ženy při narození dítěte							Počet rodin
	15–19	20–24	25–29	30–34	35–39	40–44	45–49	
1800–1849								
15–19	0,474	0,457	0,351	0,362	0,306	0,139	0,049	28
20–24		0,459	0,382	0,316	0,267	0,125	0,013	112
25–29			0,483	0,359	0,326	0,212	0,034	54
30–34				0,469	0,340	0,134	0,023	38
35–39					0,250	0,127	0,019	15
40–44						0,167	0,028	8
45–49							0,053	9
Celkem	0,474	0,459	0,397	0,348	0,295	0,145	0,023	264
1850–1900								
15–19	0,603	0,439	0,360	0,306	0,267	0,160	0,000	77
20–24		0,519	0,388	0,345	0,248	0,140	0,010	216
25–29			0,487	0,405	0,345	0,137	0,035	88
30–34				0,503	0,329	0,112	0,000	33
35–39					0,293	0,161	0,000	17
40–44						0,000	0,034	6
45–49							0,000	12
Celkem	0,603	0,489	0,403	0,370	0,288	0,133	0,012	449

Pozn. rodinné listy typu II a V

Zdroj: SOA v Plzni, sbírka matrik, vlastní zpracování

Ze srovnání úrovně manželské plodnosti v první a druhé polovinu 19. století ve Staňkově se zdá, že k žádnému omezování plodnosti nedocházelo. Snad jen u žen ve věku 45–49 let došlo k mírnému snížení plodnosti z velmi nízkých hodnot téměř na nulu, ale toto nelze považovat za výraznou změnu reprodukčního chování. Navíc v této věkové skupině žen se jednalo jen o

několik jim narozených dětí, takže k náhodné odchylce tu mohlo dojít velice snadno. V ostatních věkových skupinách pak zůstávala plodnost na velmi podobné úrovni nebo se někdy dokonce i zvýšila.

Znovu lze tato data porovnat s těmi získanými pouze za rodinné listy typu II, a to kvůli zjištění, zda nedochází ke zkreslení. Srovnávat má v tomto případě smysl především data z druhé poloviny století, protože v tomto období tvořily rodinné listy s neznámým datem konce pozorování většinu (přibližně 71% všech pozorování). V tabulce 44 jsou proto uvedeny hodnoty pouze za ty rodiny, kde je znám konec pozorování. Je zde poměrně nižší úroveň plodnosti ve věku do 29 let, ale ve vyšším věku už nejsou patrné výraznější rozdíly.

Nastává zde opět problém s velikostí vzorku, protože rodinných listů typu II z druhé poloviny století je dohromady pouze 158, což hlavně v méně obvyklých sňatkových věcích žen vytváří velmi malé počty. Pro ilustraci lze uvést např. míru manželské plodnosti ve věku 15–19 let (0,581), která je pro rodinné listy typu II ve druhé polovině 19. století dána tím, že se těmto ženám narodilo 9 dětí během celkem 15,5 let strávených v manželství. Pokud by se jim narodilo místo 9 dětí např. pouze 7 dětí, pak by tato míra byla už pouze 0,452, tedy nižší než v první polovině 19. století. Jak vidno, tak se v tomto případě jedná skutečně o velmi malé vzorky a každé jednotlivé dítě může výsledná data výrazně ovlivnit. I z tohoto důvodu je žádoucí do výpočtu měr plodnosti započítávat rodinné listy typu V.

Tab. 44 – Míry manželské plodnosti podle věku a sňatkového věku (v letech), pouze rodinné listy typu II, Staňkov, 1850–1900

Věk při sňatku	Věk ženy při narození dítěte							Počet rodin
	15–19	20–24	25–29	30–34	35–39	40–44	45–49	
15–19	0,581	0,422	0,346	0,352	0,255	0,133	0,000	15
20–24		0,490	0,354	0,304	0,182	0,140	0,012	62
25–29			0,444	0,452	0,308	0,125	0,048	33
30–34				0,519	0,264	0,076	0,000	15
35–39					0,282	0,161	0,000	15
40–44						0,000	0,034	6
45–49							0,000	12
Celkem	0,581	0,468	0,372	0,373	0,238	0,123	0,014	158

Zdroj: SOA v Plzni, sbírka matrik, vlastní zpracování

Totožnou analýzu manželské plodnosti na podobně velkém vzorku provedla pro obě poloviny 19. století v rožmberské farnosti Marika Poulová (2007, s. 57), což nabízí ideální možnost srovnání Staňkova s hospodářsky i průmyslově stagnující farností na jihu Čech. Největším rozdílem mezi oběma lokalitami byla výrazně vyšší manželská plodnost staňkovských žen v mladém věku (zejména do 20 let a mezi 20 a 24 lety). V rožmberské farnosti naopak byla míra manželské plodnosti vyšší než ve Staňkově u žen starších 40 let. Společným znakem je ovšem vývoj manželské plodnosti – v obou případech došlo v druhé polovině 19. století k velkému zvýšení plodnosti (přibližně o třetinu) u žen ve věku do 20 let a

k velmi mírnému nárůstu u žen mezi 20 a 34 lety, zatímco u starších žen plodnost naopak poklesla. Zmiňované rozdíly jsou ovšem malé a těžko lze předpokládat, že by se jednalo o plánované omezování manželské plodnosti ve vyšším věku, jak by předpokládala teorie demografické revoluce. Tento vývoj mohl být spíše ovlivněn vyšším počtem předmanželských koncepcí v druhé polovině 19. století, což by mohlo vysvětlovat velký nárůst plodnosti u nejmladších skupin vdaných žen.

Tab. 45 – Míry manželské plodnosti podle věku žen (v letech), srovnání první a druhé poloviny 19. století ve Staňkově a rožmberské farnosti

Lokalita	Věk žen při narození dítěte							Počet žen
	15–19	20–24	25–29	30–34	35–39	40–44	45–49	
1800–1849								
Staňkov	0,474	0,459	0,397	0,348	0,295	0,145	0,023	264
Rožmberk	0,306	0,421	0,396	0,339	0,306	0,217	0,014	289
1850–1900								
Staňkov	0,603	0,489	0,403	0,370	0,288	0,133	0,012	449
Rožmberk	0,417	0,425	0,414	0,407	0,258	0,158	0,006	434

Zdroj: Staňkov – SOA v Plzni, sbírka matrik, sňatkové kohorty 1800–1900; Rožmberk n. Vlt. – Poulová, 2007, s. 57, tab. 4 a 5; vlastní zpracování

8.1.2. Srovnání manželské plodnosti podle věku a majetnosti

Tato komparace porovnává manželskou plodnost podle věku žen a vlastnictví nemovitosti mužem při sňatku (případně při narození prvního dítěte v manželství). Z výsledků jasně vyplývá, že nejvyšší míry plodnosti byly zaznamenány v nejmajetnějších rodinách, tedy v těch, kde muž vlastnil více než jen pouhý dům. V porovnání s nimi měly ženy domkářů plodnost přibližně o 15 až 20 % nižší. Manželkám podruhů se také rodilo dětí méně, ale rozdíly nebyly tak výrazné.

Tab. 46 – Míry manželské plodnosti podle věku žen (v letech) a majetnosti rodiny, Staňkov, 1800–1900

	Věk žen při narození dítěte							Počet rodin
	15–19	20–24	25–29	30–34	35–39	40–44	45–49	
Hospodář	0,507	0,504	0,428	0,401	0,364	0,195	0,034	104
Domkář	0,409	0,414	0,396	0,346	0,291	0,118	0,008	126
Podruh	0,684	0,496	0,403	0,348	0,267	0,142	0,025	198
Plodnost manželék hospodářů = 100								
Hospodář	100	100	100	100	100	100	100	-
Domkář	81	82	93	86	80	61	24	-
Podruh	135	98	94	87	73	73	74	-

Zdroj: SOA v Plzni, sbírka matrik, vlastní zpracování

Rozdíly mezi jednotlivými skupinami rostly se zvyšujícím se věkem žen. Nejvyrovnanější byly hodnoty u 25–29letých žen, ale u žen nad 35 let už byly rozdíly značné. Výsledky u

nejmladší skupiny žen do 20 let je potřeba brát s velkou rezervou, protože tyto hodnoty jsou založené na velmi malém vzorku žen.

8.1.3. Srovnání manželské plodnosti podle věku a povolání

Pro potřeby této analýzy byly jednotlivé rodiny rozděleny podle povolání muže při sňatku (resp. narození prvního dítěte v manželství). Děti narozených vdaným ženám pod 20 let a nad 45 let, zvláště při dělení na pět kategorií podle povolání, bylo velmi málo a je potřeba tento fakt vzít v potaz. Např. extrémně vysoká hodnota plodnosti manželek dělníků v zemědělství ve věku 15 až 19 let (1,111) je dána tím, že v této skupině prožily ženy v manželství 4,5 roku, během kterých se jim narodilo 5 dětí. Podobně nadprůměrná plodnost žen sedláků ve věku nad 45 let je založena na 7 dětech narozených během 135,5 let prožitých v manželství. Možnosti náhodných výchylek v kategoriích s malým počtem narozených dětí jsou značné, ale většina hodnot u žen mezi 20 a 45 lety je založena na dostatečně velkých vzorcích.

Úroveň plodnosti žen v řemeslnických rodinách byla průměrným hodnotám za celý zkoumaný soubor nejbližší. Plodnost manželek sedláků byla téměř v každém věku nadprůměrná, přičemž se zvyšujícím se věkem žen rostla i relativní odchylka od průměru. Manželky dělníků mimo zemědělství měly ve věku od 20 do 34 let průměrnou plodnost, ale ve vyšším věku už se jim rodilo dětí více než ostatním skupinám obyvatel. Naopak mírně podprůměrných hodnot manželské plodnosti dosahovaly ženy dělníků v zemědělství, jejichž plodnost byla přibližně o 10 % nižší než průměr celého souboru. Zdaleka nejnižší plodnost byla zaznamenána v kategorii „ostatní“, která se pohybovala hluboko pod průměrem – např. plodnost žen z této sociální skupiny ve věku 30 až 34 let byla na téměř stejné úrovni jako u žen sedláků ve věku 40 až 44 let.

Tab. 47 – Míry manželské plodnosti podle věku žen (v letech) a povolání mužů, Staňkov, 1800–1900

	Věk žen při narození dítěte							Počet rodin
	15–19	20–24	25–29	30–34	35–39	40–44	45–49	
S	0,444	0,517	0,400	0,444	0,384	0,241	0,052	66
Ř	0,547	0,487	0,422	0,369	0,302	0,131	0,017	299
DZ	1,111	0,510	0,380	0,340	0,242	0,130	0,015	127
DMZ	0,780	0,462	0,424	0,374	0,346	0,222	0,000	117
O	0,526	0,514	0,303	0,248	0,247	0,063	0,000	38
Celkem	0,589	0,491	0,405	0,368	0,299	0,143	0,020	647
Plodnost celkem = 100								
S	75	105	99	121	128	168	253	-
Ř	93	99	104	100	101	91	82	-
DZ	189	104	94	92	81	90	73	-
DMZ	133	94	105	102	116	155	0	-
O	89	105	75	67	83	44	0	-

Zdroj: SOA v Plzni, sbírka matrik, vlastní zpracování

Pozn. S – sedlák, Ř – řemeslník, DZ – dělník v zemědělství, DMZ – dělník mimo zemědělství, O – ostatní

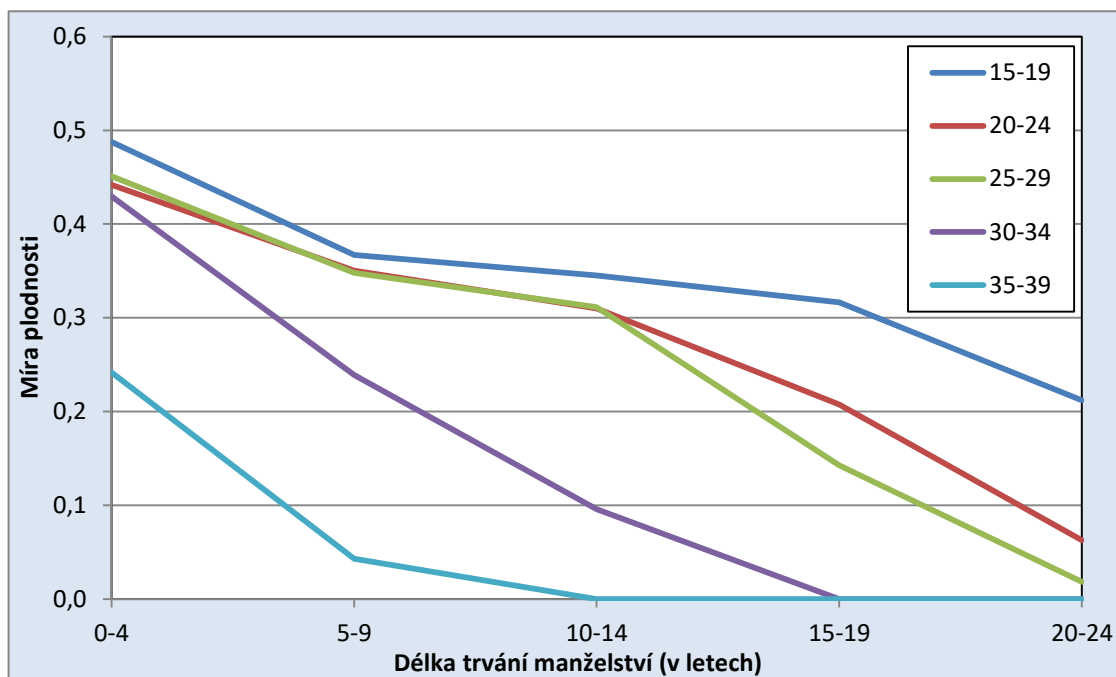
Obecně platilo, že úroveň plodnosti byla nejvyrovnanější ve věku mezi 20 a 29 lety, kdy se odchylky od průměru pohybovaly kolem 5 %. Se zvyšujícím se věkem se odchylky od průměru zvětšovaly a zejména selské rodiny převyšovaly průměr o více než 20 %. Velikost zkoumaných vzorků v tomto případě nehrála roli, protože počty narozených dětí ženám např. ve věku 35 až 39 let byly srovnatelné s věkovou skupinou 20 až 24 let. Vliv povolání otce na úroveň manželské plodnosti byl tedy zanedbatelný do 30 let věku ženy, později však úroveň plodnosti souvisela s povoláním otce výrazně.

8.2. Manželská plodnost podle doby trvání manželství

Manželská plodnost může být vyjádřena nejenom podle věku ženy, ale také podle délky trvání manželství. Při tomto výpočtu je možné použít jak rodinné listy typu II, kde je známo datum konce manželství, tak i rodinné listy typu V, kde známo není. V jejich případě je však znovu možné zahrnovat pouze ukončené pětileté intervaly, v tomto případě intervaly od data sňatku. Tím může dojít k situaci, že data pro tento výpočet i celkový počet zahrnutých rodin se mohou lišit od dat pro výpočet manželské plodnosti podle věku, protože u nich se počítá s ukončenými intervaly podle věku ženy.

Pro lepší názornost bude vhodné uvést konkrétní příklad. Žena se vdávala např. ve svých 27 letech v roce 1895 a narodily se jí děti v letech 1896, 1898, 1901 a 1904. Není však známo datum ukončení manželství a jedná se tedy o rodinný list typu V. Pokud by se tento případ upravoval pro analýzu manželské plodnosti podle věku ženy, tak by bylo započteno jedno dítě narozené ženě ve věku 25–29 let, dvě děti narozené ve věku 30–34 let a jelikož se poslední známá událost (narození čtvrtého dítěte) stala ve 36 letech této ženy, nebylo by možné již započítat nic dalšího. Poslední prokazatelně uzavřený věkový interval je tedy 30–34 let. Není ovšem známo, zda daná rodina žila v místě (příp. zda žili oba manželé) ještě na konci dalšího intervalu. Do výpočtu by tedy vstoupily tři děti této ženy. Pokud by se stejná rodina použila pro výpočet plodnosti podle délky trvání manželství, tak je nejprve nutné určit, co je poslední známá událost (narození dítěte v roce 1904). Tato událost se ovšem stala méně než 10 let po uzavření sňatku, tudíž z hlediska délky trvání manželství je posledním uzavřeným pětiletým intervalem interval 0–4 roky od sňatku. Do výpočtu tedy lze použít pouze děti narozené v letech 1896 a 1898, zatímco další dvě již není možné započítat. Proto do analýzy vstoupí pouze dvě děti z tohoto manželství.

Ve Staňkově v 19. století měly nejvyšší plodnost ve všech intervalech trvání manželství ženy s nejnižším sňatkovým věkem, tj. 15–19 let. Zajímavé je také to, že jejich plodnost klesala s přibývajícím dobou od sňatku sice plynule, ale jen velmi pomalu. Míra plodnosti mezi 20–24 lety po sňatku (0,212) stále dosahovala téměř poloviny hodnoty v prvních pěti letech (0,488). Ženám se sňatkovým věkem 15–19 let se tedy ještě v intervalu mezi 20–24 lety po sňatku narodilo v průměru více než jedno dítě. Na druhou stranu takto dlouhou dobu netrvalo příliš mnoho manželství.

Obr. 6 – Míry manželské plodnosti podle věku při sňatku a doby trvání manželství (v letech), Staňkov, 1800–1900

Pozn. rodinné listy typu II a V

Zdroj: SOA v Plzni, sbírka matrik, vlastní zpracování

Plodnost žen se sňatkovým věkem 20–24 a 25–29 let byla podle doby od sňatku prakticky identická, ale přeci jen u starších žen klesala o něco rychleji. Ženy vdávající se mezi 30 a 34 lety dosahovaly v prvních pěti letech manželství podobné plodnosti jako mladší ženy, ale pak docházelo k výraznému propadu. U žen se sňatkovým věkem nad 35 let byla pak plodnost nižší a po více než 5 letech trvání manželství se už blížila nule.

Pro všechny ženy bez ohledu na sňatkový věk platilo, že měly nejvyšší plodnost v prvních 5 letech manželství, byť se daná úroveň mohla lišit. Stejně univerzálně také platilo, že plodnost žen klesala s prodlužující se dobou od sňatku.

Tab. 48 – Míry manželské plodnosti podle věku při sňatku a doby trvání manželství (v letech), Staňkov, 1800–1900

Sňatkový věk	Délka trvání manželství					Počet rodin
	0–4	5–9	10–14	15–19	20–24	
15–19	0,488	0,367	0,345	0,316	0,212	98
20–24	0,442	0,350	0,310	0,207	0,063	306
25–29	0,451	0,348	0,311	0,143	0,018	132
30–34	0,429	0,239	0,096	0,000	0,000	69
35–39	0,242	0,043	0,000	0,000	0,000	31

Pozn. rodinné listy typu II a V

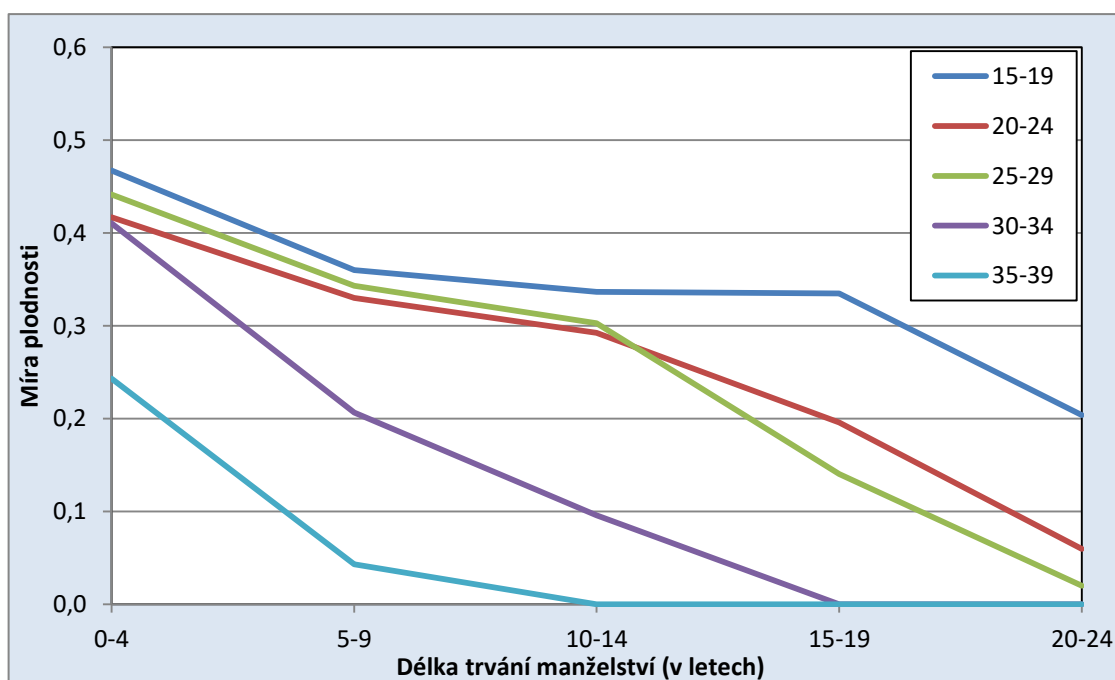
Zdroj: SOA v Plzni, sbírka matrik, vlastní zpracování

8.2.1. Srovnání výsledků za rodinné listy typu II a V

Při srovnání dat za rodinné listy typu II a typu V je patrné, že výsledky jsou téměř identické a zahrnutí rodinných listů typu V do výpočtu se proto ukázalo být oprávněné a nedocházelo při něm k nežádoucímu zkreslení. Jediný výraznější rozdíl je patrný v úrovni plodnosti žen se sňatkovým věkem 30–34 let v období 5 až 9 let po sňatku, kdy při výpočtu pouze za rodinné listy typu II docházelo k výraznějšímu poklesu než při výpočtech za typ V. Jedno z možných vysvětlení je to, že k tomu, aby mohla být v tomto intervalu započítána i rodina, kde není znám konec pozorování (typ V), musela být známa nějaká událost (zpravidla narození či úmrtí dítěte) v době větší než 10 let po sňatku. V takovém případě by byl interval 5–9 let považován za dokončený. Rodiny, které měly více dětí (a tedy i 10 a více let po sňatku), tak mohly být započítány s větší pravděpodobností než rodiny s méně dětmi.

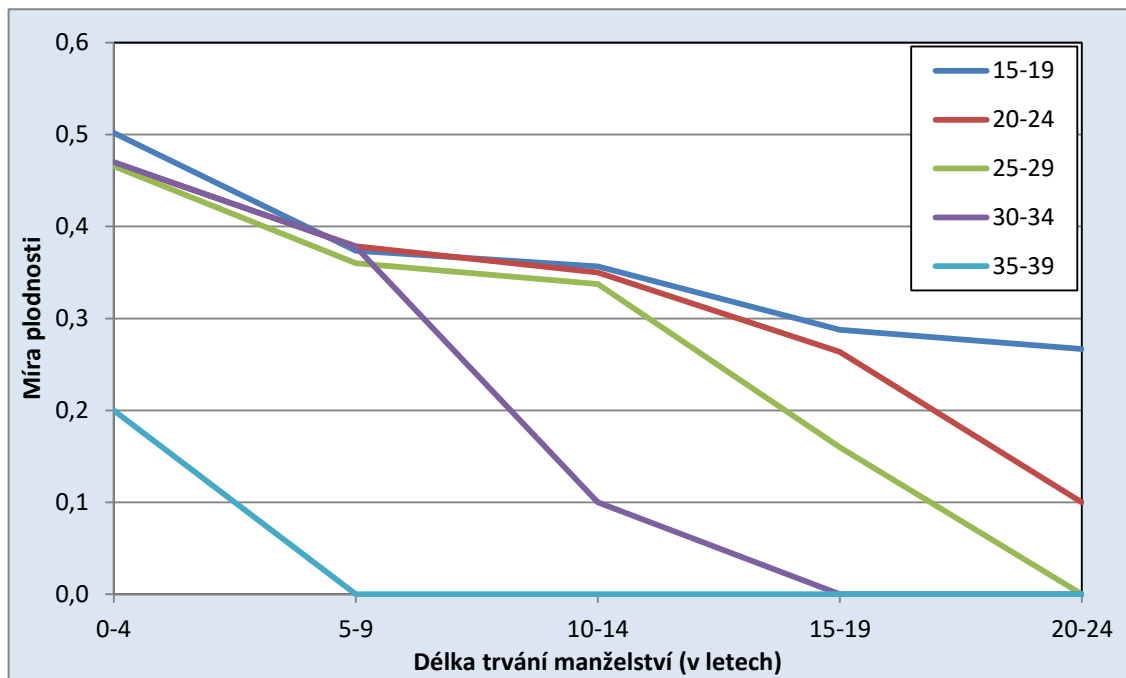
Pokud by ovšem předchozí zdůvodnění bylo pravdivé a rodiny typu V by přinášely systematické zkreslení výsledků, pak by ale mělo k tomu samému trendu docházet i v dalších věkových skupinách např. u žen se sňatkovým věkem 25–29 let v intervalu 10–14 let od sňatku apod. V těchto intervalech jsou už ale výchylky jen velmi malé. Navíc je znovu možné, že vzhledem k velikosti vzorků se jedná o náhodné odchylky.

Obr. 7 – Míry manželské plodnosti podle věku při sňatku a doby trvání manželství (v letech), rodinné listy typu II, Staňkov, 1800–1900

Zdroj: SOA v Plzni, sbírka matrik, vlastní zpracování

Obr. 8 – Míry manželské plodnosti podle věku při sňatku a doby trvání manželství (v letech), rodinné listy typu V, Staňkov, 1800–1900

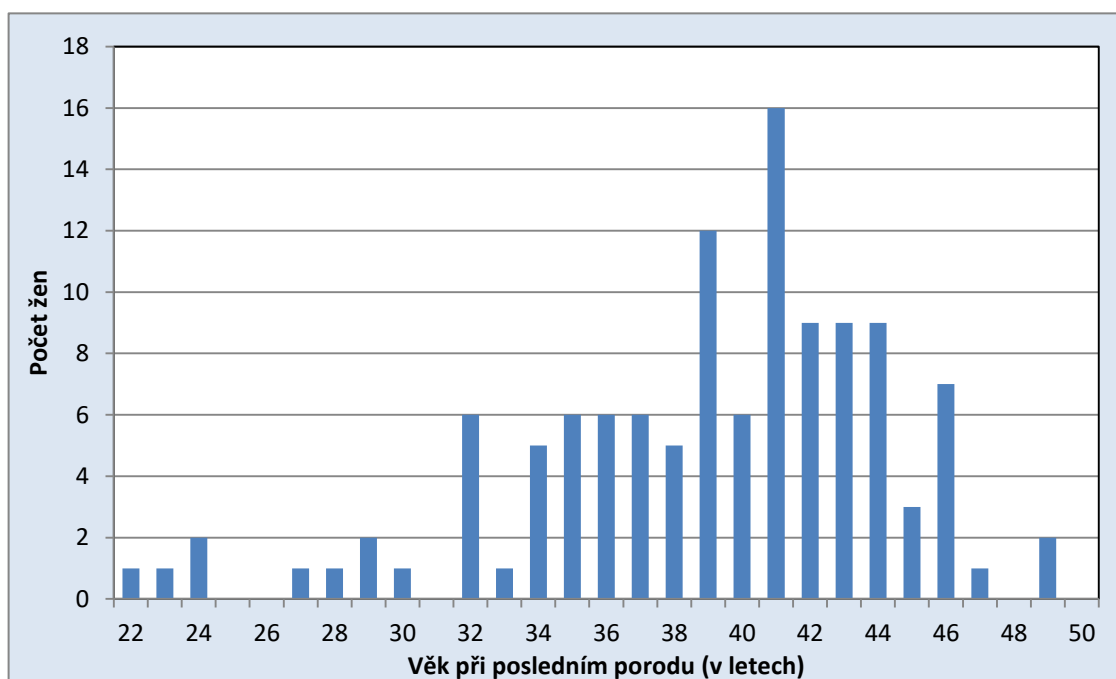

Zdroj: SOA v Plzni, sbírka matrik, vlastní zpracování

8.3. Věk při posledním porodu

Ladislav Dušek doporučuje pro tento výpočet používat pouze rodiny typu I, tedy takové, kde je znám přesný věk ženy (Dušek, 1985, s. 206). Tento typ rodin ovšem ze Staňkova bohužel není k dispozici, takže celý vzorek se skládá pouze z rodin, které Ladislav Dušek označuje jako typ II. V tomto případě je známo datum sňatku, datum ukončení manželství a je možné věk ženy odhadnout na základě jejího sňatkového věku. Mezi další omezení patří také to, že se počítá pouze s rodinami, kde bylo ženě při sňatku méně než 30 let a zároveň oslavila své padesáté narozeniny coby vdaná žena (jelikož není možné znát toto datum přesně, tak se pouze odhaduje, viz výše, ale takto vzniklá nepřesnost by měla být zanedbatelná). Se všemi zmíněnými omezeními zbylo ve výsledném vzorku pro tuto analýzu celkem 118 rodin, které vyhovují všem požadavkům.

Nejčastějším věkem při posledním porodu bylo 41 let, přičemž relativně vysoké četnosti se vyskytovaly od dokončeného věku 39 až 44 let. Dvěma nejstarším matkám ve Staňkově bylo při posledním porodu 49 let. Konkrétně se jednalo o Alžbětu (Elisabethu) Gallovou, která na Silvestra roku 1857 porodila dceru Marii. Jejímu manželovi Petrovi bylo tehdy už 55 let a během jejich v té době již 30 let trvajícího manželství se jim narodilo celkem 13 dětí. Druhou rekordmankou byla Dorota Paulová, která v roce 1871 porodila své poslední dítě – syna Josefa Jana. Dorota Paulová porodila během 22 let celkem 14 dětí, ovšem bohužel kromě prvorozené dcery Anny žádné z nich nepřežilo kojenecký věk.

Obr. 9 – Věk žen při posledním porodu, Staňkov, sňatkové kohorty 1800–1900, v letech

Pozn. pouze ženy, které se vdávaly do 30 let a v manželství se dožily minimálně 50 let

Zdroj: SOA v Plzni, sbírka matrik, vlastní zpracování

Mezi lety 1800 a 1839 bylo ženám při posledním porodu nejčastěji 35–39 nebo 40–44 let, přičemž tyto dvě skupiny byly zastoupeny téměř stejně. Ve druhé části 19. století (1840–1900) pak bylo ženám při posledním porodu nejčastěji mezi 40 a 44 lety (49 % případů).

Tab. 49 – Věk žen při posledním porodu, sňatkové kohorty 1800–1839 a 1840–1900, v letech

Věk	Sňatková kohorta			
	absolutní počty		relativní podíly (v %)	
	1800–1839	1840–1900	1800–1839	1840–1900
20–24	2	2	2,9	4,1
25–29	1	3	1,4	6,1
30–34	8	5	11,6	10,2
35–39	24	11	34,8	22,4
40–44	25	24	36,2	49,0
45+	9	4	13,0	8,2
Celkem	69	49	100,0	100,0
Průměr	39,6	39,2	×	×

Pozn. sňatkový věk žen pod 30 let, v manželství se dožily minimálně 50 let

Zdroj: SOA v Plzni, sbírka matrik, vlastní zpracování

Při analýze podle sňatkového věku ženy se opět vyskytuje problém s velmi malými vzorky, protože např. žen se sňatkovým věkem 15–19 let bylo ve zkoumaném vzorku pouze 12. Přesto lze konstatovat, že ženy, které vstoupily do manželství starší, měly své poslední dítě v průměru ve vyšším věku než ženy při sňatku mladší.

Tab. 50 – Průměrný věk při posledním porodu, srovnání podle sňatkového věku, Staňkov, sňatkové kohorty 1800–1900, v letech

Sňatkový věk	Věk	Počet žen
15–19	39,9	12
20–24	38,4	80
25–29	42,5	26
Celkem	39,4	118

Pozn. sňatkový věk žen pod 30 let, v manželství se dožily minimálně 50 let

Zdroj: SOA v Plzni, sbírka matrik, vlastní zpracování

8.4. Počet narozených dětí podle délky trvání manželství

Pro tento ukazatel lze použít pouze rodinné listy typu II, u kterých je známo datum ukončení manželství a dá se tedy určit jeho celkové trvání. Do výpočtu vstupují všechny sňatkové kohorty z období mezi lety 1800 až 1900. Tímto způsobem lze zvětšit pozorovaný vzorek, ale na druhou stranu celková hodnota průměrného počtu dětí (4,2 dítěte na jedno manželství) je zcela určitě podhodnocená, protože z manželství uzavřených koncem 19. století je znám jejich zánik pouze u těch nejkratších, tj. u těch, která měla pravděpodobně nejméně dětí. Nadměrné zastoupení kratších manželství se ovšem nijak neprojevuje v průměrných počtech dětí u jednotlivých skupin podle délky trvání manželství.

Tab. 51 – Počet dětí podle délky trvání manželství (v letech), Staňkov, sňatkové kohorty 1800–1900

Trvání manželství	Počet dětí															Počet rodin	Průměr dětí
	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14		
0–4	19	15	14	5	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	55	1,2
5–9	19	9	9	6	8	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	53	1,6
10–14	11	6	8	8	7	13	8	4	3	2	-	-	-	-	-	70	3,7
15–19	6	5	7	7	5	4	3	5	1	2	1	1	-	-	-	47	3,8
20–24	8	1	1	5	4	4	1	2	4	-	2	-	2	-	-	34	4,4
25–29	5	1	1	-	2	2	6	4	1	4	3	3	-	-	-	32	6,0
30–34	3	-	-	5	3	4	4	3	5	2	3	1	2	-	1	36	6,4
35–39	1	2	1	3	1	4	3	2	2	1	2	3	-	1	-	26	6,2
40–44	3	-	1	1	4	3	1	4	1	7	-	1	1	1	-	28	6,3
45–49	-	-	-	1	1	2	3	3	2	3	1	-	1	-	1	18	7,5
50+	-	-	-	3	2	2	1	2	2	1	3	1	1	1	-	19	7,3

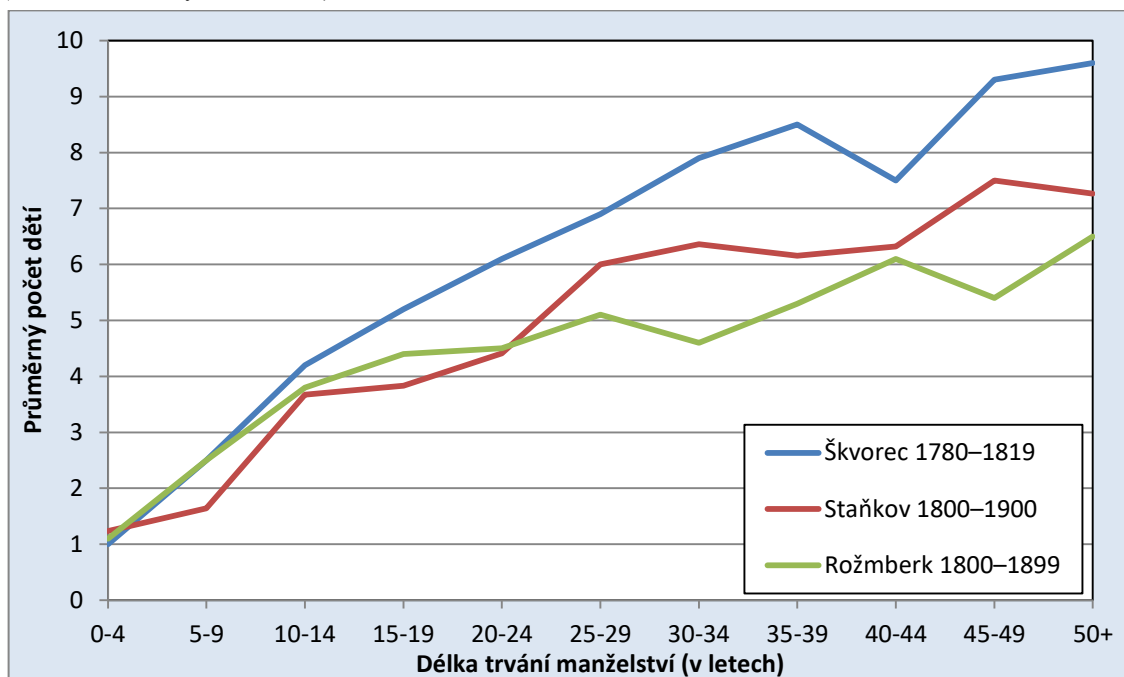
Zdroj: SOA v Plzni, sbírka matrik, vlastní zpracování

Průměrný počet dětí narozených do manželství kratších než 5 let dosahoval hodnoty 1,2 a s prodlužující se délkou svazku tento ukazatel stoupal až k průměrným hodnotám nad 7 u manželství trvajících přes 45 let. Zajímavý byl poměrně nízký průměrný počet dětí (1,6 dítěte) u manželství trvajících 5 až 9 let. Vezme-li se v úvahu, že meziporodní intervaly u dětí nižšího pořadí byly obvykle něco málo přes 2 roky, dalo by se očekávat, že v této skupině bude průměrný počet dětí podstatně vyšší. Další zajímavostí bylo také to, že zatímco všechna

manželství delší 45 let přinesla minimálně 3 děti, u ostatních (i dlouhou dobu trvajících) manželství se vyskytoval poměrně vysoký podíl bezdětných.

Počty dětí v závislosti na délce trvání manželství se v jiných lokalitách oproti Staňkovu lišily. Obecně však platilo, že s prodlužující se délkou trvání manželství rostl i počet dětí v rodině. Obr. 10 nabízí srovnání Staňkova v 19. století, Rožmberka nad Vltavou v téže době a panství Škvorec na přelomu 18. a 19. století. S výjimkou nejkratších manželství platilo, že bez ohledu na délku svazku připadalo na panství Škvorec více dětí na jedno manželství než ve Staňkově a Rožmberku. Nejpatrnější rozdíly byly hlavně u nejdelších manželství, kde tento rozdíl mohl činit v průměru i více než 3 děti (např. délka manželství 35–39 let – průměrně 8,5 dítěte na panství Škvorec oproti 6,2 dítěte ve Staňkově a 5,3 v Rožmberku). V Rožmberku nad Vltavou se rodil podobný počet dětí jako ve Staňkově v manželstvích trvajících méně než 25 let, avšak v delších manželstvích bylo dětí v porovnání se Staňkovem méně (Poulová, 2007, s. 85; Kuprová, 2013, s. 62).

Obr. 10 – Srovnání průměrného počtu dětí podle délky trvání manželství (v letech), panství Škvorec (sňatkové kohorty 1780–1819), Staňkov (sňatkové kohorty 1800–1900) a Rožmberka nad Vltavou (sňatkové kohorty 1800–1899)

Zdroj: Staňkov – SOA v Plzni, sbírka matrik; Škvorec – Kuprová, 2013, s. 62, tab. 17; Rožmberk n. Vlt. – Poulová, 2007, s. 85, tab. 23; vlastní zpracování

8.4.1. Děti narozené do 5 let po sňatku

Z předchozích zjištění měr plodnosti je patrné, že každá věková skupina žen měla největší plodnost v téže věkové skupině, ve které uzavírala sňatek. Jinými slovy nejvyšší plodnosti obvykle dosahovala krátce po sňatku, a proto by si toto období zasloužilo větší pozornost. Vhodnou možností je analýza počtu dětí narozených do 5 let od sňatku.

I v tomto případě by se mělo optimálně počítat pouze s rodinnými listy typu II, ale zahrnutí rodinných listů typu V je zde zcela bezproblémové. U mnoha rodin, kde není známo datum konce pozorování, se ovšem ví o nějaké události (např. narození dítěte), ke které došlo za dobu delší než 5 let po sňatku. Tím pádem je jisté, že rodina v místě minimálně po dobu 5 let žila a manželství rodičů trvalo. Proto jsou i rodinné listy typu V stejně relevantní v této analýze jako typ II. Počítá se pouze s těmi manželstvími, která trvala minimálně po dobu 5 let a kde byl sňatkový věk ženy nižší než 50 let.

Během 5 let manželství se ženám maximálně narodilo 5 dětí, ovšem nejčastěji to bývaly 2 nebo 3 děti (38,2 %, resp. 32,9 % případů). Výrazně méně početné byly ženy s jedním dítětem (13,3 %) a ženy bezdětné (10,7 %). Případy žen se čtyřmi a více dětmi byly poměrně ojedinělé (4,9 %).

Srovnání první a druhé poloviny 19. století ukazuje na jistý posun. Nejvýraznější změnou byl nárůst průměrného počtu dětí narozených ženám do 5 let po sňatku. Zatímco mezi lety 1800–1849 to bylo 1,97, v letech 1850–1900 to bylo už 2,16 dětí narozených v prvních 5 letech manželství. Tomu také odpovídají posuny v relativním zastoupení. Ve druhé polovině století kleslo zastoupení bezdětných z 12,7 % na 9,4 %. Modální počet dětí narozených během prvních 5 let manželství se zvýšil ze dvou na tři děti. Zvyšoval se i podíl žen se čtyřmi dětmi, ale v tomto případě už se znovu jednalo o poměrně malé množství případů. Na rostoucím počtu dětí narozených v prvních 5 letech manželství se podílel i vyšší podíl předmanželských koncepcí v druhé polovině 19. století.

Tab. 52 – Počet dětí narozených do 5 let po sňatku, Staňkov, srovnání první a druhé poloviny 19. století

Počet dětí	Absolutně		
	1800–1849	1850–1900	1800–1900
0	31	36	67
1	32	51	83
2	108	131	239
3	63	143	206
4	7	20	27
5	3	1	4
Celkem	244	382	626
	relativně (v %)		
0	12,7	9,4	10,7
1	13,1	13,4	13,3
2	44,3	34,3	38,2
3	25,8	37,4	32,9
4	2,9	5,2	4,3
5	1,2	0,3	0,6
Celkem	100,0	100,0	100,0

Zdroj: SOA v Plzni, sbírka matrik, vlastní zpracování

Zahrne-li se do výpočtu i sňatkový věk žen, je možné získat přesnější představu. Ženy se sňatkovým věkem 15–19 let měly mnohem častěji než starší ženy během 5 let od sňatku 4 děti (10 % případů oproti 4 % průměru všech žen). Mnohem méně často měly také pouze 1 dítě (6 % oproti 13 % celkovému průměru). Ženy se sňatkovým věkem 20–24 a 25–29 let prakticky odpovídaly celkovým průměrům, pouze s výjimkou zastoupení bezdětných, které bylo nižší. Ve věkové skupině 30–34 let se už začal zvyšovat podíl žen s jedním dítětem na úkor žen se třemi dětmi. Ženy s jedním dítětem pak byly nejčastějším případem ve skupině žen se sňatkovým věkem 35–39 let.

Skokové zvýšení bezdětných nastalo u žen se sňatkovým věkem nad 35 let, kde bylo navíc už i velmi pravděpodobné, že tato manželství skutečně zůstala bezdětná. Ve věkové skupině 35–39 let to bylo už 26 % a u žen nad 40 let tvořila bezdětná manželství už výraznou většinu.

Tab. 53 – Počet dětí narozených do 5 let od sňatku podle sňatkového věku ženy (v letech), Staňkov, 1800–1900

Počet dětí	Sňatkový věk ženy						
	15–19	20–24	25–29	30–34	35–39	40–44	45–49
	absolutní počty						
0	6	18	7	4	7	10	15
1	6	37	13	12	11	3	1
2	37	123	49	23	6	1	-
3	37	99	49	18	3	-	-
4	10	11	4	2	-	-	-
5	-	3	-	1	-	-	-
Celkem	96	291	122	60	27	14	16
	relativně (v %)						
0	6,3	6,2	5,7	6,7	25,9	71,4	93,8
1	6,3	12,7	10,7	20,0	40,7	21,4	6,3
2	38,5	42,3	40,2	38,3	22,2	7,1	-
3	38,5	34,0	40,2	30,0	11,1	-	-
4	10,4	3,8	3,3	3,3	-	-	-
5	-	1,0	-	1,7	-	-	-
Celkem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Zdroj: SOA v Plzni, sbírka matrik, vlastní zpracování

Data získaná za Staňkov v první polovině století je možné srovnat s těmi z Budyně nad Ohří (Dušek, 1985, s. 193). Ze srovnání průměrného počtu dětí lze vidět, že mladší ženy ve Staňkově měly během prvních 5 let manželství více dětí než ženy v Budyni (2,12 a 2,13 ve Staňkově ve sňatkovém věku 20–24, resp. 25–29 let oproti 2,00 a 1,74 v Budyni). V Budyni měly naopak výrazně více dětí během 5 let od sňatku ženy s vyšším sňatkovým věkem (35–39 a 40–44 let). V tomto případě se jednalo o hodnoty téměř dvojnásobné (2,00 a 1,20 v Budyni a 1,15 a 0,50 ve Staňkově u žen se sňatkovým věkem 35–39, resp. 40–44 let). V obou obcích ovšem shodně

převažovaly ženy se dvěma dětmi, které hlavně u žen s nižším sňatkovým věkem tvořily většinu. Dlužno ovšem znovu podotknout, že toto srovnání vychází z velmi malých vzorků, takže možnost náhodné odchylky je zde značná.

Tab. 54 – Srovnání počtu dětí narozených v 5 letech od sňatku ve Staňkově a Budyni nad Ohří v první polovině 19. století podle sňatkového věku žen (v letech)

Počet dětí	Sňatkový věk žen						Sňatkový věk žen					
	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49
	Staňkov, 1800–1849						Budyně nad Ohří, 1801–1850					
absolutní počty												
0	8	4	3	4	5	5	-	2	-	1	6	9
1	15	3	5	5	2	1	1	2	4	4	4	2
2	50	29	16	2	1	-	3	9	10	9	3	-
3	30	14	5	2	-	-	1	2	3	4	3	-
4	4	2	1	-	-	-	-	-	1	1	-	-
5	2	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Celkem	109	52	31	13	8	6	5	15	18	19	16	11
Relativní podíly v %												
0	7	8	10	31	63	83	-	13	-	5	37	82
1	14	6	16	38	25	17	20	13	22	21	25	18
2	46	56	52	15	13	-	60	61	56	48	19	-
3	28	27	16	15	-	-	20	13	16	21	19	-
4	4	4	3	-	-	-	-	-	6	5	-	-
5	2	-	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Celkem	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Prům. počet dětí	2,12	2,13	1,97	1,15	0,50	0,17	2,00	1,74	2,06	2,00	1,20	0,18

Pozn. Data za Budyni – Dušek, 1985, s. 193, tab. 20, pouze za rodiny typu I, data za Staňkov – SOA v Plzni, sbírka matrik, za všechny rodiny, kde byl sňatkový věk ženy do 50 let a žena prožila 5 let v manželství bez ohledu na typ rodinného listu, vlastní výpočet

8.5. Meziporodní intervaly

8.5.1. Interval mezi sňatkem a narozením prvního dítěte

Jedním z významných ukazatelů plodnosti je doba, která uplyne od sňatku do narození prvního dítěte v daném manželství. Z výpočtu byla odstraněna všechna manželství, kde tento interval přesáhl 120 měsíců, tedy 10 let, protože v takových případech je velmi pravděpodobné, že žena zřejmě měla i další děti, ale ty se nenarodily na území Staňkova, resp. nebyly zaznamenány v místních matrikách.

Tab. 55 – Interval mezi sňatkem a narozením prvního dítěte podle sňatkové kohorty, Staňkov, 1800–1900, v měsících

	Sňatková kohorta									
	1800– 1809	1810– 1819	1820– 1829	1830– 1839	1840– 1849	1850– 1859	1860– 1869	1870– 1879	1880– 1889	1890– 1900
Počet	38	38	48	48	56	40	63	75	74	137
Průměr	14,2	19,5	12,5	13,1	12,6	13,3	16,4	13,9	11,3	11,0

Zdroj: SOA v Plzni, sbírka matrik, vlastní zpracování

Ze zjištěných hodnot vyplývá, že tento ukazatel v čase poměrně hodně kolísal, ale je možné, že to bylo dáno pouze nedostatečně velkým vzorkem. To by naznačovala data agregována po třech, respektive čtyřech dekádách tak, aby byl zajištěn větší vzorek (tab. 56). V takto upravených datech se už tyto hodnoty lišily poměrně méně. Obecně lze tedy říci, že nejdelší intervaly mezi sňatkem a narozením prvního dítěte byly na začátku 19. století, kdy dosahovaly až téměř k 15 měsícům, naopak nejkratší byly na samém konci století. V této době se novomanželé dočkali svého prvního potomka v průměru zhruba po 12 měsících. Za celé zkoumané období byla pak doba mezi sňatkem a narozením prvního dítěte lehce přes 13 měsíců. Tato čísla jsou nepatrně vyšší než v Budyni nad Ohří, kde Ladislav Dušek uvádí mezi lety 1801 až 1850 průměrnou hodnotu 12,6 měsíce (Dušek, 1985, s. 210). Ve srovnání s panstvím Škvorec (Kuprová, 2013, s. 62) je to ovšem hodnota velmi podobná, protože v období mezi lety 1780 a 1819 vychází tamější ukazatel na 14 měsíců. Je ovšem také nutno podotknout, že na takto málo početných vzorcích může i několik málo případů výrazně zmiňovanou statistiku ovlivnit.

Tab. 56 – Interval mezi sňatkem a narozením prvního dítěte podle sňatkové kohorty, agregované hodnoty, Staňkov, 1800–1900, v měsících

	Sňatková kohorta			
	1800–1839	1840–1869	1870–1900	1800–1900
Počet	172	159	286	617
Průměr	14,6	14,3	11,8	13,2

Zdroj: SOA v Plzni, sbírka matrik, vlastní zpracování

Dalším zajímavým ukazatelem je průměrný interval mezi sňatkem a narozením prvního dítěte jen u dětí, které byly počaty v manželství, jinými slovy tentýž ukazatel očištěný o předmanželské koncepce. Pro tento výpočet jsou také pro lepší srovnání použity pouze rodiny s minimálně dvěma dětmi podle vzoru Budyně (Dušek, 1985, s. 210). Ve Staňkově se tedy v 19. století děti počaté v manželství rodily v průměru za 16,8 měsíce od sňatku rodičů, přičemž v jednotlivých dekádách toto číslo poměrně výrazně kolísalo. Tento ukazatel se přitom vůbec nelišil v první a druhé polovině století. V porovnání s Budyní nad Ohří je to celkem vysoká hodnota, protože tam uvádí Ladislav Dušek mezi lety 1801 až 1850 průměrnou hodnotu 15,0 měsíce (Dušek, 1985, s. 210).

Tab. 57 – Interval mezi sňatkem a narozením prvního dítěte, jen děti počaté v manželství, pouze sňatky se dvěma a více dětmi, Staňkov, 1800–1900, v měsících

	Sňatková kohorta										
	1800– 1809	1810– 1819	1820– 1829	1830– 1839	1840– 1849	1850– 1859	1860– 1869	1870– 1879	1880– 1889	1890– 1900	1800– 1900
Počet	28	24	36	30	38	21	43	39	41	69	369
Průměr	17,3	22,2	15,3	14,8	16,4	17,2	20,6	15,4	16,4	15,1	16,8

Zdroj: SOA v Plzni, sbírka matrik, vlastní zpracování

Jednoznačný trend je možné pozorovat při analýze intervalu mezi sňatkem a narozením prvního dítěte podle sňatkového věku ženy. Obecně platilo, že čím vyšší sňatkový věk ženy, tím delší tento interval byl. Ženy se sňatkovým věkem mezi 15 a 19 lety porodily prvního potomka přibližně po roce od sňatku. Tato hodnota se plynule zvyšovala, až ve věkové skupině nad 30 let dosáhla hodnoty 14,2 měsíce.

Tab. 58 – Interval mezi sňatkem a narozením prvního dítěte podle sňatkového věku ženy, Staňkov, 1800–1900, v měsících

	Sňatkový věk (v letech)			
	15–19	20–24	25–29	30+
Počet	100	296	126	94
Průměr	12,0	13,1	13,9	14,2

Zdroj: SOA v Plzni, sbírka matrik, vlastní zpracování

Největší rozdíl v intervalu mezi sňatkem a prvním dítětem byl mezi dětmi narozenými brzy po sňatku (tab. 59 a tab. 60). Ženám se sňatkovým věkem pod 20 let se v 19 % případů narodilo dítě do 3 dokončených měsíců, kdežto ve stejné době od sňatku porodilo jen necelých 11 % žen se sňatkovým věkem nad 30 let. Lze proto spekulovat, že za tímto rozdílem stálo odpovědnější chování u starších nevěst, kdežto větší podíl nejmladších nevěst se vdávat „musel“. Rozdíly podle sňatkového věku ale téměř vymizely se zvětšující se dobou od sňatku, např. do roku a půl po sňatku se narodilo dítě 79,0 % žen se sňatkovým věkem 15 až 19 let, 79,4 % žen se sňatkovým věkem 20 až 24 let, 78,6 % žen od 25 do 29 let a 75,5 % žen se sňatkovým věkem přes 30 let.

Tab. 59 – Interval mezi sňatkem a narozením prvního dítěte (v měsících), podle sňatkového věku ženy, Staňkov, 1800–1900, absolutní počty

Délka v měsících	Věk při uzavření manželství (v letech)			
	15–19	20–24	25–29	30+
0–3	19	51	20	10
4–7	18	49	18	12
8–12	37	104	46	35
13–17	5	31	15	14
18–23	10	24	10	9
24–35	7	18	8	8
36+	4	19	9	6
Celkem	100	296	126	94

Zdroj: SOA v Plzni, sbírka matrik, vlastní zpracování

Tab. 60 – Interval mezi sňatkem a narozením prvního dítěte (v měsících), podle sňatkového věku ženy, Staňkov, 1800–1900, relativní podíl (v %), kumulované součty

Délka v měsících	Věk při uzavření manželství (v letech)			
	15–19	20–24	25–29	30+
0–3	19,0	17,2	15,9	10,6
4–7	37,0	33,8	30,2	23,4
8–12	74,0	68,9	66,7	60,6
13–17	79,0	79,4	78,6	75,5
18–23	89,0	87,5	86,5	85,1
24–35	96,0	93,6	92,9	93,6
36+	100,0	100,0	100,0	100,0

Zdroj: SOA v Plzni, sbírka matrik, vlastní zpracování

Při srovnání Staňkova s Budyní nad Ohří v první polovině 19. století (studie Budyně končí rokem 1850) lze pozorovat rozdíly hlavně v podílu narozených nad jeden rok po sňatku. Zatímco v Budyni nad Ohří hned 34,6 % žen, které se vdávaly před dvacátými narozeninami, porodilo mezi jedním a jeden a půl rokem od sňatku, ve Staňkově to bylo jen 10 %. V téže věkové skupině porodilo v Budyni do 2 let od sňatku přes 96 % těchto žen, ve Staňkově to bylo „jenom“ 80 %. Obecně se dá říci, že v této době ve Staňkově rodily ženy s vyšším sňatkovým věkem dříve než ženy s nižším sňatkovým věkem, kdežto v Budyni to bylo přesně naopak.

Tab. 61 – Interval mezi sňatkem a narozením prvního dítěte (v měsících) podle sňatkového věku ženy, srovnání Budyně nad Ohří a Staňkova, první polovina 19. století, relativní podíly (v %) a jejich kumulované součty

Délka v měsících	Sňatkový věk ženy (v letech)					
	Budyně nad Ohří			Staňkov		
	15–19	20–29	30+	15–19	20–29	30+
0–7	11,5	23,5	23,1	20,0	25,0	16,4
8–11	42,3	37,4	30,8	36,7	32,4	47,3
12–17	34,6	21,7	23,1	10,0	18,2	18,2
18–23	7,7	7,8	11,5	13,3	9,5	9,1
24+	3,8	9,6	11,5	20,0	14,9	9,1
Celkem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Kumulované součty						
0–7	11,5	23,5	23,1	20,0	25,0	16,4
8–11	53,8	60,9	53,8	56,7	57,4	63,6
12–17	88,5	82,6	76,9	66,7	75,7	81,8
18–23	96,2	90,4	88,5	80,0	85,1	90,9
24+	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Zdroj: Staňkov – SOA v Plzni, sbírka matrik, Budyně – Dušek (1985, s. 211, tab. 32), Staňkov – sňatkové kohorty 1800–1849, Budyně – sňatkové kohorty 1801–1850, výpočet vlastní

8.5.2. Předmanželské koncepce

Za předmanželskou koncepci je považováno narození dítěte v období kratším než 8 dokončených měsíců po sňatku rodičů. Jinými slovy by se dalo také mluvit o podílu dětí počatých před sňatkem rodičů, případně o podílu těhotných nevěst na jejich celkovém počtu. Jak upozorňuje Ladislav Dušek, nejedná se nutně o zcela přesný ukazatel, protože jistá část dětí narozených za 8 dokončených měsíců po sňatku mohla být počata před sňatkem, na druhou stranu je to ovšem vyrovnáváno možnostmi předčasně narozených dětí, které byly počaty sice až po sňatku, ale narodily se předčasně – dříve než za 8 dokončených měsíců (Dušek, 1985, s. 209). Tyto dvě alternativy by se ale měly vzájemně „vyrušit“ a výsledný ukazatel by měl věrohodně odpovídat podílu dětí počatých před sňatkem rodičů.

Přestože zejména na počátku 19. století nebyly k dispozici nijak velké vzorky, zdá se být trend předmanželských koncepcí zcela jasný. S malou výjimkou v padesátých a šedesátých letech 19. století se podíl předmanželských koncepcí plynule zvyšoval z počátečních přibližně 18 % na více než 43 % v poslední dekádě předminulého století, což byl velmi výrazný nárůst o téměř 150 % za jedno století. Průměr za celé sledované období činil 31,7 %, což byla dost vysoká hodnota, protože např. v Rožmberku nad Vltavou zjistila Marika Poulová podíl předmanželských koncepcí pouze 21,8 %, tedy hodnotu nižší o 10 procentních bodů. Zajímavé je hlavně to, že zatímco v Rožmberku v první polovině 19. století bylo těhotných 19 % nevěst, ve druhé polovině došlo k mírnému nárůstu na 25 % (Poulová, 2007, s. 62). Ve Staňkově bylo v první polovině 19. století těhotných 22,8 % nevěst, ale ve druhé polovině století to bylo už

37,3 %. Staňkov tedy vycházel z mírně vyšších hodnot, ale tento rozdíl se postupem času ještě podstatně zvýšil.

Tab. 62 – Předmanželské koncepce podle doby uzavření sňatku, Staňkov, 1800–1900, v %

Sňatková kohorta	Doba od sňatku rodičů		Předmanželské koncepce (v %)
	do 8 měsíců	celkem	
1800-1809	7	38	18,4
1810-1819	7	38	18,4
1820-1829	11	48	22,9
1830-1839	11	48	22,9
1840-1849	16	56	28,6
1850-1859	15	41	36,6
1860-1869	15	63	23,8
1870-1879	25	77	32,5
1880-1889	30	74	40,5
1890-1900	60	138	43,5
1800-1900	197	621	31,7

Zdroj: SOA v Plzni, sbírka matrik, vlastní zpracování; m – měsíců

Tab. 63 – Předmanželské koncepce podle věku při sňatku (v letech), srovnání let 1800–1849 a 1850–1900, v %

Sňatkový věk	Absolutní počet		Relativní podíl (v %)	
	období		období	
	1800–1849	1850–1900	1800–1849	1850–1900
15–19	6	31	20,0	44,3
20–29	37	100	25,0	36,6
30+	9	14	18,0	30,4
Celkem	52	145	22,8	37,3

Zdroj: SOA v Plzni, sbírka matrik, vlastní zpracování

U staňkovských žen se vyskytoval zajímavý jev, pokud se jednalo o podíl předmanželských koncepcí v závislosti na sňatkovém věku žen. Přesněji řečeno nějaký jednoznačný trend v první polovině století chyběl, ale ve druhé polovině 19. století byl patrný trend vyššího podílu předmanželských koncepcí u nejmladších nevěst, což je v příkrém rozporu s hodnotami zjištěnými v ostatních prozkoumaných lokalitách. Marika Poulová v Rožmberku nad Vltavou v 19. století zaznamenala trend přesně opačný – tedy, že podíly předmanželských koncepcí byly velmi nízké u žen se sňatkovým věkem pod 20 let (méně než 5 %) a rostly se zvyšujícím se sňatkovým věkem žen až k hodnotě 35,7 % pro ženy vdávající se ve věku 30 až 34 let (Poulová, 2007, s. 62). I na panství Škvorec v období 1780–1819 byl ve věkové skupině 15 až 19 let nejmenší podíl předmanželských koncepcí a nejvyšších hodnot dosahoval u nevěst mezi 25 až 29 lety, byť tyto rozdíly nebyly tak markantní jako v Rožmberku (11,2 % u nejmladších oproti 27,1 % u skupiny 25–29 let) (Kuprová, 2013, s. 58). Podobný trend lze pozorovat i v první polovině 19. století v Budyni nad Ohří (Dušek, 1985, s. 211). Zdá se tedy, že trend nejvyššího

podílu předmanželských koncepcí u nejmladších žen a naopak nižších podílů u starších žen, který byl pozorován ve Staňkově v 19. století, byl velmi neobvyklý.

8.5.2.1. Předmanželské koncepce podle povolání otce

Podíly předmanželských koncepcí lze porovnat také podle povolání otce při sňatku, resp. při narození prvního dítěte v manželství. Ve Staňkově v 19. století byl nejnižší podíl předmanželských koncepcí zaznamenán v selských a řemeslnických rodinách. Naopak u dělníků mimo zemědělství dosahoval podíl těhotných nevěst téměř jedné poloviny a u „ostatních“ povolání byl dokonce 55 %, přestože v tomto případě se jednalo o relativně malý vzorek. Zjištěné výsledky by naznačovaly, že selské a řemeslnické vrstvy společnosti spíše dodržovaly nábožensky stanovenou předmanželskou sexuální zdrženlivost, ovšem i u nich byl podíl předmanželských koncepcí ve srovnání s jinými lokalitami vysoký. Extrémně vysoké podíly těhotných nevěst u dělníků mimo zemědělství a „ostatních“ naznačují, že pro tyto skupiny obyvatelstva neměla náboženská nařízení v praktickém životě velkou váhu.

Celkový vyšší podíl předmanželských koncepcí v tomto třídění je dán tím, že povolání otce bylo v matričních zápisech častěji uváděno na konci zkoumaného období, kdy byl podíl předmanželských koncepcí obecně vyšší než na počátku 19. století.

Tab. 64 – Podíl dětí narozených do 8 měsíců od sňatku z celkového počtu prvních dětí podle povolání otce, Staňkov, 1800–1900, v %

Povolání	První dítě		Relativní podíl (v %)
	do 8 měsíců	celkem	
S	15	60	25,0
Ř	72	250	28,8
DZ	37	110	33,6
DMZ	47	102	46,1
O	21	38	55,3
Celkem	192	560	34,3

Zdroj: SOA v Plzni, sbírka matrik, vlastní zpracování

Pozn. S – sedlák, Ř – řemeslník, DZ – dělník v zemědělství, DMZ – dělník mimo zemědělství, O – ostatní

8.5.3. Délka meziporodních intervalů u dětí vyššího pořadí

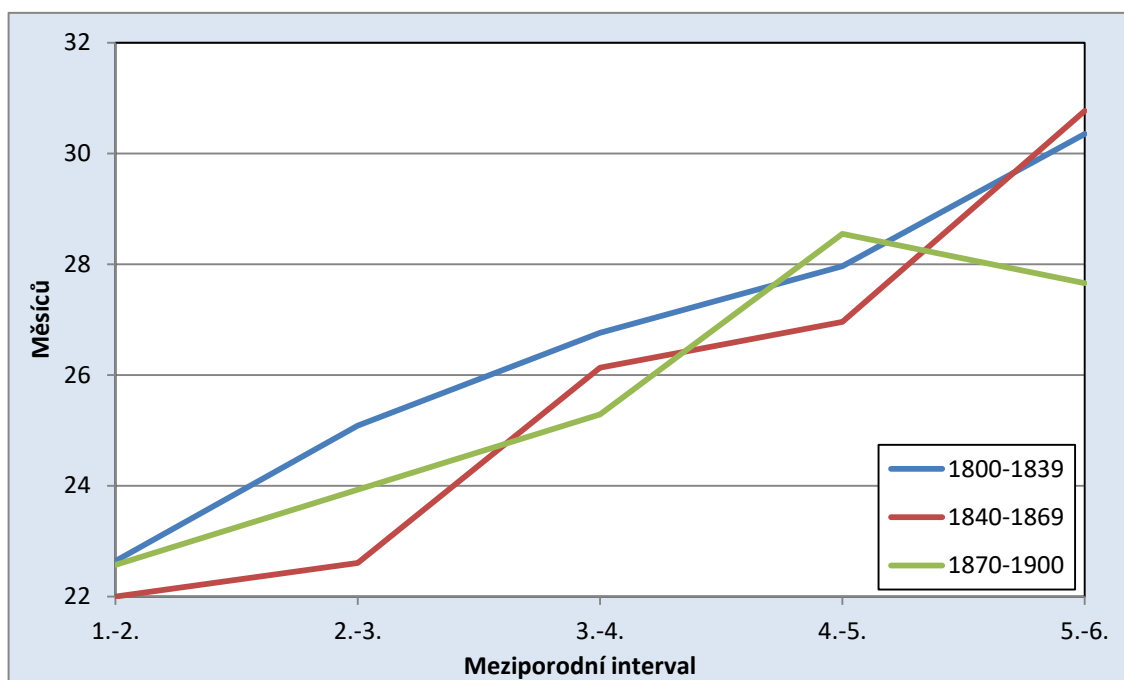
Pro potřeby studia meziporodních intervalů by měly být použity pouze početné rodiny – doporučuje se započítávat pouze rodiny s šesti a více dětmi (Dušek, 1985, s. 215) Tímto postupem je zajištěno, že do analýzy vstupují pouze data za rodiny, které by spíše neměly mít zdravotní problémy a měly být tudíž mít možnost plodit děti tak, jak mohly, respektive měly v plánu. Výzkumu tohoto ukazatele ani nevádí, pokud není známo datum zániku manželství rodičů, takže je možné použít i rodinné listy typu V. Celkem po těchto úpravách obsahoval vzorek pro analýzu meziporodních intervalů celkem 278 rodin.

Tab. 65 – Délka meziporodních intervalů, Staňkov, sňatkové kohorty 1800–1900, v měsících

Pořadí	1.–2.	2.–3.	3.–4.	4.–5.	5.–6.	6.–7.	7.–8.	8.–9.	9.–10.	10.–11.
Interval	22,4	23,9	25,9	28,0	29,2	27,9	28,0	29,1	28,0	27,7

Zdroj: SOA v Plzni, sbírka matrik, vlastní zpracování

Interval mezi prvním a druhým dítětem byl podle zkoumání ve Staňkově nejkratší – v průměru trval přes 22 měsíců. S rostoucím pořadím porodu stoupal i průměrný meziporodní interval, což platilo až do narození šestého dítěte (29,2 měsíce). Další intervaly už dále nerostly a dva po sobě jdoucí sourozence od sebe dělilo obvykle 27 až 29 měsíců. Zjištěné hodnoty pro Staňkov víceméně odpovídají zjištěním z panství Škvorec, kde byly ovšem excerpovány sňatkové kohorty 1780 až 1819 (Kuprová, 2013, s. 57) V Budyni nad Ohří mezi lety 1801 až 1850 dělilo první a druhé dítě v průměru také asi jen 22 měsíců. Děti vyššího pořadí ovšem přicházely na svět po zhruba 24 měsících, přičemž se tento interval, na rozdíl od Staňkova, se zvyšujícím se pořadím dítěte dále nezvětšoval (Dušek, 1985, s. 214). Nejdelší meziporodní intervaly se obecně vyskytovaly spíše ke konci plodného období žen, což bylo obvykle dáno nejružnějšími onemocněními, která byla způsobena četnými absolvovanými porody, a poklesem sexuální aktivity stárnoucího manželského páru (Horská, 2003, s. 227). V analýze meziporodních intervalů v Jablonci nad Nisou metodou Coxovy regrese bylo zjištěno, že se meziporodní intervaly zkracovaly se zvyšujícím se sňatkovým věkem žen (vlivem kratšího reprodukčního období) a zvyšujícím se počtem dětí v rodině. Opačný efekt, tedy prodloužení meziporodního intervalu, měl zvyšující se věk žen při porodu dítěte (vlivem snižující se fekundity) (Fialová, Hulíková Tesárková, Kuprová, 2018, s. 148).

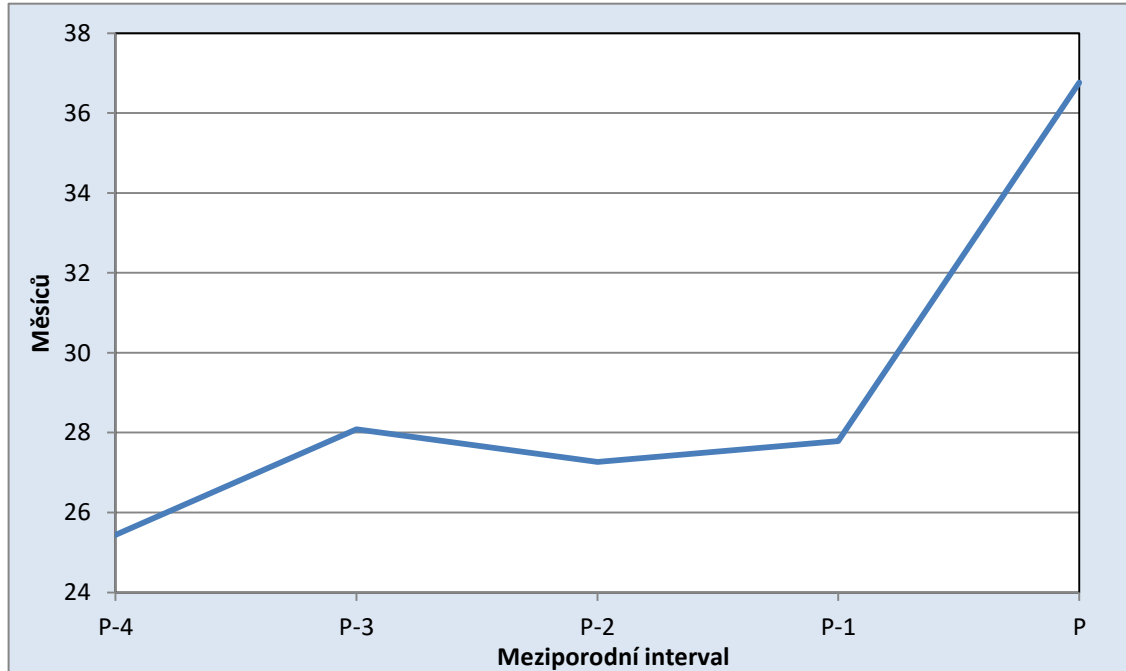
Obr. 11 – Délka meziporodních intervalů podle pořadí narozených, Staňkov, srovnání jednotlivých částí 19. století, v měsících

Zdroj: SOA v Plzni, sbírka matrik, vlastní zpracování

Při srovnání délky meziporodních intervalů podle doby narození dětí (obr. 11) je možné konstatovat, že se meziporodní intervaly v čase výrazněji nelišily u dětí prvních pěti pořadí. Až do pátého potomka se po celou dobu vcelku pravidelně prodlužovaly se zvyšujícím se pořadím narozeného dítěte. Mezi pátým a šestým dítětem už je ovšem patrná změna. Zatímco v letech 1800–1839 a 1840–1869 se také tento meziporodní interval prodloužil, v období 1870–1900 byl tento interval zhruba o měsíc kratší než předchozí. Vznikl tak skokově téměř tříměsíční rozdíl mezi do té doby poměrně identickými křivkami reprezentujícími jednotlivá období. Počty pro toto srovnání se skládají z 83, 69 a 126 rodin pro jednotlivá období. Takto výrazná změna by při těchto počtech už nemusela být jen náhodnou odchylkou.

Analýza meziporodních intervalů podle pořadí narození může také vycházet z druhé strany, tzn. od posledního narozeného dítěte. V takovém případě se tedy zjišťuje délka meziporodních intervalů mezi posledním a předposledním dítětem, předposledním a třetím od konce atd. Stejně jako u předchozí analýzy lze počítat pouze s omezeným vzorkem rodin. V tomto případě je však potřeba ještě dále omezit zkoumaný vzorek. Stále je možné počítat pouze s rodinami, které měly minimálně šest dětí ze šesti porodů, ovšem je nutné také znát datum ukončení manželství. Bez tohoto data by nebylo možné určit, zda poslední zaznamenané dítě bylo skutečně tím posledním narozeným v daném manželství.

Obr. 12 – Délka meziporodních intervalů u dětí narozených v posledních pěti pořadích, jen rodiny s 6 a více dětmi, pouze ukončená pozorování, Staňkov, 1800–1900, v měsících

Pozn. P = poslední interval, P-1 = předposlední atd.

Zdroj: SOA v Plzni, sbírka matrik, vlastní zpracování

Podle očekávání byl poslední meziporodní interval také tím v průměru nejdelším. Ve Staňkově tento rozdíl činil více než 8 měsíců od předchozích intervalů. Pátý interval od konce

byl tím v průměru nejkratším, trval lehce přes 25 měsíců. Následující tři intervaly se dobou trvání prakticky nelišily, protože všechny trvaly mezi 27 a 28 měsíci. Čas uplynulší mezi narozením předposledního a posledního dítě byl však mnohem delší. V 19. století ve Staňkově bylo nejmladší dítě v rodině v průměru o více než 3 roky mladší než jeho nejbližší sourozenec.

Délka meziporodních intervalů se neměnila ani v závislosti na sňatkové kohortě rodičů. Manželé, kteří uzavřeli sňatek v první polovině století, se v tomto ohledu nelišili od těch, kteří se vzali až mezi lety 1850 a 1900. Poslední interval je téměř stejný u obou skupin (36,7, resp. 36,9 měsíce), předchozí čtyři se mírně liší. Mezi lety 1800 a 1849 byly tyto meziporodní intervaly vyrovnanější, zatímco v druhé polovině století je možné vidět větší výkyvy, nicméně je možné a i dosti pravděpodobné, že se jedná pouze o náhodnou výchylku danou nízkým počtem studovaných rodin. Není totiž důvodu, aby v druhé polovině 19. století byl třetí meziporodní interval od konce o 2–3 měsíce kratší než sousední intervaly, zatímco v první polovině století tomu tak nebylo. Pravděpodobně se tedy jedná o náhodnou výchylku.

Tab. 66 – Délka posledních pěti meziporodních intervalů, Staňkov, srovnání první a druhé poloviny 19. století, v měsících

Sňatková kohorta	P-4	P-3	P-2	P-1	P
1800–1849	26,4	27,7	27,7	27,5	36,7
1850–1900	23,1	29,0	26,2	28,5	36,9

Pozn. P = poslední interval, P-1 = předposlední atd.

Zdroj: SOA v Plzni, sbírka matrik, vlastní zpracování

8.5.4. Vliv přežití předchozího dítěte na délku meziporodního intervalu

Přežití či smrt předchozího dítěte se projevovala i na délce následného meziporodního intervalu. Studie ukazují, že smrt dítěte do 1 roku věku zkrátila příští meziporodní interval (Fialová, Hulíková Tesárková, Kuprová, 2018, s. 148), obvykle o přibližně 8 měsíců (Kuprová, 2013, s. 57; Dušek, 1985, s. 220). Zkrácení intervalu snad souviselo s tzv. poporodní amenoreou (neplodností žen v době kojení), která prodlužovala obvyklou délku meziporodního intervalu (Čáňová, 2004, s. 207; Dušek, 1985, s. 215).

Do tohoto výpočtu vstupovaly pouze rodiny, kde se ženě narodilo minimálně šest dětí ze šesti porodů. Pokud se narodila dvojčata či trojčata, pak se počítalo, jako by předchozí dítě zemřelo pouze v případě, že zemřely všechny děti z posledního porodu. Pokud alespoň jedno z nich přežilo, pak se s následným meziporodním intervalem počítalo jako by předchozí dítě přežilo.

Ve Staňkově se také, podobně jako v ostatních lokalitách, osud předchozího dítěte projevoval velmi výrazně na délce následujícího meziporodního intervalu. Tyto rozdíly činily v průměru téměř 10 měsíců, přičemž se ovšem také značně lišily podle pořadí narozeného dítěte. Nejmenší rozdíl byl mezi prvním a druhým dítětem (5,0 měsíce), což bylo pravděpodobně dáno tím, že tento interval byl obecně velmi krátký, a tak i rozdíl těchto hodnot

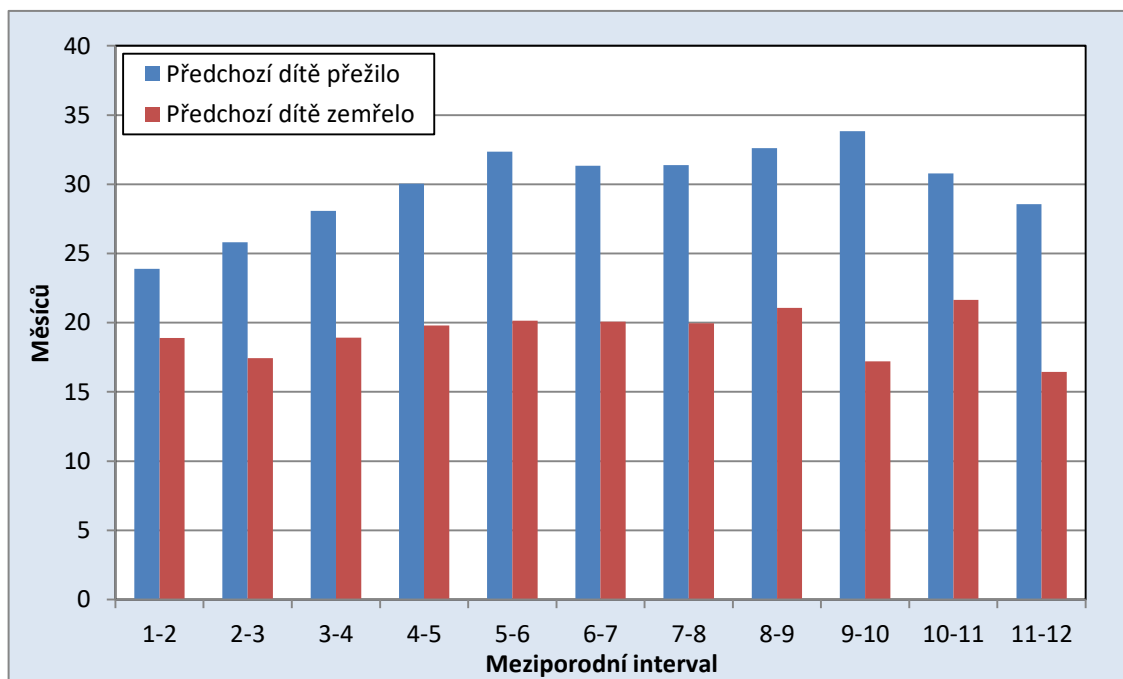
byl spíše menší. Největší rozdíly byly mezi devátým a desátým dítětem, kde smrt předchozího potomka zkrátila následný meziporodní interval téměř na polovinu (33,8, resp. 17,2 měsíce).

Tab. 67 – Délka meziporodních intervalů podle toho, zda předchozí dítě přežilo své první narozeniny, Staňkov, sňatkové kohorty 1800–1900, v měsících

Předchozí dítě přežilo své první narozeniny											
Pořadí	1.-2.	2.-3.	3.-4.	4.-5.	5.-6.	6.-7.	7.-8.	8.-9.	9.-10.	10.-11.	11.-12.
Případů	198	216	213	222	207	138	100	65	35	22	7
Interval	23,9	25,8	28,1	30,0	32,4	31,3	31,4	32,6	33,8	30,8	28,6
Předchozí dítě zemřelo před prvními narozeninami											
Pořadí	1.-2.	2.-3.	3.-4.	4.-5.	5.-6.	6.-7.	7.-8.	8.-9.	9.-10.	10.-11.	11.-12.
Případů	80	62	65	56	71	60	42	28	19	11	9
Interval	18,9	17,4	18,9	19,8	20,1	20,1	20,0	21,1	17,2	21,6	16,4

Zdroj: SOA v Plzni, sbírka matrik, vlastní zpracování

Obr. 13 – Délka meziporodních intervalů podle toho, zda předchozí dítě přežilo své první narozeniny, Staňkov, sňatkové kohorty 1800–1900, v měsících

Zdroj: SOA v Plzni, sbírka matrik, vlastní zpracování

9. Úmrtnost

Hladina úmrtnosti v 19. století v českých zemích byla v jednotlivých letech stále ještě velmi proměnlivá, přestože už nedocházelo k tak častým a tak ničivým mortalitním krizím jako ve starší době. Stále také platila teze, že úroveň celkové úmrtnosti byla významně závislá na úrovni kojenecké úmrtnosti (Dokoupil, Nesládková, 1987a, s. 141). Posledním velkým populačním otřesem starého typu v 19. století byly napoleonské války, během kterých přesáhla hrubá míra úmrtnosti v českých zemích naposledy úroveň 40 ‰ (Srb, 2004, s. 256–257). Po jejich skončení nastala nová fáze úmrtnosti charakterizovaná poměrnou stabilitou dlouhodobějších průměrů hrubé míry úmrtnosti, nicméně stále ještě s poměrně velkými meziročními výkyvy (Kárníková, 1965, s. 74). Po celou dobu průmyslové revoluce však nedošlo k výraznější změně v charakteru úmrtnosti – stále se objevovaly epidemie infekčních nemocí a projevovala se nedostatečná péče o zdravotní stav obyvatelstva. V letech 1830 až 1870 se hrubá míra úmrtnosti stále pohybovala kolem 30 ‰ (Dokoupil, Nesládková, 1987b, s. 194). Úmrtnostní poměry se začaly trvale zlepšovat až v devadesátých letech 19. století zásluhou celkově lepších životních podmínek, širšího uplatňování pokroku lékařské vědy a zlepšení hygienických poměrů, což ve svém důsledku vedlo hlavně k omezení epidemií infekčních nemocí (Dokoupil, Nesládková, 1987b, s. 197–198).

Podrobná analýza úmrtnostních poměrů ve Staňkově založená na anonymní excerpci dat z církevních matrik z let 1827 až 1900 naznačuje, že hladina úmrtnosti dosahovala ve Staňkově poměrně vysokých hodnot, zejména pokud se jednalo o kojeneckou úmrtnost, jejíž hodnoty byly po téměř celé zkoumané období nad celostátním průměrem (Bozděch, 2012, s. 31). Z celkového počtu zemřelých tehdy v žádném období netvořili zemřelí ve věku nad 15 let nadpoloviční většinu. Průměrný věk zemřelých činil přibližně 21 až 24 let, což byla v dané době velmi nízká hodnota, ale bylo to dáno hlavně vysokou úrovní kojenecké a dětské úmrtností. Průměrný věk zemřelých nad 15 let dosahoval přibližně 55 až 58 let, což bylo srovnatelné s jinými lokalitami v Čechách (Bozděch, 2012, s. 23–49).

Metoda rekonstrukce rodin, jak byla v této práci použita, neumožňuje detailní zkoumání úmrtnosti, protože nezachycuje celou tehdejší populaci Staňkova, ale zato lze její pomocí podrobně analyzovat kojeneckou úmrtnost legitimně narozených dětí.

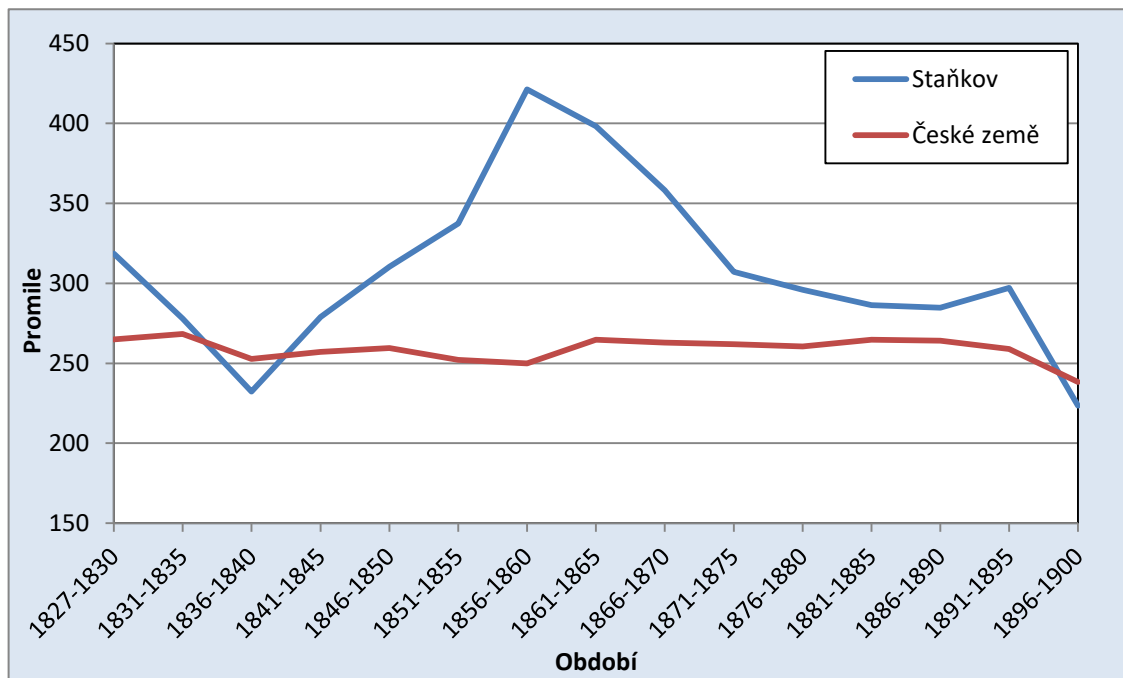
9.1. Kojenecká úmrtnost

Kojenci tvořili v 19. století mimořádně početnou část zemřelých a ukazatel kojenecké úmrtnosti byl do značné míry určující i pro celkovou úroveň úmrtnosti. Kvocient kojenecké úmrtnosti se v českých zemích po téměř celé 19. století pohyboval mezi 250 až 280 promile, přičemž k mírnému poklesu došlo až na samotném konci století (Kárníková, 1965, s. 338). Úroveň kojenecké úmrtnosti v jednotlivých letech byla ovlivňována mnoha faktory. Na počátku 19. století se její úroveň v některých letech podstatně zvýšila hlavně v souvislosti s napoleonskými válkami. Nepříznivě se na kojenecké úmrtnosti pochopitelně projevovaly také epidemie infekčních nemocí. V první polovině 19. století však v českých zemích nedošlo k trvalejší změně v úrovni kojenecké úmrtnosti (Nováková, 2003, s. 178). Úmrtí kojenců tvořila zhruba třetinu všech zemřelých po celé 19. století (Srb, 2004, s. 195).

Velmi vysoká byla úroveň kojenecké úmrtnosti zejména ve městech (Dokoupil, Nesládková, 1987a, s. 145), hlavně v Praze, kde na přelomu 18. a 19. století stoupala až ke 400 ‰, přičemž v jednom pražském okrsku dokonce přesahovala hodnotu 600 ‰ (Šubrtová, 1968, s. 50). K vyšším hodnotám kojenecké úmrtnosti ve městech v porovnání s venkovem přispíval v 19. století také rychlý rozvoj průmyslu a s ním spojené stěhování velkého počtu lidí do měst za prací. Na jejich životní podmínky (ubytování, hygienu apod.) ovšem nebyl brán velký zřetel, což se projevilo mimo jiné i na vysoké kojenecké úmrtnosti jejich dětí (Fialová aj., 1996, s. 153). K horší kojenecké úmrtnosti v průmyslových oblastech v porovnání se zemědělskými také přispívala větší ekonomická aktivita vdaných žen (Nováková, 2003, s. 181).

Kojenecká úmrtnost ve Staňkově mezi lety 1827 až 1900 už byla analyzována metodou úplné anonymní excerpce matrik, která umožnila zkoumat všechny zaznamenané události v obci. Z výsledků této analýzy plyne, že se Staňkov v 19. století pohyboval poměrně vysoko nad celostátním průměrem (obr. 14). V druhé čtvrtině 19. století kojenecká úmrtnost kolísala v rozmezí 250 až 300 ‰, v padesátých a šedesátých letech ovšem výrazně vzrostla a krátkodobě dokonce přesáhla 400 ‰. Od sedmdesátých let 19. století se pak ustálila kolem 300 ‰ a k výraznému poklesu pod 250 ‰ došlo až v posledních pěti letech 19. století (Bozděch, 2012, s. 31). Příčiny vysokých hodnot kojenecké úmrtnosti ve Staňkově nelze příliš objasnit ani analýzou příčin úmrtí, protože ty byly u kojenců zapisovány ve většině případů jen dvě – psotník (německy fraisen) nebo přirozená slabost. Tyto dvě příčiny úmrtí byly uvedeny u téměř 90 % zemřelých kojenců v padesátých letech 19. století a i přes zlepšení diagnostiky tvořily přes 60 % příčin úmrtí kojenců na samém konci 19. století (Bozděch, 2012, s. 46–47).

Obr. 14 – Srovnání úrovně kojenecké úmrtnosti ve Staňkově a v českých zemích v letech 1827–1900, v ‰

Zdroj: Bozděch (2012, s. 31), zpracování vlastní

Ukazatel kojenecké úmrtnosti lze zjišťovat i bez metody rekonstrukce rodin, ovšem z dat získaných rekonstrukcí je možné studovat úmrtnostní poměry kojenců podrobněji. Dá se takto sice zjišťovat kvocient kojenecké úmrtnosti pouze pro děti narozené v manželství, ale na druhou stranu lze sledovat např. to, zda se lišila podle věku matky či pořadí narozeného dítěte. Obecně se dá očekávat, že kojenecká úmrtnost vypočtená pro rodiny, které se podařilo zrekonstruovat, bude spíše podprůměrná, protože do výpočtu vstupují pouze děti narozené legitimně, tedy sezdaným rodičům. U nich se dá předpokládat i lepší materiální zabezpečení. Dalším faktorem, který by se mohl projevit, je „předvýběr“ daný metodou excerpcce dat, tedy zahrnutí pouze těch sňatků, kde měl muž jako bydliště uveden Staňkov a zároveň jeho žena pocházela ze zdejší farnosti. Toto omezení tedy mělo pravděpodobně za následek, že ve zkoumaném vzorku byli spíše zahrnuti bohatší lidé (místní honorace, sedláci apod.), u kterých se dalo předpokládat, že byli v místě usedlí. Lidé chudší (např. námezdní či tovární dělníci, podruzi apod.) se častěji museli za prací stěhovat, a proto je možné, že jejich zastoupení ve zkoumaném vzorku bylo nižší, než bylo reálně v tehdejší populaci.

9.1.1. Změny kojenecké úmrtnosti v průběhu 19. století ve Staňkově

Kojenecká úmrtnost se v 19. století pohybovala v celostátním průměru mezi 250 až 280 promile a až v poslední dekádě klesla níže (ČSÚ, 2015a). Ve Staňkově na zkoumaném vzorku je možné pozorovat tentýž trend, ovšem vzhledem k tomu, že počet pozorování není příliš velký, byly výkyvy v jednotlivých dekádách větší. V první polovině 19. století umírala ve Staňkově přibližně jedna čtvrtina živě narozených manželských dětí před svými prvními narozeninami.

Kolem poloviny 19. století se tento podíl ještě zvýšil a maximální hodnoty dosáhl mezi lety 1861 a 1870, kdy činil 311 ‰. V dalších letech už však došlo k poměrně výraznému poklesu a v poslední dekádě 19. století byla už kojenecká úmrtnost v rekonstruovaných rodinách ve Staňkově nižší než 200 ‰.

Tab. 68 – Kojenecká úmrtnost podle roku narození dítěte, Staňkov, generace dětí 1800–1900 narozené ženám ze sňatkových kohort 1800–1900, v ‰

Rok narození	Narození	Zemřelí	k.ú. (‰)
1800–1810	112	29	259
1811–1820	185	46	249
1821–1830	188	48	255
1831–1840	277	68	245
1841–1850	346	104	301
1851–1860	293	82	280
1861–1870	309	96	311
1871–1880	359	82	228
1881–1890	464	107	231
1891–1900	597	118	198
1800–1900	3130	780	249

Zdroj: SOA v Plzni, sbírka matrik, vlastní zpracování

9.1.2. Kojenecká úmrtnost podle majetnosti otce

Rozbor úrovně úmrtnosti kojenců podle toho, zda jejich otec vlastnil nemovitost při sňatku či narození prvního dítěte, umožňuje zjistit, zda byla touto okolností kojenecká úmrtnost ovlivněna. Nejnižší hladina kojenecké úmrtnosti byla ve Staňkově v 19. století zaznamenána u skupiny domkářů, u podruhů byla přibližně průměrná a u nejbohatší skupiny hospodářů byla paradoxně nejvyšší. Rozdíly mezi jednotlivými kategoriemi ale nebyly velké. Celková velikost zkoumaného vzorku dosahovala v tomto případě 2080 narozených dětí, z nichž více než 600 připadalo na každou z kategorií, takže pravděpodobnost náhodné odchylky není velká a tyto rozdíly asi opravdu existovaly.

Celkově vyšší úroveň kojenecké úmrtnosti zjištěná ve zkoumaném vzorku (262 ‰) byla zřejmě dána tím, že informace o majetnosti muže se častěji uváděla na začátku a v průběhu 19. století, zatímco na konci zkoumaného období, kdy byla kojenecká úmrtnost nejnižší, se už spíše uvádělo povolání muže, takže je nebylo v některých případech možné zařadit podle vlastnictví nemovitosti.

Tab. 69 – Kojenecká úmrtnost podle majetnosti otce, Staňkov, generace dětí 1800–1900 narozené ženám ze sňatkových kohort 1800–1900, v ‰

Majetnost otce	Narození	Zemřelí	k.ú. (‰)
Hospodář	636	177	278
Domkář	618	154	249
Podruh	826	214	259
Celkem	2080	545	262

Zdroj: SOA v Plzni, sbírka matrik, vlastní zpracování

9.1.3. Kojenecká úmrtnost podle povolání otce

Jestliže se kojenecká úmrtnost podle majetnosti otce lišila jen málo, pak na ní mělo povolání otce vliv daleko větší. Zdaleka nejčastěji umíraly v prvním roce života děti narozené v selských rodinách (320 ‰), po nich následovaly děti „ostatních“ a dělníků v zemědělství. Největší analyzovaná skupina dětí řemeslníků měla kojeneckou úmrtnost „pouze“ 227 ‰, což byla na poměry Staňkova i 19. století obecně nízká hodnota. Velmi specifickou skupinou byly dělníci mimo zemědělství, kteří se ve Staňkově vyskytovali hlavně v posledních třech dekádách 19. století. Kojenecká úmrtnost jejich dětí dosahovala 187 ‰, což bylo velmi málo i na úplný konec 19. století.

Z tohoto srovnání jednoznačně plyne, že mnohem vyšší kojenecká úmrtnost byla u lidí živících se zemědělstvím v porovnání s řemeslníky či dělníky mimo zemědělství. Přestože sedláci byli výrazněji zastoupeni na počátku sledovaného období a dělníci mimo zemědělství se častěji vyskytovali až později, tak byly rozdíly obrovské – kojenecká úmrtnost selských dětí byla téměř dvojnásobná v porovnání s dětmi z dělnických rodin.

Tab. 70 – Kojenecká úmrtnost podle povolání otce, Staňkov, generace dětí 1800–1900 narozené ženám ze sňatkových kohort 1800–1900, v ‰

Povolání otce	Narození	Zemřelí	k.ú. (‰)
S	434	139	320
Ř	1412	321	227
DZ	483	130	269
DMZ	417	78	187
O	151	43	285
Celkem	2897	711	245

Zdroj: SOA v Plzni, sbírka matrik, vlastní zpracování

Pozn. S – sedlák, Ř – řemeslník, DZ – dělník v zemědělství, DMZ – dělník mimo zemědělství, O – ostatní

Podle Mariky Poulové nejméně umírali kojenci v rodinách relativně chudých, které si nemohly dovolit obstarat pro děti náhražku v podobě kravského mléka a ženy tak byly nuceny děti kojit. Nevědomky tak předcházely střevním problémům, které byly nejčastější příčinou úmrtí u kojenců (Poulová, 2007, s. 72). Poznatky ze Staňkova ze srovnání kojenecké úmrtnosti podle vlastnictví nemovitosti a povolání otců by této domněnce odpovídaly. V nejmajetnějších rodinách byla zjištěna kojenecká úmrtnost nejvyšší, přestože rozdíly nebyly příliš velké (viz tab. 69). Při analýze podle povolání se ukázalo, že na tom byly nejhůře děti ze selských rodin a z rodin dělníků v zemědělství, což byly pravděpodobně ty rodiny, které si mohly obstarat náhražku mateřského mléka nejsnáze.

Důvodů rozdílů v úrovni kojenecké úmrtnosti podle povolání ale určitě bylo více. Zatímco v oblastech s např. textilním průmyslem mohly ženy snadno získat zaměstnání, ve Staňkově nabízely práci pro lidi z dělnického prostředí doly na uhlí a kovové rudy, cihelny, sklárna, pivovar a železnice. Vzhledem k povaze pracovních příležitostí ve Staňkově na konci 19. století se nabízí, že manželky dělníků mimo zemědělství asi nemohly nacházet moc uplatnění. Je proto možné, že v rodinách dělníků mimo zemědělství byly ženy častěji v domácnosti a mohly se více věnovat dětem na rozdíl od žen sedláků a rolníků, k jejichž povinností patřila nejen péče o

domácnost, ale velmi často i práce na poli, takže malé děti byly svěřovány do opatrování chův či služek, případně starších sourozenců.

9.1.4. Kojenecká úmrtnost podle pořadí narození dítěte

Jednou z výhod metody rekonstrukce rodin je mj. také to, že je možné kojeneckou úmrtnost porovnat i podle pořadí narozeného dítěte. Ve Staňkově se úroveň kojenecké úmrtnosti v závislosti na pořadí dítěte lišila poměrně výrazně (tab. 71). Nejnižších hodnot dosahovala u dětí čtvrtého pořadí (nepočítají-li se některá vyšší pořadí s velmi malým počtem pozorování) a nejvyšších naopak u devátých a jedenáctých dětí. Zajímavá je také o poznání vyšší kojenecká úmrtnosti u dětí prvního pořadí oproti druhým či třetím. Je možné, že zde mohla sehrát roli jistá „nezkušenost“ matek s péčí o děti.

Tab. 71 – Kojenecká úmrtnost podle pořadí narozeného dítěte, Staňkov, generace dětí 1800–1900 narozené ženám ze sňatkových kohort 1800–1900, v ‰

	Pořadí dítěte														
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
Narození	688	580	478	383	300	224	167	122	83	50	30	16	6	2	1
Zemřelí	191	130	107	74	70	57	49	35	34	13	15	3	1	1	-
K. ú. (‰)	278	224	224	193	233	254	293	287	410	260	500	188	167	500	0

Zdroj: SOA v Plzni, sbírka matrik, vlastní zpracování

Jasný trend je ještě patrnější z tabulky 72 agregující některé hodnoty. S výjimkou prvorozených, u kterých dosahuje kojenecká úmrtnost nadprůměrné hodnoty 278 ‰, platilo, že čím vyšší pořadí narozeného dítěte, tím vyšší úroveň kojenecké úmrtnosti. Nejvyšší kojeneckou úmrtnost tedy lze pozorovat u dětí devátého a vyššího pořadí. Rozdíl mezi kojeneckou úmrtností dětí druhého až čtvrtého pořadí a devátého a vyššího činil 140 promilových bodů.

Tab. 72 – Kojenecká úmrtnost podle pořadí narozeného dítěte (agregovaná pořadí), Staňkov, generace dětí 1800–1900 narozené ženám ze sňatkových kohort 1800–1900, v ‰

	Pořadí dítěte				
	1.	2.–4.	5.–8.	9. a další	Celkem
Narození	688	1441	813	188	3130
Zemřelí	191	311	211	67	780
K. ú. (‰)	278	216	260	356	249

Zdroj: SOA v Plzni, sbírka matrik, vlastní zpracování

9.1.5. Kojenecká úmrtnost podle věku matky

Věk matky také ovlivňoval úroveň kojenecké úmrtnosti dětí, což je patrné z tabulky 73. Ve Staňkově v 19. století byla zjištěna nejnižší kojenecká úmrtnost u dětí narozených matkám ve věku 20–34 let (mezi 240 ‰ až 250 ‰). Naopak nejvíce umíralo dětí narozených matkám ve vyšším nebo naopak nejnižším věku. Kojenecká úmrtnost dětí narozených matkám mladším než 20 let a starších 40 let přesahovala 280 ‰. U věkové skupiny 15–19 let byl ovšem k dispozici

pouze poměrně malý vzorek (78 dětí), takže možnost náhodné odchylky zde byla větší. Data ale do jisté míry odpovídají výše uvedené tendenci, že úroveň kojenecké úmrtnosti byla vyšší u dětí prvního pořadí (jejich matky byly mladší než matky dětí vyššího pořadí)

Tab. 73 – Kojenecká úmrtnost podle věku matky (v letech), Staňkov, generace dětí 1800–1900 narozené ženám ze sňatkových kohort 1800–1900, v %

	Věk matky							Celkem
	15–19	20–24	25–29	30–34	35–39	40+	Nezj.	
Narození	78	656	864	749	531	249	3	3130
Zemřelí	22	162	207	182	136	70	1	780
K.ú. (%)	282	247	240	243	256	281	333	249

Zdroj: SOA v Plzni, sbírka matrik, vlastní zpracování

9.1.6. Kojenecká úmrtnost podle jednotlivých skupin obyvatelstva ve Staňkově v letech 1831–1900

Ve své práci o panství Štřáhlavy došla Alice Velková k závěru, že kojenecká úmrtnost nelegitimně narozených dětí dosahovala vyšších hodnot než u dětí narozených do manželství. Zjistila také nižší úroveň kojenecké i dětské úmrtnosti u usedlých obyvatel v porovnání s neusedlými rodinami (Velková, 2003, s. 183). Tyto faktory určitě hrály roli i ve Staňkově. Vzorek sestavený pro rekonstrukci rodin obsahuje pouze údaje o legitimně narozených dětech a způsob excerptce dat spolu s vyšší mírou migrace zase neumožňuje zaznamenat jiné než usedlé vrstvy obyvatel. Výsledná hodnota kojenecké úmrtnosti v takto sestaveném vzorku se pak dá očekávat nižší než v celé populaci Staňkova.

Vzhledem k tomu, že pro Staňkov jsou k dispozici také data o všech živě narozených dětech (dle legitimacy) a všech zemřelých kojencích rovněž dle legitimacy (Bozděch, 2012), je možné porovnat úroveň kojenecké úmrtnosti dětí narozených v manželství a dětí narozených svobodným matkám. Je ale možné porovnat také data získaná pro rekonstruované rodiny (tedy vzorek populace) s daty za ostatní legitimně narozené děti, resp. ostatní zemřelé kojence. Tak lze ověřit, zda se i tyto dvě skupiny od sebe lišily. Protože data z anonymní excerptce nejsou k dispozici za celé 19. století, týká se tato komparace jen období 1831 až 1900.

9.1.6.1. Srovnání úrovně kojenecké úmrtnosti dětí narozených v rekonstruovaných rodinách a ostatně legitimně narozených dětí v letech 1831–1900

Ve Staňkově se mezi lety 1831 a 1900 narodilo celkem 5276 dětí a ve stejném období zemřelo 1450 kojenců. Z tohoto počtu bylo 405 dětí narozených mimo manželství a 130 dětí svobodných matek zemřelo v kojeneckém věku. Ze zbývajících počtu se do manželství, která bylo možno analyzovat metodou rekonstrukce rodin, narodilo 2645 dětí, z nichž 657 zemřelo před svými prvními narozeninami. Zbývajících 2226 legitimně narozených dětí a 663 zemřelých kojenců tedy muselo patřit do rodin, které z nějakého důvodu nebylo možné analyzovat metodou rekonstrukce rodin.

Důvodem, proč nelze některé rodiny tehdy žijící ve Staňkově zkoumat metodou rekonstrukce rodin, je především to, že se sňatek rodičů nekonal v místní farnosti a není tudíž zaznamenán ve staňkovské matrice. To se týkalo nejen rodin, které se do obce přistěhovaly celé, ale i těch případů, kdy se muž, který ze Staňkova pocházel, oženil se ženou nepocházející ze staňkovské farnosti a sňatek byl tudíž zapsán do jiné matriky. V tomto „nerekonstruovatelném“ zbytku populace tak jsou zastoupeni nejen imigranti do Staňkova, ale i rodiny, kde žena nebyla místní, i když rodina ve Staňkově mohla žít po dlouhá léta.

Je samozřejmě pravděpodobné, že se v analyzovaném vzorku vyskytují i ve Staňkově zemřelí kojenci, kteří se narodili jinde. Stejně tak je ovšem možné, že vzorek obsahuje i děti ve Staňkově narozené, které sice zemřely v kojeneckém věku, ale jejich úmrtí nelze zjistit, protože zemřely jinde. Na tento problém však naráží každá studie, která pracuje s daty z anonymní excerpce matrik, protože se v takovém případě nepracuje s konkrétními jednotlivci, ale jen s celkovými počty jednotlivých událostí.

Bylo již zmíněno, že metoda rekonstrukce rodin je schopná zachytit spíše usedlejší a zámožnější část populace, protože např. sedláci, chalupníci nebo domkáři se stěhovali minimálně (Velková, 2003, s. 181–182). Největší míru migrace naopak vykazovali tovaryši nebo dělníci mimo zemědělství, tedy zejména chudší skupiny obyvatelstva (Kaloušková, 2006, s. 137). Je tedy pravděpodobné, že vzorek použitý pro rekonstrukci rodin (tj. usedlejší část obyvatel Staňkova) a ostatní legitimně narozené děti budou odrážet demografické poměry těchto dvou skupin obyvatelstva.

Tab. 74 – Kojenecká úmrtnost legitimně narozených dětí, srovnání dětí narozených ve vzorku rekonstruovaných rodin a ostatních legitimně narozených, Staňkov, 1831–1900, v %

Období	Rekonstruované rodiny			Ostatní legitimní děti		
	narození	zemřelí	k.ú. (‰)	narození	zemřelí	k.ú. (‰)
1831–1840	277	68	245	230	53	230
1841–1850	346	104	301	233	56	240
1851–1860	293	82	280	181	75	414
1861–1870	309	96	314	319	129	404
1871–1880	359	82	231	400	119	298
1881–1890	464	107	220	419	122	291
1891–1900	597	118	198	444	109	245
1831–1900	2645	657	248	2226	663	298

Zdroj: SOA v Plzni, sbírka matrik; Bozděch (2012, s. 66); vlastní zpracování

Mezi lety 1831 a 1900 dosáhla kojenecká úmrtnost v rekonstruovaných rodinách hodnoty 248 ‰, zatímco u ostatních legitimně narozených dětí to bylo 298 ‰. Přestože jsou oba dva vzorky podobně velké, u rekonstruovaných rodin nebyly zjištěny tak velké výkyvy v kojenecké úmrtnosti jako u ostatních rodin. Ve třicátých a čtyřicátých letech 19. století byla kojenecká úmrtnost obou skupin na podobné úrovni. Zlom nastal v padesátých letech, protože od této chvíle už byla kojenecká úmrtnost dětí v nerekonstruovaných rodinách vyšší. Potvrdil se tedy předpoklad, že děti z usedlých rodin umíraly méně než děti z rodin přistěhovalých.

Nejvyšších hodnot dosahovala kojenecká úmrtnost u nerekonstruovaných rodin mezi lety 1851 a 1860, kdy vystoupila až na 414 ‰. V tomto období se také obě analyzované skupiny nejvíce lišily – dokonce o 134 promilových bodů. Možností vysvětlení takto velkého vzestupu kojenecké úmrtnosti u nerekonstruovaných rodin by teoreticky mohla být migrace. Jinými slovy k tomu mohla přispět okolnost, že by ve Staňkově umíraly legitimně narozené děti imigrantů, které se narodily jinde. Jejich narození by pak ve staňkovských matrikách nebylo, kdežto jejich úmrtí ano, takže by mohly zvyšovat ukazatel kojenecké úmrtnosti. Z tohoto důvodu byla dekáda 1851 a 1860 podrobena podrobnějšímu rozboru. Ze všech případů zemřelých kojenců ze zmíněného období však pouze 4 nebyli zapsáni ve staňkovských matrikách narozených. Je tedy pravděpodobné, že skupina legitimně narozených dětí z nerekonstruovaných rodin opravdu dosahovala v této době takto vysokých hodnot kojenecké úmrtnosti.

9.1.6.2. Kojenecká úmrtnost podle legitimacy

Děti narozené mimo manželství obvykle umíraly v kojeneckém věku častěji než děti narozené do manželství. Vyšší úmrtnost těsně po narození mohla být dána nižší tělesnou odolností v souvislosti s nižší porodní hmotností. Úmrtnost delší dobu po porodu pak byla patrně dána horší péčí o nelegitimně narozené děti a obvykle také horším sociálním postavením matek takto narozených dětí (Nováková, 2003, s. 185).

Tab. 75 – Kojenecká úmrtnost podle legitimacy narozených dětí, Staňkov, 1831–1900, v ‰

Období	Děti narozené v manželství			Děti narozené mimo manželství		
	narození	zemřelí	k.ú. (‰)	narození	zemřelí	k.ú. (‰)
1831–1840	507	121	239	54	22	407
1841–1850	579	160	276	34	7	206
1851–1860	474	157	331	59	21	356
1861–1870	628	225	358	55	21	382
1871–1880	759	201	265	54	15	278
1881–1890	883	229	259	61	16	262
1891–1900	1041	227	218	88	28	318
1831–1900	4871	1320	271	405	130	321

Zdroj: SOA v Plzni, sbírka matrik; Bozděch (2012, s. 66); vlastní zpracování

Podle předpokladů se i ve Staňkově v 19. století lišila úroveň kojenecké úmrtnosti podle legitimacy narozených dětí. Děti narozené v manželství měly v letech 1831–1900 kojeneckou úmrtnost 271 ‰, zatímco nelegitimně narozené dosahovaly hodnot o 50 promilových bodů vyšších. Hodnoty u nelegitimně narozených dětí v čase poměrně výrazně kolísaly, což bylo dáno jejich nízkými počty (např. mezi lety 1841 až 1850 se narodilo ve Staňkově svobodným matkám pouze 34 dětí a ve stejném období 7 nelegitimně narozených kojenců zemřelo). Překvapivě výrazně však kolísaly i hodnoty kojenecké úmrtnosti legitimně narozených dětí, což ovšem lze jen těžko přisuzovat velikosti souboru. Zatímco v letech 1831 až 1840 připadalo na 1000 živě narozených manželských dětí 239 zemřelých v kojeneckém věku, mezi lety 1861 a 1870 to už bylo 358 zemřelých kojenců, tedy hodnota přibližně o polovinu vyšší. Od

sedmdesátých let 19. století kojenecká úmrtnost legitimně narozených dětí klesala a minima 218 ‰ dosáhla v posledním desetiletí 19. století.

Celkový rozdíl 50 promilových bodů mezi legitimně a nelegitimně narozenými dětmi zjištěný ve Staňkově byl na tehdejší dobu velmi nízký. V Lochenicích, které zkoumala v období mezi lety 1784 a 1900 Věra Kalousková, dosahovala kojenecká úmrtnost dětí narozených v manželství „jenom“ 202 ‰, zatímco děti svobodných matek měly kojeneckou úmrtnost dokonce 364 ‰, tedy hodnotu o více než 160 promilových bodů vyšší (Kalousková, 2006, s. 113). Podobná situace panovala i v Poličce v druhé polovině 19. století, kde se kojenecká úmrtnost lišila podle legitimacy o 170 promilových bodů (legitimní 223 ‰ a nelegitimní 393 ‰) (Chadimová, 2016, s. 221).

9.1.7. Hlavní charakteristiky úrovně kojenecké úmrtnosti ve Staňkově v 19. století

Úroveň kojenecké úmrtnosti ve Staňkově se po většinu 19. století pohybovala nad průměrem českých zemí, přičemž nejvyšších hodnot dosahovala v šedesátých letech 19. století. Kojenecká úmrtnost však nebyla stejně vysoká v celé populaci, ale lišila se podle sociálního postavení rodičů. Děti z rodin domkářů přežívaly častěji než děti z rodin podruhů či hospodářů, přičemž tyto výsledky byly prokázány pomocí relativně velkých počtů událostí. Značné rozdíly v kojenecké úmrtnosti byly pozorovány zejména v závislosti na povolání otce, kde se ukázala mnohem vyšší úmrtnost dětí ze zemědělských rodin v porovnání s rodinami nezemědělskými. Děti velmi mladých či naopak starších matek umíraly častěji než u „střední“ generace matek. Podobně také platilo, že více přežívaly děti nízkého, nikoliv však prvního, pořadí. Velmi vysoká kojenecká úmrtnost v selských rodinách mohla také souviset s nadprůměrnou plodností selských žen do vysokého věku (zejména ve věku nad 40 let, viz tab. 47). Srovnání jednotlivých skupin obyvatelstva ukázalo na to, že nejnižší úmrtnost měly legitimně narozené děti z rekonstruovaných rodin, po nich následovaly legitimně narozené děti z nerekonstruovaných rodin a vůbec nejvíce umírali kojenci narození svobodným matkám.

Domněnka vyslovená na počátku této kapitoly, tedy možnost, že hodnota kojenecké úmrtnosti v rekonstruovaných rodinách byla patrně nižší než v celé tehdejší populaci Staňkova, se potvrdila. K nižší hodnotě kojenecké úmrtnosti dětí zachycených rekonstrukcí rodin bezesporu přispěla absence dětí narozených svobodným matkám. Ovšem další uvažovaný předpoklad nižší kojenecké úmrtnosti, tzn. vyšší zastoupení usedlých, a tím pádem i bohatších vrstev, se ukázal být problematickým. Porovnání kojenecké úmrtnosti legitimně narozených dětí v rekonstruovaném vzorku a ostatních legitimně narozených dětí ukazuje na pozitivní vliv „usedlosti“ na kojeneckou úmrtnost, ovšem majetnost se projevovala spíše opačně. Analýza tedy naznačuje, že se „usedlost v místě“ projevovala pozitivně na přežití dětí, ovšem bohatství rodiny naopak negativně. Zdá se, že ve druhém případě měly na úroveň kojenecké úmrtnosti vliv jiné faktory než sociální zařazení rodiny (např. pracovní vytížení matek, které zejména u selských rodin bylo značné).

Z rozboru charakteristik kojenecké úmrtnosti ve Staňkově v 19. století by tedy šlo odvodit, že nejnižší úroveň byla u dětí legitimně narozených nízkého pořadí, které se narodily matkám ve věku mezi 20 a 34 lety v usedlých domkářských rodinách, jejichž manžel se živil jinak než zemědělstvím.

10. Závěr

Demografický vývoj v 19. století byl mimořádně zajímavou epochou v dějinách českých zemí, protože v tomto období začínalo docházet k celé řadě bezprecedentních a trvalých změn v oblasti plodnosti, úmrtnosti a sňatečnosti. K jejich poznání se snažila přispět i tato práce, která se věnovala analýze demografického chování ve Staňkově v 19. století. Výchozím předpokladem bylo to, že vzhledem k poloze Staňkova v příhraničním a hospodářsky zaostávajícím regionu v západních Čechách se populační chování začalo výrazněji měnit až na samotném konci zkoumaného období. Předpokládalo se, že cílené omezování manželské plodnosti, které se v průmyslových oblastech českých zemí začalo projevovat v posledních dekádách 19. století, se v odlehlých oblastech do konce 19. století příliš nerozšířilo. Další změny související s modernizací, např. snížení kojenecké úmrtnosti a sociálně podmíněné odlišnosti ve sňatkovém chování, už se však daly koncem zkoumaného období předpokládat i zde.

Cílem předkládané práce bylo rozšířit soubor sond analyzujících reprodukční chování na lokální úrovni a prohloubit tak znalosti o vývoji obyvatelstva v českých zemích v 19. století. Pro tento účel bylo využito analýzy matrik oddaných, narozených a zemřelých ze Staňkova v 19. století metodou rekonstrukce rodin, která vychází ze jmenné excerpce matričních záznamů. Metoda rekonstrukce rodin však naráží v 19. století na řadu komplikací, které bylo potřeba vyřešit. Problém spočívající v potřebě excerpovat data za narozené a zemřelé ještě 50 let po skončení pozorování se podařilo uspokojivě překonat započítáváním rodin pouze do posledního prokazatelně uzavřeného pětiletého intervalu. Tento způsob práce s daty zejména z konce 19. století se ukázal být prakticky bezproblémový a umožnil výrazně zvětšit datovou základnu pro řadu analýz. Stejně bezproblémový byl i další metodický „ústupek“ sloužící k získání většího množství dat. Tím bylo používání informace o sociálním postavení osob nejen podle údajů uvedených při sňatku, ale i při narození prvního dítěte v manželství.

Na základě dat vypsanych z matrik za obec Staňkov bylo takto vytvořeno celkem 899 rodinných listů ze sňatkových kohort mezi lety 1800 a 1900. Vzhledem k tomu, že byly zapisovány jen sňatky, kde měl muž jako bydliště uvedeno Staňkov, podařilo se k velké většině z nich dohledat narození dětí z těchto manželství a další důležité informace. Tímto způsobem se podařilo zachytit přibližně polovinu tehdejší staňkovské populace, přičemž tento podíl neklesal ani na konci 19. století, takže se nenaplnily obavy, že by se metoda rekonstrukce rodin z důvodu vyšší migrace pro toto období už nehodila (alespoň ve zkoumané lokalitě).

Analýza sňatečnosti byla zaměřena především na složení snoubenců podle věku a sociálního postavení. Stejně jako v jiných lokalitách došlo i ve Staňkově v průběhu 19. století k výraznému nárůstu podílu protogamních sňatků z 55 % až na 86 % na konci zkoumaného období. Úměrně tomu klesal podíl sňatků oboustranně ovdovělých z téměř 15 % na méně než 4 %. V průběhu 19. století narůstal mezi svobodnými ženichy podíl 20–29letých, přičemž rychle ubývalo ženichů starších 30 let a také vlivem zavedení branné povinnosti zcela vymizely sňatky mužů mladších 20 let. U svobodných nevěst k tak velkým změnám ve sňatkovém věku nedocházelo, ale i zde byl patrný trend postupného úbytku 30letých a starších na celkovém počtu. Průměrný sňatkový věk kopíroval celostátní trendy, což znamená, že došlo k jeho nárůstu kolem poloviny 19. století a k výraznému snížení na konci století. U protogamních sňatků bylo v prvním dvacetiletí 19. století ženichům v průměru 27,4 roku a nevěstám 23,1 roku. Tyto hodnoty se zvýšily na více než 28 let u mužů a téměř 25 let u žen v polovině 19. století, načež mezi lety 1880 až 1900 opětovně klesly dokonce až na 26,5 roku u ženichů a 23,1 roku u nevěst.

Sňatkový věk se výrazně lišil podle majetnosti ženichů a v průběhu 19. století se proměňoval. Nejnížší sňatkový věk měli tradičně nejbohatší muži, tj. hospodáři, kteří si rovněž brali nejmladší nevěsty. Mezi lety 1800 až 1839 se muži – hospodáři ženili o více než 4 roky dříve než podruzi a i jejich nevěsty byly o více než 4 roky mladší než nevěsty podruhů. Postupem času ale tyto rozdíly mizely. Zatímco sňatkový věk podruhů a jejich manželek na konci 19. století výrazně klesl, hospodáři se ženili ve stále vyšším věku, což platilo i pro jejich nevěsty. Analýza snoubenců podle vlastnictví nemovitosti také odhalila, že drtivá většina nejmajetnějších mužů byla syny stejně majetných otců a tito muži si rovněž brali dcery ze stejných majetkových poměrů. Možnosti vzestupné sociální mobility byly velmi omezené. Jen jednotlivým mužům se podařilo vystoupat do bohatší kategorie než té, kam patřil jejich otec, a jen minimum žen se vdalo za muže bohatšího než jejich otec. Sestupná sociální mobilita byla naopak velmi běžná. Pouze přibližně polovina synů z rodin hospodářů udržela svoje postavení a i nemalá část synů z domkářských rodin skončila v dospělém životě jako podruzi.

Srovnání snoubenců podle povolání ukázalo na nízký sňatkový věk u sedláků a dělníků mimo zemědělství a naopak vyšší u dělníků v zemědělství a „ostatních“. Obrovské rozdíly ve sňatkovém věku byly mezi syny ze selských rodin. Ti, co převzali otcovskou usedlost, patřili k nejmladším ženichům, ale sňatkový věk jejich nedědicích bratrů se řadil k nejvyšším ze všech skupin. Bývalo běžné, že se lidé žijící se zemědělstvím rekrutovali pouze ze zemědělských rodin, zatímco část jejich sourozenců nacházela uplatnění i v jiných oborech. Naopak synové z nezemědělských rodin se zemědělstvím neživilí téměř nikdy. Velmi uzavřenou skupinu z pohledu dědění povolání a sňatkové homogamie tvořili ve Staňkově dělníci mimo zemědělství. K tomuto jevu ovšem přispíval fakt, že podstatnou část této skupiny tvořili německy mluvící skláři, takže se jednalo i o homogamii jazykovou či etnickou.

Klíčovým poznatkem z analýzy snoubenců podle vlastnictví nemovitosti a povolání bylo zjištění, že se výsledky diametrálně liší, pokud dochází k zařazení do jednotlivých skupin podle muže samotného či podle jeho otce. Většina prací analyzující sňatečnost či plodnost podle

sociálního postavení k tomuto rozdílu však vůbec nepřihlíží, čímž může docházet ke značnému zkreslování výsledků.

Z analýzy měř plodnosti podle věku žen a jejich sňatkového věku vyplynulo, že nejvyšší úroveň plodnosti dosahovaly ženy v téže věkové skupině, v níž vstupovaly do manželství, a od té doby jejich plodnost plynule klesala. Většinou také platilo pravidlo, že nejvyšší plodnost v daném věku měly ženy s tímto sňatkovým věkem (např. ve věku 25–29 let měly vyšší plodnost ženy se sňatkovým věkem 25–29 let oproti těm se sňatkovým věkem 20–24 či 15–19 let). Přestože manželská plodnost žen s rostoucím věkem klesala, zůstávala na poměrně vysoké úrovni i dlouhou dobu po sňatku (např. míra plodnosti ve věku 35–39 let u žen se sňatkovým věkem 15–19 let byla stále 0,286). Srovnání za rodinné listy typu II a V neukázalo žádné podstatné rozdíly v mírách plodnosti. Potvrdila se tak oprávněnost použití rodinných listů bez známého konce pozorování v případě, že z nich byla použita pouze data za všechny prokazatelně dokončené pětileté intervaly. Míry manželské plodnosti v druhé polovině 19. století v porovnání s první polovinou mírně stouply v mladém věku a nepatrně poklesly ve starším věku žen, ale rozdíly mezi těmito hodnotami byly velmi malé a o nějakém vědomém omezování plodnosti v manželství rozhodně nemohla být řeč.

Na míry manželské plodnosti žen měla vliv i majetnost rodiny. Prakticky v každém věku měly nejvyšší úroveň plodnosti ženy hospodářů, po nich následovaly manželky podruhů a nejnižší plodnost byla zaznamenána u žen domkářů. Zatímco se ovšem plodnost žen příliš nelišila v mladším věku, s přibývajícím věkem se skupiny žen podle majetnosti odlišovaly více (např. ve věku nad 35 let měly ženy domkářů a podruhů o více než čtvrtinu nižší plodnost v porovnání s manželkami hospodářů). Manželská plodnost se lišila i podle povolání otce rodiny. Podobně jako v případě vlastnictví nemovitosti ani zde nebyly příliš velké rozdíly u žen mezi 20 a 29 lety. Ve vyšším věku ale měly výrazně nadprůměrnou plodnost ženy sedláků a také manželky dělníků mimo zemědělství. Řemeslnické ženy se pohybovaly přibližně uprostřed a podprůměrnou plodnost měly ženy dělníků v zemědělství. Zdaleka nejnižší míry manželské plodnosti byly zaznamenány u manželek mužů s „ostatním“ povoláním, ale v tomto případě mohl hrát roli poměrně malý vzorek rodin.

Manželská plodnost podle délky trvání manželství byla nejvyšší v prvních 5 letech manželství bez ohledu na sňatkový věk. S přibývajícím dobou trvání manželství se také bez výjimky snižovala. Zajímavé je zjištění, že míry plodnosti v prvních 15 letech manželství se vůbec nelišily u žen se sňatkovým věkem 20–24 a 25–29 let. Také v tomto případě se ukázalo využití rodinných listů bez známého data ukončení pozorování jako bezproblémové. Při započítání pouze dokončených pětiletých intervalů z rodinných listů typu V se hodnoty ve všech kategoriích s větším počtem pozorování nijak výrazně nelišily. Drobné rozdíly u málo početných kategorií lze přičíst náhodné odchylce.

Poslední dítě se staňkovských ženám rodilo kolem 40. roku věku, přičemž se tato hodnota nijak výrazně nezměnila v průběhu sledovaného období. Postupně sice přibývalo žen, které měly své poslední dítě v intervalu mezi 40 a 44 lety, ale průměrný věk při posledním porodu se výrazně neměnil. I přes malé analyzované vzorky se zdá, že se zvyšujícím se sňatkovým věkem

v průměru rostl i věk při posledním porodu. Dvěma nejstarším staňkovským matkám v průběhu 19. století bylo shodně 49 let.

Obecně platilo, že déle trvající manželství přinesla více dětí. Týkalo se to i velmi dlouhých manželství (např. do manželství trvajících přes 50 let se narodilo více dětí než do těch, která trvala 35–39 let, přestože plodnost manželských párů po 35 letech manželství musela být nulová). Počet dětí narozených v manželství podle délky jeho trvání byl ve Staňkově vyšší než v Rožmberku nad Vltavou v téže době (Poulová, 2007), ale naopak zase výrazně nižší než na panství Škvorec na přelomu 18. a 19. století (Kuprová, 2013). Při analýze počtu dětí narozených v prvních 5 letech manželství bylo zjištěno, že jejich počet v druhé polovině 19. století poměrně výrazně vzrostl na 2,16 z 1,97 dítěte v první polovině století. Modální počet dětí narozených do 5 let od sňatku v témže období vzrostl ze dvou na tři. Při srovnání dat z první poloviny 19. století ve Staňkově a v Budyni nad Ohří (Dušek, 1985) vyplynulo, že zatímco ve Staňkově se nejvíce dětí v prvních pěti letech manželství rodilo hlavně mladším ženám, v Budyni se počet dětí v pěti letech od sňatku podle sňatkového věku ženy v podstatě nelišil.

Sňatek a narození prvního dítěte ve Staňkově v 19. století dělilo průměrně 13,2 měsíce, ovšem hodnota tohoto ukazatele v průběhu století klesala. Rozdíl byl dán hlavně podílem předmanželských koncepcí, protože při zkoumání pouze dětí počatých v manželství k žádnému posunu nedošlo. Podíl předmanželských koncepcí byl ve Staňkově na tehdejší dobu velmi vysoký a v průběhu zkoumaného období se stále zvyšoval. Na začátku 19. století bylo těhotných přibližně 18 % nevěst, ale v poslední dekádě 19. století tento podíl vzrostl na 43 %. Velmi zajímavým zjištěním byl také fakt, že zatímco ve většině ostatních prozkoumaných lokalit platilo, že podíl předmanželských koncepcí byl nejvyšší u žen s vyšším sňatkovým věkem, ve Staňkově to bylo přesně naopak. Analýza předmanželských koncepcí podle povolání otce také ukázala na to, že náboženská nařízení ohledně předmanželské sexuální zdrženlivosti spíše dodržovaly tradiční vrstvy obyvatelstva, tedy sedláci a řemeslníci, přestože i v jejich rodinách byly podíly dětí počatých před sňatkem na tehdejší dobu poměrně vysoké (25 %, resp. 29 %). Nově nastupující vrstvy obyvatelstva, mezi které lze na konci 19. století zařadit dělníky mimo zemědělství i mnoho povolání z kategorie ostatní, však měly podíl předmanželských koncepcí dokonce kolem 50 %.

Meziporodní intervaly se ve Staňkově, podobně jako v jiných zkoumaných lokalitách, lišily podle pořadí narozeného dítěte. První dva sourozence dělilo v průměru okolo 22 měsíců a tento rozdíl se zvyšoval s pořadím dítěte až na hodnoty kolem 28 měsíců. Analýza meziporodních intervalů od konce (tj. poslední a předposlední dítě apod.) ukázala, že tím nejdelším byl s velkým odstupem poslední interval, který trval v průměru okolo tří let. Velice důležitým faktorem pro délku meziporodních intervalů bylo přežití předchozího dítěte. Pokud předchozí dítě přežilo kojenecký věk, dělilo ho od dalšího sourozence přibližně kolem 30 měsíců, zatímco po smrti předchozího dítěte se další potomek rodil v závislosti na pořadí dítěte za dobu o půlrok až rok kratší.

Poslední kapitola této práce se věnovala podrobnému rozboru úrovně kojenecké úmrtnosti, která byla ve Staňkově po většinu 19. století poměrně vysoká. Srovnání podle majetnosti otce

odhalilo, že byla paradoxně nejvyšší v nejmajetnějších rodinách. Povolání otce však hrálo v kojenecké úmrtnosti dětí ještě větší roli než majetnost. Velmi vysoké hodnoty byly zjištěny v selských rodinách a rodinách dělníků v zemědělství, zatímco u řemeslníků a hlavně u dělníků mimo zemědělství byla kojenecká úmrtnost naopak poměrně nízká. Dalšími faktory, které měly vliv na kojeneckou úmrtnost, byl věk matky a pořadí narozeného dítěte. Nejméně v prvním roce života umíraly děti narozené ženám mezi 20 a 39 lety a ty, které byly nízkého, nikoli však prvního pořadí.

Předkládaná práce se snažila přispět k poznání vývoje v 19. století z demografického pohledu v širších souvislostech a do větší hloubky než jiné studie věnující se témuž období na lokální úrovni. K tomu bylo použito detailní demografické analýzy, která empiricky doložila některé teorie a upozornila i na další rozdíly či trendy v charakteru reprodukce, resp. na některé symptomy počínajících změn v reprodukčním chování. Vypočtené ukazatele byly průběžně komparovány s daty dostupnými za jiné lokality, takže výsledky bylo možno zasadit do širšího kontextu. V některých případech ale komparace nebyly možné, protože takové analýzy jiných lokalit nejsou k dispozici, případně využívají jiné metody. Z tohoto důvodu také práce neobsahuje mezinárodní srovnání.

Podle předpokladů se potvrdilo, že ve Staňkově v 19. století k omezování manželské plodnosti ještě nedocházelo, ale změny ve sňatkovém chování (hlavně v souvislosti se sociálním statutem snoubenců) i v kojenecké úmrtnosti se už na konci zkoumaného období děly. Celá řada rozdílů v demografickém chování byla sociálně podmíněná, ať už podle majetnosti rodiny nebo podle povolání otce. Také se ukázalo, že demografické chování tradičních složek populace se v 19. století ve Staňkově proměnilo minimálně, avšak nově se utvářející skupiny obyvatelstva (hlavně dělníci mimo zemědělství) se na konci 19. století chovaly už dost odlišně od tradičních skupin venkovského a maloměstského prostředí. Změny probíhající v této době na celospolečenské úrovni tak do značné míry vysvětluje měnící se sociální skladba populace. Zdá se, že v této době se reprodukční chování tradičních složek obyvatelstva měnilo patrně daleko méně a pomaleji, než by se mohlo zdát z úhrnných ukazatelů za celé české země.

K hlubšímu pochopení demografického vývoje tohoto období by bylo zapotřebí syntézy většího množství podobných lokálních analýz, které by umožnily vytvořit přesnější obraz demografického vývoje v českých zemích v 19. století, nalézt obecně platné zákonitosti a naopak odlišit lokální specifika jednotlivých oblastí. Další práce věnující se této tematice by mohly využít v předkládané práci použité metodiky, která pomohla zjednodušit vytváření datové základny zejména v druhé polovině 19. století. Kromě toho lze také očekávat usnadnění tematicky podobných prací v budoucnu díky zveřejňování novějších matrik, které umožní zkoumat reprodukční chování ve druhé polovině 19. století bez nutnosti metodických kompromisů.

11. Seznam použitých pramenů

STÁTNÍ OBLASTNÍ ARCHIV v Plzni (SOAvP), Sbíрка matrik, Matrika narozených, oddaných a zemřelých 1646–1680, řk. f. ú. Staňkov, i.č. 01

STÁTNÍ OBLASTNÍ ARCHIV v Plzni (SOAvP), Sbíрка matrik, Matrika narozených, oddaných a zemřelých 1680–1725, řk. f. ú. Staňkov, i.č. 02

STÁTNÍ OBLASTNÍ ARCHIV v Plzni (SOAvP), Sbíрка matrik, Matrika narozených 1793–1808, řk. f. ú. Staňkov, i.č. 05

STÁTNÍ OBLASTNÍ ARCHIV v Plzni (SOAvP), Sbíрка matrik, Matrika narozených 1793–1805, řk. f. ú. Staňkov, i.č. 06

STÁTNÍ OBLASTNÍ ARCHIV v Plzni (SOAvP), Sbíрка matrik, Matrika narozených 1795–1805, řk. f. ú. Staňkov, i.č. 07

STÁTNÍ OBLASTNÍ ARCHIV v Plzni (SOAvP), Sbíрка matrik, Matrika narozených 1806–1819, řk. f. ú. Staňkov, i.č. 08

STÁTNÍ OBLASTNÍ ARCHIV v Plzni (SOAvP), Sbíрка matrik, Matrika narozených 1816–1857, řk. f. ú. Staňkov, i.č. 10

STÁTNÍ OBLASTNÍ ARCHIV v Plzni (SOAvP), Sbíрка matrik, Matrika oddaných 1793–1809, řk. f. ú. Staňkov, i.č. 12

STÁTNÍ OBLASTNÍ ARCHIV v Plzni (SOAvP), Sbíрка matrik, Matrika oddaných 1793–1809, řk. f. ú. Staňkov, i.č. 13

STÁTNÍ OBLASTNÍ ARCHIV v Plzni (SOAvP), Sbíрка matrik, Matrika oddaných 1795–1826, řk. f. ú. Staňkov, i.č. 14

STÁTNÍ OBLASTNÍ ARCHIV v Plzni (SOAvP), Sbíрка matrik, Matrika oddaných 1827–1862, řk. f. ú. Staňkov, i.č. 15

STÁTNÍ OBLASTNÍ ARCHIV v Plzni (SOAvP), Sbíрка matrik, Matrika zemřelých 1793–1809, řk. f. ú. Staňkov, i.č. 17

- STÁTNÍ OBLASTNÍ ARCHIV v Plzni (SOAvP), Sběrka matrik, Matrika zemřelých 1794–1808, řk. f. ú. Staňkov, i.č. 18
- STÁTNÍ OBLASTNÍ ARCHIV v Plzni (SOAvP), Sběrka matrik, Matrika zemřelých 1808–1826, řk. f. ú. Staňkov, i.č. 19
- STÁTNÍ OBLASTNÍ ARCHIV v Plzni (SOAvP), Sběrka matrik, Matrika narozených 1814–1871, řk. f. ú. Staňkov, i.č. 20
- STÁTNÍ OBLASTNÍ ARCHIV v Plzni (SOAvP), Sběrka matrik, Matrika narozených 1858–1894, řk. f. ú. Staňkov, i.č. 21
- STÁTNÍ OBLASTNÍ ARCHIV v Plzni (SOAvP), Sběrka matrik, Matrika oddaných 1827–1900, řk. f. ú. Staňkov, i.č. 27
- STÁTNÍ OBLASTNÍ ARCHIV v Plzni (SOAvP), Sběrka matrik, Matrika oddaných 1863–1878, řk. f. ú. Staňkov, i.č. 28
- STÁTNÍ OBLASTNÍ ARCHIV v Plzni (SOAvP), Sběrka matrik, Matrika oddaných 1879–1901, řk. f. ú. Staňkov, i.č. 29
- STÁTNÍ OBLASTNÍ ARCHIV v Plzni (SOAvP), Sběrka matrik, Matrika zemřelých 1827–1900, řk. f. ú. Staňkov, i.č. 30
- STÁTNÍ OBLASTNÍ ARCHIV v Plzni (SOAvP), Sběrka matrik, Matrika zemřelých 1827–1895, řk. f. ú. Staňkov, i.č. 31
- STÁTNÍ OBLASTNÍ ARCHIV v Plzni (SOAvP), Sběrka matrik, Matrika zemřelých 1896–1910, řk. f. ú. Staňkov, i.č. 36
- STÁTNÍ OBLASTNÍ ARCHIV v Plzni (SOAvP), Sběrka matrik, Matrika narozených 1872–1907, řk. f. ú. Staňkov, i.č. 38
- STÁTNÍ OBLASTNÍ ARCHIV v Plzni (SOAvP), Sběrka matrik, Matrika narozených 1894–1907, řk. f. ú. Staňkov, i.č. 39

všechny dostupné online na <http://www.portafontium.eu>

12. Seznam použité literatury

- BERÁNKOVÁ, Jana, 1994. Demografický vývoj města Kouřimi v letech 1650–1850. *Historická demografie*. 18, s. 69–104.
- BOHÁČ, Antonín, 1914. Český problém populační a některé pozoruhodné jevy v naší měně přirozené. *Obzor národohospodářský*. s. 7–32.
- BOZDĚCH, Lukáš, 2012. *Vývoj obyvatelstva Staňkova v 19. století*. Praha, Diplomová práce. Univerzita Karlova. Přírodovědecká fakulta.
- BRABCOVÁ, Petra, 2001. Plodnost vdaných žen v první polovině 18. století dle dvou brněnských farností. *Historická demografie*. 25, s. 85–100.
- BRAVEMAN, Harry, 1974. *Labor and monopoly capital: The degradation of work in the twentieth century*. New York: Monthly review press, 465 s.
- CERMAN, Markus; MAUR, Eduard, 2000. Proměny vesnických sociálních struktur v Čechách 1650–1750. *Český časopis historický*, 98, s. 737–773.
- ČÁŇOVÁ, Eliška; HORSKÁ, Pavla, 1972. Obyvatelstvo obce Břevnova v církevních pramenech z let 1652–1800. In: *AUC, Philosophica et historica 3/1972, Studia historica VIII*, s. 81–100.
- ČÁŇOVÁ, Eliška, 2003. K problematice rekonstrukce rodin na základě matričních zápisů ve farnosti Broumov. *Historická demografie*. 27, s. 243–249.
- ČÁŇOVÁ, Eliška, 2004. K problematice rekonstrukce rodin na základě matričních zápisů ve farnosti Broumov 2. *Historická demografie*. 28, s. 203–207.
- ČESKÝ STATISTICKÝ ÚŘAD, 2015a. *Pohyb obyvatelstva v českých zemích 1785-2014* [online]. [cit. 2016-04-25]. Dostupné z: http://www.czso.cz/csu/redakce.nsf/i/obyvatelstvo_hu.

- ČESKÝ STATISTICKÝ ÚŘAD, 2015b. *Historický lexikon obcí České republiky 1869–2011* [online]. Praha, [cit. 2018-08-20] Dostupné z: <https://www.czso.cz/csu/czso/historicky-lexikon-obci-1869-az-2015>
- DAVIS, Kingsley, 1942. A conceptual analysis of stratification. *American sociological review*. 7 (3), s. 309–321.
- DOKOUPIL, Lumír; NESLÁDKOVÁ, Ludmila, 1987a. Úmrtnost kojenců a mladších dětí v českých zemích na sklonku feudalismu. *Historická demografie*. 11, s. 141–158.
- DOKOUPIL, Lumír; NESLÁDKOVÁ, Ludmila, 1987b. Charakteristické rysy vývoje úmrtnosti obyvatelstva českých zemí v 19. století. *Historická demografie*. 12, s. 193–216.
- DOKOUPIL, Lumír aj., 1999. *Přirozená měna obyvatelstva českých zemí v 17. a 18. století*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, 141 s. ISBN 80-8590-64-2.
- DOKOUPIL, Lumír, NESLÁDKOVÁ, Ludmila, LIPOVSKI, Radek, 2014. *Populace Rakouského Slezska a severovýchodní Moravy v éře modernizace: od 60. let 19. století do první světové války*. Ostrava: Ostravská univerzita, 416 s. ISBN 978-80-7464-729-1.
- DUŠEK, Ladislav, 1985. Obyvatelstvo Budyně nad Ohří v letech 1701–1850: Historickodemografická studie. In: *Ústecký sborník historický 1985*. Ústí nad Labem: Severočeské nakladatelství, s. 143–239.
- DUŠKOVÁ, Sabina, 2000, Demografický vývoj v Ústí nad Labem v 19. století. *Historická demografie*. 24, s. 109–162.
- EFMERTOVÁ, Marcela C., 1998. *České země v letech 1848–1918*. Praha: Libri, 463 s. ISBN 80-85983-47-8.
- FIALOVÁ, Ludmila, 1985. Příspěvek k možnostem studia sňatečnosti v českých zemích za demografické revoluce. *Historická demografie*. 9, s. 89–122.
- FIALOVÁ, Ludmila, 1987. Vývoj sňatečnosti a plodnosti obyvatelstva českých zemí v 19. století. *Historická demografie*. 12, s. 207–224.
- FIALOVÁ, Ludmila, 1991. Změny ve vývoji plodnosti v českých zemích za demografické revoluce. *Historická demografie*. 15, s. 143–189.
- FIALOVÁ, Ludmila aj., 1996. *Dějiny obyvatelstva českých zemí*. Praha: Mladá fronta, 400 s. ISBN 80-204-0720-0.
- FIALOVÁ, Ludmila; HULÍKOVÁ TESÁRKOVÁ, Klára; KUPROVÁ, Barbora, 2018. Determinants of the length of birth intervals in the past and possibilities for their study: A case study of Jablonec nad Nisou (Czech lands) from seventeenth to nineteenth century. *Journal of family history*. 43(2), s. 127–156.

- FLEURY, Michel; HENRY, Louis, 1956. Des registres paroissiaux à l'histoire de la population. Manuel de dépouillement et d'exploitation de l'état civil ancien. Paris: INED, 84 s.
- FREJKA, Tomas, 2016. *The demographic transition revisited: A cohort perspective*. Human fertility database research report, 1, s. 1–26.
- GALOR, Oded; WEIL David N., 1998. *Population, technology and growth: from the malthusian regime to the demographic transition*, NBER Working paper No. 6811, 41 s.
- GALOR, Oded, 2010. *The Demographic Transition: Causes and Consequences*. Working Papers 2010–12, Brown University, Department of Economics. 35 s.
- GAWRECKI, Dan aj., 1987. *Průmyslové oblasti českých zemí za kapitalismu: (1780–1945)*. Opava: Slezský ústav ČSAV, 295 s.
- GIDDENS, Anthony, 1998. *Důsledky modernity*. Praha: Sociologické nakladatelství, 195 s. ISBN 80-85850-62-1.
- HOLUBOVÁ, Michaela, 2004. Geografická a sociální mobilita snoubenců farnosti Dobrovice od konce 18. století do druhé poloviny 19. století. *Historická demografie*. 28, s. 111–155.
- HORSKÁ, Pavla, 2003. Umělé přerušování těhotenství pohledem historické demografie. *Historická demografie*. 27, s. 225–242.
- HORSKÝ, Jan; SELIGOVÁ, Markéta, 1997. *Rodina našich předků*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 143 s. ISBN 80-7106-195-6.
- HROCH, Miroslav, 1999. *Na prahu národní existence*. Praha: Mladá fronta, 275 s. ISBN 80-204-0809-6.
- HRUŠKOVÁ, Věra, 1993. Vliv změny profese na rodinu příměstské vesnice druhé poloviny 19. století. *Historická demografie*. 17, s. 201–228.
- CHADIMOVÁ, Eliška, 2016. Nemanželské děti v Poličce ve druhé polovině 19. století. *Historická demografie*. 40, s. 199–225.
- JINDRA, Zdeněk; JAKUBEC Ivan a kol., 2015. *Hospodářský vzestup českých zemí od poloviny 18. století do konce monarchie*. Praha: Karolinum, 526 s. ISBN 978-80-246-2945-2.
- JIRÁSKOVÁ, Šárka, 2012. Vývoj obyvatelstva farnosti Zdechovice v letech 1790–1899. *Historická demografie*. 36, s. 65–114.
- KALOUSKOVÁ, Věra, 2006. Demografický vývoj farnosti Lochenice v letech 1784–1900. *Historická demografie*. 30, s. 67–143.
- KÁRNÍKOVÁ, Ludmila, 1965. *Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754–1914*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 401 s.

- KELLER, Jan, 2006. *Úvod do sociologie*. Praha: Sociologické nakladatelství, 204 s. ISBN 80-86429-39-3.
- KELLER, Jan, 2007a. *Dějiny klasické sociologie*. Praha: Sociologické nakladatelství, 529 s. ISBN 978-80-86429-52-6.
- KELLER, Jan, 2007b. *Teorie modernizace*. Praha: Sociologické nakladatelství, 194 s. ISBN 978-80-86429-66-3.
- KIRK, Dudley, 1996. Demographic Transition Theory. *Population Studies*. 50 (3), s. 361–387.
- KLABOUC, Jiří, 1960. *Politický konsens k manželství v Čechách*. Praha: Československá akademie věd, 84 s.
- KLABOUC, Jiří, 1962. *Manželství a rodina v minulosti*. Praha: Orbis, 282 s.
- KLÁŠTERSKÁ, Alice, 1998. Výběr partnera a sňatkový věk dědiců venkovských usedlostí a jejich sourozenců na Štáhlavsku v 18. a na počátku 19. století. *Historická demografie*. 22, s. 145–168.
- KOSATÍK, Pavel, 2017. *100x TGM*. Universum, 208 s. ISBN 978-80-242-5898-0.
- KRAUSOVÁ, Vendula, 2011. Obyvatelstvo farnosti Stařeč v 19. století. *Historická demografie*. 35(1), s. 45–82.
- KUČA, Karel, 2004. *Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku/VI. díl Pro-S*. Praha: Libri, 900 s. ISBN 80-7277-040-3.
- KUPROVÁ, Barbora, 2013. *Vývoj obyvatelstva na panství Škvorec na přelomu 18. a 19. století*. Praha, Diplomová práce. Univerzita Karlova. Přírodovědecká fakulta.
- LANDRY, Adolphe, 1934. *La révolution démographique*. Paris: Recueil Sirey, 227 s.
- LAŠŤOVKOVÁ, Barbora, 1995. Vývoj úmrtnosti ve farnosti Hostivař v první polovině 18. století. *Historická demografie*. 19, s. 59–86.
- LEE, Ronald D., 2003. The Demographic Transition: Three Centuries of Fundamental Change. *Journal of Economic Perspectives*, 17 (4), s. 167–190.
- LEE, Ronald D.; REHER, David S., 2011. *Introduction: The landscape of demographic transition and its aftermath*. In: LEE Ronald D., REHER, David S. (eds.), Demographic transition and its consequences, Population and development review, a supplement to volume 37, s. 1–7.
- LENEROVÁ, Milena; JIRÁNEK, Tomáš; MACKOVÁ, Marie, 2009. *Z dějin české každodennosti: Život v 19. století*. Praha: Karolinum, 432 s. ISBN 978-80-246-1683-4.
- LIPOVSKI, Radek, 2013. *Lidé poddanských měst Frýdku a Místku na sklonku tradiční společnosti 1700–1850*. Ostrava: Ostravská univerzita, 495 s. ISBN 978-80-7464-194-7.

- MACHAČOVÁ, Jana; MATĚJČEK Jiří, 2002. *Nástin sociálního vývoje českých zemí 1781–1914*. Opava: Slezské zemské muzeum, 498 s. ISBN 978-80-246-1679-7.
- MALTHUS, Thomas, 1798. *An essay on the principle of population*, London, 125 s.
- MAUR, Eduard, 1968. Na okraj francouzských metod historickodemografického bádání. *Historická demografie*, 2, s. 72–83.
- MAUR, Eduard, 1983. *Základy historické demografie*. Praha: Univerzita Karlova, 194 s.
- MUŽÍK, Petr, 1986. Obyvatelstvo města Domažlice v letech 1651–1830. *SAP 36/1*, 1986. Praha: Archivní správa Ministerstva vnitra ČSR, s. 103–207.
- NEKVAPIL JIRÁSKOVÁ, Šárka, 2017. *Populační vývoj a majetkový transfer v protoindustriální oblasti severovýchodních Čech*. Pardubice, Disertační práce. Univerzita Pardubice. Fakulta filozofická.
- NĚMEČKOVÁ, Ivana, 2012. Sociální stratifikace panství Horšovský Týn v letech 1654–1848. *Historická demografie*. 36 (2), s. 145–175.
- NOTESTEIN, Frank, 1945. *Population - The Long View*. In: Schultz, Theodore W. (ed.): *Food for the World*. Chicago: University of Chicago press, s. 36–57.
- NOVÁKOVÁ Olga, 2003. Úmrtnost kojenců a mladších dětí v 19. a 1. polovině 20. století. *Demografie*. 45 (3), s. 177–188.
- PAVLÍK, Zdeněk, 1964. *Nástin populačního vývoje světa*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 307 s.
- PAVLÍK, Zdeněk; RYCHTAŘÍKOVÁ, Jitka; ŠUBRTOVÁ, Alena, 1986. *Základy demografie*. Praha: Academia, 732 s.
- PETRÁŇ, Josef, 1964. *Poddaný lid v Čechách na prahu třicetileté války*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 382 s.
- Počet obyvatelstva v sudetských zemích 1869-1914, 1941. *Zprávy ústředního statistického úřadu*. roč. 22.
- POULOVÁ, Marika, 2006. Vývoj sňatečnosti ve farnosti Rožmberk nad Vltavou v 19. století. *Historická demografie*. 30, s. 195–218
- POULOVÁ, Marika, 2007. Plodnost vdaných žen ve farnosti Rožmberk nad Vltavou v 19. století. *Historická demografie*. 31, s. 49–90.
- REHER, David S., 2011. *Economic and social implications of the demographic transition*. In: LEE Ronald D., REHER, David S. (eds.), *Demographic transition and its consequences*, *Population and development review*, a supplement to volume 37, s. 11–33.

- RUMLOVÁ, Eva, 1993. Demografická a sociální struktura obyvatelstva panství Dymokury v polovině 17. století. *Historická demografie*. 17, s. 153–199.
- SKOŘEPOVÁ, Markéta, 2008. Struktura venkovských domácností v Novém Rychnově v první polovině 19. století. *Historická demografie*. 32, s. 57–104.
- SKOŘEPOVÁ, Markéta, 2014. *Ovdovění a osiřeni ve venkovské společnosti. Panství Nový Rychnov, 1785–1855*. České Budějovice, Disertační práce. Jihočeská univerzita. Filozofická fakulta.
- SMÍŠKOVÁ, Helena, 1989. Some features of demographic development of the village Janov in the Děčín district. *Historická demografie*. 13, s. 263–274.
- SRB, Vladimír, 2004. *1000 let obyvatelstva českých zemí*. Praha: Karolinum, 276 s. ISBN 80-246-0712-3.
- Státní oblastní archiv v Domažlicích (SOAvD)*, fond Archiv města Staňkov, *Kronika města Staňkov 1922-1931*, 253 s.
- STEINBACHOVÁ, Lucie, 2001. Demografický vývoj za hladomoru v letech 1771–1772. *Historická demografie*. 25, s. 101–128.
- STEINBACHOVÁ, Věra, 1983. *750 let Staňkova (historie a současnost města) 1233–1983*. Staňkov, 85 s.
- STEINBACHOVÁ, Věra aj., 2008. *Staňkov: 775 let*. Plzeň: Nava, 95 s. ISBN 978-80-7211-305-7.
- ŠIKULOVÁ, Alexandra, 2010. Vývoj sňatečnosti ve farnosti Libčany v „dlouhém“ 19. století (1785–1914). *Historická demografie*, 34 (2), s. 114–175.
- ŠTAIF, Jiří, 1999. *Předrevoluční společnost v Čechách jako předmět historického výzkumu*. In: K novověkým sociálním dějinám českých zemí I. Praha: Karolinum, s. 166–207.
- ŠUBRTOVÁ, Alena, 1968. Kojenecká úmrtnost v Praze v letech 1785–1815 na základě matrik. *Historická demografie*. 2, s. 45–57.
- VAŇKOVÁ, Markéta, 2006. Demografický vývoj Žitenic v 19. století. *Historická demografie*. 35, s. 145–194.
- VELKOVÁ, Alice, 2003. Výzkum sociální mobility na příkladu generace narozené v letech 1791–1800 na panství Štáhlavy. *Historická demografie*. 27, s. 174–224.
- VELKOVÁ, Alice, 2009. *Krutá vrchnost, ubozí poddani?: Proměny venkovské rodiny a společnosti v 18. a první polovině 19. století na příkladu západočeského panství Štáhlavy*. Praha: Historický ústav, 586 s. ISBN 978-80-7286-151-4.

- VÍTKOVÁ, Lucie, 2011. *Populační vývoj zemí po demografické revoluci*. Praha, Disertační práce. Univerzita Karlova. Přírodovědecká fakulta.
- WEBER, Max, 1998. „Objektivita“ sociálněvědního poznání. In: *Metodologie, sociologie a politika*. Praha: Oikoymenh, s. 43–56.
- WOODS, Robert, 2000. *The demography of victorian England and Wales*. Cambridge: Cambridge university press, 447s. ISBN 978-0521782548.
- WOWKOVÁ, Walburga; FIALOVÁ, Ludmila, 1992. Plodnost vdaných žen v Jablonci nad Nisou do roku 1800. *Demografie*. 34 (3), s. 223–234.